
Moslims en niet-moslims in België: inspirerende praktijken bevorderen het samenleven

Moslims en niet-moslims in België: inspirerende praktijken bevorderen het samenleven

Een onderzoek van CISMOC / IACCHOS
Centre Interdisciplinaire d'Etudes de l'Islam
dans le Monde Contemporain

Célestine Bocquet, Brigitte Maréchal, Sofie Van Den Abbeele
in samenwerking met Felice Dassetto en Fadi Iskandar

November 2015

COLOFON

Moslims en niet-moslims in België: inspirerende praktijken bevorderen het samenleven.

Cette publication est également disponible en français sous le titre:
Musulmans et non-musulmans en Belgique:
des pratiques prometteuses favorisent le vivre ensemble.

Een uitgave van de Koning Boudewijnstichting
Brederodestraat 21
1000 Brussel

AUTEUR(S)

Célestine Bocquet, Brigitte Maréchal, Sofie Van Den Abbeele
in samenwerking met Felice Dassetto en Fadi Iskandar

VERTALING

Antoine Pennewaert

COÖRDINATIE VOOR DE KONING BOUDEWIJN- STICHTING

Françoise Pissart, directeur
Fabrice de Kerchove, projectverantwoordelijke
Prabhu Rajagopal, projectverantwoordelijke
Anneke Denecker, assistente

GRAFISCH CONCEPT

PuPiL

VORMGEVING

TiltFactory

(INDIEN PRINT ON DEMAND)

Manufast-ABP vzw, een bedrijf voor aangepaste arbeid
Deze uitgave kan gratis worden gedownload van onze website www.kbs-frb.be
Een afdruk van deze elektronische uitgave kan (gratis) besteld worden via
www.kbs-frb.be

WETTELIJK DEPOT

D/2893/2015/35

BESTELNUMMER

3371

November 2015

Met de steun van de Nationale Loterij

VOORWOORD	13
SAMENVATTING	15
RÉSUMÉ	19
SUMMARY	23
1. OVERSCHAKELLEN VAN EEN ONDERZOEK OVER «ERGERLIJKE KWESTIES» NAAR EEN STUDIE OVER «GOEDE PRAKTIJKEN INZAKE RELATIES TUSSEN MOSLIMS EN NIET-MOSLIMS»: VOORSTELLING VAN DE MODALITEITEN VÓÓR EN TIJDENS DE STUDIE	27
1.1 Van de ene studie naar de andere: de onderzoeksdoelstellingen die zich opdringen aan de onderzoekers onder druk van transformaties van de realiteit op het terrein	27
1.2 Over de noodzaak om de term «goede praktijken» te preciseren, en tegelijk te overstijgen	29
1.3 De modaliteiten van een compact onderzoek, uitgevoerd in heel België	31
1.4 Een overzicht van de structuur van dit onderzoeksrapport, dat op verschillende manieren kan worden gelezen	33
1.5 Enkele opmerkingen vooraf over het belang van het onderzoeksthema	35
2 «GOEDE PRAKTIJKEN» IN ZIEKENHUIZEN, NAAST VEEL DAGELIJKSE PRAGMATISCHE INITIATIEVEN	39
2.1 Gevoelige situaties die voorkomen bij moslimpatiënten	41
2.1.1 Religieus geprogrammeerde genderrelaties	41
2.1.2 Specifieke eisen rond religieuze verbodsbepalingen	42
2.1.3 Volksgeloof als factor die de communicatie tussen patiënten en artsen nog veel meer verstoort	42
2.1.4 Over vijandigheid of overdreven reacties tegenover het niet kennen van de voertaal, die al aanwezig zijn vooraleer religieuze aspecten problemen scheppen?	43
2.2 Goede dagelijkse praktijken op het terrein en passende uitvoeringsvoorwaarden	43
2.2.1 Verwerven van kennis, en ook van een cognitief vermogen om wat de patiënt zegt te interpreteren?	44
• Het nut om gebruik te maken van een gecombineerde aanpak die bestaat uit het verwerven van kennis en het werken vanuit een transculturele attitude: het voorbeeld van geïnterneerde patiënten	44
2.2.2 Tegemoetkomen, maar soms ook durven onderhandelen over praktijken en gewoontes	45
• Voldoen aan de verwachtingen binnen de grenzen van de beschikbare mogelijkheden	45
• Durven onderhandelen in geval van sommige buitensporige religieuze eisen	47
• Kunnen onderhandelen over alternatieven voor religieuze voorschriften: het voorbeeld van het verplicht vasten in de ramadanmaand	47
2.2.3 Vooraf zorgen voor een duidelijk opgestelde overeenkomst: een nuttig instrument voor het beheren van genderrelaties	48
• Duidelijke en toegankelijke communicatie voor iedereen, maar compromisloos als dat nodig is	48
• Terugkomen op een problematisch voorval om een passende, overlegde oplossing te vinden tussen de diensten	49
2.3 De functie van interculturele bemiddelaars: een project op lange termijn dat de relaties tussen moslims en niet-moslims (in)direct kan verbeteren	50
2.3.1 Noodzaak van een stevige verankering en een langdurige gediversifieerde ervaring	51
2.3.2 Het belang van het verduidelijken van culturele en ook religieuze codes om te kunnen inspelen op de noden op het terrein	52
• Samenwerken met religieuze referentiepersonen om de rechtmatigheid van redelijke adviezen (en arrangementen) te ondersteunen	53
• Culturele nabijheid volstaat niet! Het verwerven van een ruimere kennis over de heterogeniteit van de islam is noodzakelijk	54
2.4 Besluit	55

3. WELKE «GOEDE PRAKTIJKEN» IN SCHOLEN?	59
3.1 Rekening houden met islamvragen: veel tegengestelde standpunten in scholen	59
3.1.1 Niet-moslimleerkrachten getuigen van interesse of betwisten dat de kennis over de islam moet worden uitgediept	59
3.1.2 Moslimleerlingen die al dan niet misnoegd zijn als hun islam-zijn niet automatisch, specifiek wordt erkend	61
3.2 Op zoek gaan naar een manier om een kritische kijk bij deze jongeren te ontwikkelen door ruimte en luisterbereidheid te creëren voor diverse religieuze en filosofische overtuigingen	63
3.2.1 Het belang om een relatief afgebakende plaats toe te kennen aan elke religieuze overtuiging en om aan de leerlingen analysesleutels te geven, in het bijzonder door hen aan te moedigen om zich filosofische of ethische vragen te stellen.	63
• Een lijst met argumenten, die interessant is om gevoelige thematieken op een vreedzame manier te behandelen, en zo potentiële conflictsituaties kan neutraliseren	64
3.2.2 Vertrouwen en een sereen klasklimaat moeten geconsolideerd worden om de leerlingen ertoe te bewegen om hun kritische geest te durven aanscherpen, ook als het gaat over religieuze overtuigingen.	64
3.3 Collectieve acties die aansluiten bij een schoolproject en die nieuwe opportuniteiten bieden, naast het strikt respecteren van het schoolreglement.	67
3.3.1 De burgerschool: naar een nieuwe collectieve identiteit waaraan iedereen kan deelnemen.	67
• Uitgaan van de verwachtingen van de leerlingen om een kritische, genuanceerde reflectie te beginnen en te ontwikkelen over een emotioneel onderwerp	68
3.4 De noodzaak om islamkwesties te ontdoen van hun individuele aspecten en ze in de context van de adolescentie plaatsen	69
3.5 «De school openstellen» voor tussenkomsten van derden om de leerlingen aan te moedigen om actief deel te nemen aan reflecties en uitwisselingen	70
3.5.1 Het open taal- en cultuurprogramma OLC «Ouverture aux Langues et aux Cultures»: leerkrachten geven les «als duo» en bieden leerlingen aldus de kans om te leren uitwisselen op basis van argumenten	71
3.5.2 Het programma «La Haine, je dis non !» (Zeg neen tegen haat!): momenten die worden gelanceerd door het Centre Communautaire Laïque Juif (CCLJ) om in de klassen van de verschillende scholen te praten over racisme en om elkaar te ontmoeten	71
3.5.3 Verschillende projecten van School Zonder Racisme proberen stereotypes en uitsluiting te bestrijden via experimenten en eventueel ook via humor	73
• Gebedsplaatsen bezoeken is belangrijk: als een eenvoudige ontdekking, en als een voorwaarde om meer individuele banden aan te knopen, in het bijzonder voor diegenen die meermaals terugkomen	73
3.6 Conclusies.	75
4. PRAKTIJKEN DIE OPDUIKEN BINNEN ALTERNATIEVE ONTMOETINGSPLEKKEN	79
4.1 Enkele ideeën die circuleren binnen ontmoetingsruimtes die burgerschapsactiviteiten organiseren voor jongeren	80
4.1.1 Vooraf: een helder institutioneel kader is noodzakelijk, en moet worden gesteund door hechte teams bestaande uit diverse profielen	83
4.1.2 Het aanbod moet afgestemd worden op de noden en verlangens van de jongeren om hen actief te mobiliseren: vertrouwen, nabijheid en realisme, duurzaamheid.	84
• Eerst antwoorden op vragen en ervoor zorgen dat je plaats erkend wordt vooraleer eventueel nieuwe projecten voor te stellen. Een voorbeeld: van huistaakbegeleiding naar een project rond actief burgerschap	84

• Responsabiliseren van jongeren door te werken rond wat hen boeit. Een sleutelvoorbeeld, vertrekkend van ludieke aspecten: het voetbal	86
4.1.3 Het belang van het in vraag stellen van taalgewoontes: inspielen op de termen die de jongeren gebruiken en de debatten behoedzaam openen	87
• Lanceren van sensibiliseringsactiviteiten uitgaande van het discours en de interesses van de jongeren: het voordeel van een initiatief dat vanaf het begin werd voorbereid en onderhandeld met verantwoordelijken en jongeren	87
4.1.4 Het belang om de perspectieven te verruimen: enkele reflecties over het gebruik van halalvoedsel en het promoten van reizen	88
4.1.5 Durven destabiliseren om los proberen te komen uit de loopgravenoorlog: in vraag stellen van de zekerheden van de jongens bij conflicterende genderrelaties, invoeren van specifieke periodes voor meisjes en materiaal leveren voor de animatieteams!	91
4.1.6 Een beroep doen op artistieke initiatieven om bepaalde taboes te overstijgen en om, ondanks alles, te starten met een meer serene reflectie over onder meer de ramadan, racisme, seksisme en homoseksualiteit.	92
• Festivals bieden erkenning voor het werk van jongeren: een bijkomende stimulans om hen aan te zetten tot positieve acties, inclusief investeringen op min of meer lange termijn	93
4.1.7 Zoeken naar een administratieve bescherming en/of op zoek gaan naar alternatieven om voorbereid te zijn op een eventuele herroeping door jongeren wat de gestarte projecten artistiek kapot zou kunnen maken.	95
4.2 Moslimverenigingen die intern nadenken over onderlinge relaties: partnerschappen zijn niet alleen mogelijk, maar zijn soms ook gewild!	96
4.2.1 Mobiliseren rond onderlinge relaties binnen moskeeën en moslimverenigingen: tussen reflecties en het beheer van projecten los van de religieuze praktijk.	96
4.2.2 Over het al dan niet scheppen van tussentijdse ontmoetingen en over gematigde successen voor jonge moslims die op zoek zijn naar geschikte, individuele of collectieve partnerschappen, binnen en buiten moslimmilieus	97
4.2.3 Over het nut om zich aan te sluiten bij een koepelstructuur buiten de gemeenschap om meer erkenning te verwerven	99
4.2.4 Over het belang om debatten te openen en te getuigen van een zekere soepelheid om geen breuk te veroorzaken met bepaalde milieus: het omgaan met gemengde groepen als case	99
4.3 Sport als verenigende activiteit: los van de fysieke inspanning, een gelegenheid om dagelijks met elkaar om te gaan en om de culturele en religieuze diversiteit te overstijgen	100
• Om te zorgen voor sociale interactie, volstaat het bestaan van publieke ontmoetingsplaatsen op zich niet altijd: een vereniging die mensen kan aanmoedigen en begeleiden vormt een meerwaarde!	101
4.3.1 Het voetbalmilieu: los van eventuele wrijvingen rond het alcoholgebruik, kan er een veeleer vreedzame, en zelfs empathische coëxistentie bestaan als er een hechte teamgeest is	101
4.3.2 Het milieu van de vechtkunst: uitdrukking van een specifieke gemeenschappelijke taal die uitnodigt om het respect tegenover «de andere» anders te ervaren	104
4.4 Ontspannings- en vrijwilligersactiviteiten, allemaal even nuttig voor het smeden van banden, heel onschuldig	104
4.4.1 Een indirecte en informele manier om mensen te sensibiliseren voor het anders-zijn, en ook voor het creëren van toenadering tussen erg verschillende personen	105
4.4.2 Samenstellen van diverse groepen om de taal en de onderonsjes van gemeenschappen te overstijgen	106
4.5 Specifieke initiatieven om aan te zetten tot een constructieve dialoog, en ook tot een wederzijdse co-inclusie	107
4.5.1 Het project «Divers-Cité» (Diversiteit in de stad) van de vzw Génération-Espoir: tussen buurtbewoners, een deur die openstaat voor wederzijds luisteren en voor een constructieve analyse vanuit een externe blik	108

4.5.2 «Dialogue Orient-Occident» (Dialogo Oost-West), een reizende tentoonstelling die het resultaat is van gerichte uitwisselingen tussen verenigingsactoren en betrokken burgers om positieve richtlijnen mee te geven voor een ontmoeting	109
4.5.3 Brussel in dialoog (Bruxelles en dialogue), een project dat wil bijdragen tot contact en onderlinge kennismaking door het creëren van vertrouwensruimten tussen onbekenden in de stad	110
• Een evenement creëren door te kiezen voor aantrekkelijke locaties: de verenigingssector moet zich verplaatsen om nieuwe doelgroepen aan te trekken.	111
4.5.4 «T'y crois ? T'y crois pas ? Parlons-en ...» (Jij gelooft erin? Jij gelooft er niet in? Laten we erover praten...): een bereidheid om direct te praten over het religieuze, «zonder omwegen»	113
• Wederzijdse gastvrijheid bij bezoeken aan levensbeschouwelijke ontmoetingsplaatsen: een goede toegangspoort voor het starten van een dialoog vanuit respectvolle en belangrijke getuigenissen	114
4.5.5 «Regards croisés sur nos questions de sens. Un parcours de formation à partir des expériences de vie» (Een gekruiste kijk op onze vraag naar zingeving. Een opleidingsparcours uitgaande van levenservaringen): een geëngageerde aanpak van een permanente opvoeding die steunt op «samen opgebouwde» kennis	115
• Over het nut op zich om schriftelijke sporen na te laten, maar ook over de return die ze opleveren	115
• Over het belang van een egalitair partnerschap om een divers en gemotiveerd publiek te kunnen bijeenbrengen	116
• Vertellen over de eigen beleving om de perspectieven te verbreden vanuit andere levenservaringen, andere kennis, andere steunpunten, en om daarover na te denken en het eigen referentiepunt te veranderen	116
• «Eerst een methode uitwerken en dan pas starten met het thema»: de voorrang geven aan een discours in de «ik-vorm» en praten over convergenties tussen personen vooraleer behoedzaam te beginnen over gevoelige thema's	117
4.5.6 Forumgesprekken: een sociologische onderzoeksmethode die aanzet tot «diepgaande», debatten, die steunen op argumenten, met de bedoeling om uit te komen bij de echte sociale uitdagingen die centraal staan in relaties, en ook om de wederzijdse co-inclusie te stimuleren	117
4.6 Besluiten: sleutelementen en terugkoppeling naar partnerschappen	119

5. PRAKTISCHE INITIATIEVEN VAN PUBLIEKE EN GESUBSIDIEERDE ORGANISMEN121

5.1 Bijdragen tot ontmoetingen tussen bewoners en positief tussenkomen in het leven en de reputatie van buurten via gerichte evenementen	121
5.2 Investeren in publieke structuren voor het organiseren en behouden van contacten tussen burgers met allerlei achtergronden en culturen, en ook met organismen van lokale besturen	123
• Om te zorgen voor een effectieve mix in de praatgroepen: de mix opleggen aan de deelnemers bij het vormen van de groepen	124
• Polemieken rond zwembaden: vermijden van starre standpunten, enkele uren reserveren voor vrouwen als dat mogelijk is, maar communautaire vooringenomenheid en laksheid vermijden en kiezen voor regels die voor iedereen gelden	124
5.3 Projecten om jongeren uitgaande van voorbeelden te informeren en te steunen met het oog op hun latere professionele inschakeling	128
5.4 Om de diversiteit binnen de arbeidswereld te beheren: enkele maatregelen van publieke organismen en instrumenten die gecreëerd werden door gesubsidieerde structuren	130
• Activiteiten in stilte en het belang van een time-out om wederzijds luisteren te forceren en uitwisselingen voor te bereiden	132

5.4.1 Ediv, een online instrument voor het stroomlijnen van het diversiteitsmanagement, uitgewerkt door het Interfederaal Gelijkekansencentrum	133
5.4.2 «Levensbeschouwelijke diversiteit – Hoe begrijpen, Hoe beheren?» : een handleiding die voorstelt «om onze gemeenschappelijke norm uit te breiden» zodat levensbeschouwelijke diversiteit tegelijk preventief en curatief wordt beheerd	134
• Een tweede sleutelaanpak in de reflecties over de arbeidswereld: nooit vragen «Maar wat zegt de religie?», maar de discussies terugbrengen tot praktische problemen.....	136
5.5 Besluit: als de vorm even belangrijk is als de inhoud en als de bezorgdheid voor het algemeen belang perspectieven biedt.....	137

6. BERICHTGEVING OVER DE ISLAM: «GOEDE PRAKTIJKEN» TUSSEN REFLECTIES, CONCRETE STAPPEN EN GOED VOORBEREIDE MEDIAPRODUCTIES139

6.1 Een gespannen algemene situatie, ondanks verschillen	139
6.2 Initiatieven van gesubsidieerde instellingen die zich inzetten voor «diversiteit» in de media	141
6.2.1 Catalogussen om al bestaande goede praktijken te promoten binnen de media	141
6.2.2 Om clichés te doorbreken en het grote publiek aan het denken te zetten: de humoristische clips van Babelgium	142
6.2.3 Het project «MEDIANE» rond het stimuleren van Europese participatieve dynamieken en het maken van een gereedschapkit om een inclusieve diversiteitsaanpak te bevorderen	142
6.3 Reflecties en programma's om een verhelderende benadering van levensbeschouwingen, uitgaande van erg verschillende modaliteiten, te verspreiden bij het grote publiek	144
6.3.1 Reflecties op Europese schaal om vooroordelen die blijken uit de media-aandacht voor etnische en religieuze overtuigingen te begrijpen en beter te beheersen	144
6.3.2 Een case van inhoudelijk interessante mediaproducties die verhelderend zijn voor de complexiteit van vragen rond overtuigingen, en rond de islam in het bijzonder	144
6.3.3 Om bij te dragen tot de verspreiding van alternatieve meningen, enkele redactionele richtlijnen en gerichte projecten die deze thematieken anders aanpakken	145
6.4 Om beter te berichten over islamthema's: aanbieden van professionele kennis, instrumenten, vorming en financiering aan journalisten	146
6.4.1 Los van het onderhouden van een netwerk met gesprekspartners, draagt dit voortdurende contact bij tot het verhogen van de waakzaamheid van journalisten	147
6.4.2 Voor betere journalistieke praktijken: zorgen deontologische adviezen voor normen, maar ook voor instrumenten.....	147
• «L'islam, les mots pour le dire»: een praktische woordenlijst om snel te weten te komen welke basistermen te gebruiken zijn	148
6.4.3 Opleidingen om adequaat «te berichten over diversiteit», uitgaande van de noden van journalisten	149
6.4.4 Om de tijd en middelen te hebben «om een andere kijk te bieden», en om alles vervolgens met zoveel mogelijk journalisten te delen: het Fonds voor de journalistiek .	150
6.5 Om de reacties te beheersen van bepaalde online opinies, worden er intern meer specifieke reflecties georganiseerd	151
6.5.1 Verschillende types van online beheer weerspiegelen diverse opvattingen rond het omgaan met driftige of radicale opinies	151
• Inspelen op beperkte commentaren om ruimte te geven aan opbouwende uitwisselingen en concreet te ageren op het niveau van de personen.....	152
6.5.2 Acties om direct te strijden tegen cyberhaat: het voorbeeld van een lokaal initiatief met verschillende soorten actoren	152
6.6 Conclusies.....	154

7. ALLERLEI INTERLEVENSBESCHOUWELIJKE INITIATIEVEN	155
7.1 Enkele ankerpunten om de draagwijdte en de specifieke kenmerken van interlevensbeschouwelijke initiatieven te vatten	156
• Het indelen in diverse vormen van interreligieuze dialoog is belangrijk: niet alleen om er wijs uit te worden, maar ook om hun mogelijkheden, hun doeleinden (en grenzen) zo goed mogelijk te vatten	156
7.2 Initiatieven die vooral blijf willen geven van sympathie, en ook van het creëren van banden rond een erkenning van het belang van religieuze praktijken en/of tradities en/of spiritualiteit	159
7.2.1 Eenvoudige tekens van aandacht en erkenning: elkaar de hand reiken op religieuze vieringen	159
7.2.2 Met elkaar omgaan en samen naar vieringen gaan om elkaar te leren kennen en om te streven naar vreedzame contacten tussen burgers	160
• Het specifieke geval van solidariteitsbetuigingen na een drama: een geschikt moment om soms onverwachte, of zelfs onverhoopte banden (opnieuw) te kunnen aanknopen	162
7.3 Ruimtes om te getuigen van het geloof: om elkaar en zichzelf te leren kennen in het eigen geloof; naar een wederzijdse verrijking	162
• Zijn geloof delen en begrijpen wat anderen drijft: de koran gaan lezen om het moslimgeloof te begrijpen is een valstrik en dus geen «goede idee»	164
7.4 Activiteiten van interlevensbeschouwelijke verenigingen die eveneens aansluiten bij een optiek van gemeenschappelijk handelen	165
7.5 Conclusie	168
8. BESLUIT OVER DEZE «GOEDE PRAKTIJKEN» DIE NU AL BIJDAGEN TOT HET OPBOUWEN VAN POSITIEVE RELATIES TUSSEN MOSLIMS EN NIET-MOSLIMS	171
8.1 Even herinneren aan de inschakelingsprocessen	171
8.2 Integratiepraktijken: beter situeren in de context, en zelfs herbekijken door middelen vrij te maken	173
8.3 De belangrijkste soorten praktijken	174
• Acties rond het verhogen van de wederzijdse kennis	175
• Acties bedoeld om beter te wennen aan het samenleven	176
• Acties gericht op samen «doen»	176
8.4 Enkele algemene bedenkingen over de (gemiste) bestemmingen van de relatiepraktijken	177
8.5 Enkele contextuele succesvoorwaarden	178
• Eerste basisvoorwaarde: een empathische, welwillende benadering moet gepaard gaan met het verwerven van kennis en ervaring	179
• Tweede voorwaarde: er moet een echte sfeer van vertrouwen zijn	179
• Derde voorwaarde: de minimale duur van de actie moet vooraf worden vastgelegd	180
• Vierde voorwaarde: de kaders en doelstellingen moeten voor iedereen zo duidelijk mogelijk zijn	180
• Vijfde voorwaarde: de opdrachten en actiemogelijkheden die inherent zijn aan de diverse betrokken professionele statuten, moeten toegelicht worden	181
9. BIJLAGE	183
9.1 Radicalisering en «goede praktijken» rond samenleven na 10 januari 2015	183

VOORWOORD

In 2014 publiceerde de Stichting een beschrijving van de relaties tussen moslims en niet-moslims in Brussel, dat werd geschreven door het Centre Interdisciplinaire d'Etudes de l'Islam dans le Monde Contemporain (Cismoc) van de UCL¹. Deze studie verwijst meer bepaald naar de problemen om vreedzame relaties op te bouwen en naar het wederzijdse gevoel van onbehagen dat weegt op het samenleven, in het bijzonder in de grote stadskernen. Samenleven gaat niet vanzelf, ook niet in een multiculturele context. Door het versterken van de debatcultuur in onze samenleving kunnen we de strijd aanbinden tegen gesloten denkbeelden waarin iedereen door de andere wordt beschouwd als iemand die hem/haar belet om zich helemaal te ontplooien.

Dat onbehagen is sterk aanwezig in bepaalde leefomgevingen zoals scholen, ziekenhuizen, de werkvloer, instellingen en jeugdhuisen. Daar raakt men steeds meer geïrriteerd over de toename van religieuze bepalingen in het algemeen, en in het bijzonder vanwege moslims. Er worden nieuwe eisen gesteld over het dragen van de hoofddoek, het wetenschappelijk onderwijs en de sportbeoefening. De problematiek is geworteld in dagelijkse interacties, maar wordt ook beïnvloed door de actualiteit die problemen en stereotiepe debatten bekijkt met een vergrootglas, ten koste van een tegelijk meer globale en meer genuanceerde perceptie.

Om de spiraal van onbegrip en het terugplooiën op zichzelf te doorbreken, is het dus belangrijk om het wederzijdse begrip te versterken, om de problemen niet te ontkennen, maar tegelijk ook om de aandacht te vestigen op mogelijke oplossingen die ook in het dagelijkse leven voelbaar zijn. Dat was het doel van dit actieonderzoek, zoals blijkt uit het rapport dat de Stichting vandaag publiceert. Dit onderzoek ligt in het verlengde van de studie van 2014 en werd eveneens gerealiseerd door het Cismoc-team. Dit keer lag de focus op het analyseren van praktijken, projecten, inzichten, vaardigheden en attitudes die bijdragen tot de dialoog tussen moslims en niet-moslims in de drie gewesten van het land. Er werd ingezoomd op de domeinen onderwijs, jeugd, cultuur, arbeid, gezondheid en media en op de interlevensbeschouwelijke dialoog. Elk domein werd telkens vanuit drie verschillende invalshoeken onderzocht: soorten praktijken, bestemmingen en voorwaarden voor succesvolle initiatieven. Deze studie probeert een sociologie van interrelationele praktijken op te bouwen. Ze heeft niet de bedoeling om pasklare oplossingen aan te bieden, maar wil veeleer de bakens uitzetten die kunnen bijdragen tot positieve ontwikkelingen.

Door het ontsluiten van deze zogeheten 'inspirerende' praktijken, die soms werden opgestart op het terrein om een concreet antwoord te geven op een precies probleem, hoopt de Stichting andere actoren op ideeën te brengen, en aldus bij te dragen tot een vertrouwensklimaat en een sterkere sociale samenhang.

1 Brigitte Maréchal en Célestine Bocquet - CISMOC / Felice Dassetto - UCL : «Moslims en niet-moslims in Brussel, tussen spanningen en wederzijdse aanpassingen», synthese van de wetenschappelijke studie «Moslims en niet-moslims in Brussel: hoe zien ze elkaar, hoe verhouden ze zich tot elkaar. Tussen spanningen en (ingebeelde) fobieën en wederzijdse aanpassingen.», Brussel, Koning Boudewijnstichting, 2014.

Tot slot wil de Stichting een hartelijk woord van dank uitspreken voor zowel de Cismoc-onderzoekers voor hun geduldig onderzoekswerk op het terrein en hun pertinente analyse, als voor de leden van het Begeleidingscomité dat, onder leiding van ereambassadeur Jan Grauls, aan de Stichting advies verstrekt over haar activiteiten rond de islam.

Koning Boudewijnstichting
november 2015

SAMENVATTING

Relaties tussen moslims en niet-moslims: «goede praktijken» die het samenleven bevorderen

Deze nieuwe studie van het onderzoeksteam van het CISMOC (Centre Interdisciplinaire d'Etudes de l'Islam dans le Monde Contemporain), die werd gefinancierd door de Koning Boudewijnstichting, vertrekt niet van nul. In 2013 onderzocht het Cismoc al de wederzijdse relaties tussen moslims en niet-moslims in Brussel². Enkele vaststellingen van deze studie werden toegelicht in een synthese. Daaronder de toegenomen invloed van religieuze voorschriften, in het bijzonder bij moslims, in scholen, jeugdhuisen, op de werkvloer enz. De verhoogde religieuze invloed droeg bij tot nieuwe spanningen over gevoelige onderwerpen: het dragen van een hoofddoek, het terugkomen op wetenschappelijke inzichten op basis van geloofsovertuigingen, genderrelaties, geopolitieke visies enz. Allemaal «kwesties die ergernis oproepen» en die, zo constateerde het Cismoc-team, zelden ernstig worden aangepakt. Resultaat? De onderhuidse spanning neemt niet af, maar blijft aanhouden en zelfs toenemen.

Er bestaan nochtans pistes voor actie. Op het terrein proberen veel initiatieven het tij te keren en de problemen aan te pakken. Vandaag buigen het Cismoc en de Koning Boudewijnstichting zich over deze initiatieven. Deze nieuwe terreinstudie probeert een overzicht te geven van benaderingen, praktijken en inspirerende, doeltreffende projecten die hun nut al hebben bewezen, of ook niet. Door de achterliggende logica van die initiatieven te analyseren gaan de onderzoekers immers op zoek naar attitudes die de slaagkansen ervan bevorderen, en ook naar problemen – of zelfs mislukkingen – waaruit nuttige lessen kunnen worden getrokken. Er wordt dieper ingegaan op drie specifieke benaderingswijzen: de soorten praktijken, de doelgroepen en de succesvoorwaarden van een praktijk. Dit actieonderzoek streeft dus naar het opbouwen van een sociologie van goede praktijken op het vlak van onderlinge relaties tussen groepen. Het wil op geen enkel moment pasklare oplossingen aanbieden, maar wel aangeven welke bakens kunnen bijdragen tot betere informatie en meer zelfreflectie in lokale dynamieken.

De belangrijkste praktijktypes

De onderzoekers inventariseerden drie grote actietypes:

- Initiatieven die bijdragen tot **wederzijdse kennismaking**. Het gaat om de ontwikkeling van expressievormen (theater, muziek enz.), georganiseerde ontmoetingen (dialooggroepen rond religies, buurtbeheer enz.), het grondig informeren over religies, migraties, genderrelaties (publicaties, tentoonstellingen enz.): deze «cognitieve» acties bieden een beter inzicht in de standpunten van de andere en zijn achterliggende beweegredenen.

2 Bocquet C., Dassetto F. en Maréchal B., Moslims en niet-moslims in Brussel, tussen spanningen en wederzijdse aanpassingen – Synthèse van het wetenschappelijk onderzoek «Hoe zien moslims en niet-moslims elkaar, hoe verhouden ze zich tot elkaar. Tussen spanningen, (ingebeelde) fobieën en wederzijdse aanpassingen», Brussel, Koning Boudewijnstichting, 2014.

- Initiatieven rond **gebruiken binnen een gemeenschappelijke omgeving**. In het bijzonder in ziekenhuizen en bedrijven is het soms nodig om de werkcultuur van een organisatie te verduidelijken. Het principe van gelijkheid dat een organisatie vooropstelt, kan daarbij specifieke vragen oproepen waarover intern moet gesproken worden, en die op hun beurt tot eventuele compromissen/bijsturingen kunnen leiden. Op het terrein zien we dat een dergelijke onderhandelingslogica succesvol is als het gaat om redelijke vragen die worden geformuleerd in een uitwisselingsvriendelijke context.
- Initiatieven die streven naar **gemeenschappelijke acties** (het 'samen doen'). Dergelijke acties komen vaak voor in scholen, bedrijven, publieke instellingen, politieke partijen, vakbonden, sportclubs, wijken, steden enz. Soms vergeten we dat dagelijks samenwerken belangrijk is; het is nochtans essentieel.

Doelgroepen

- **Jongeren**. De meeste initiatieven focussen op jongeren, en in het bijzonder op jongens. Het vertrek van jonge jihadstrijders naar Syrië heeft de intensiteit van deze initiatieven nog verder opgedreven.
- **Volwassenen**. Er bestaan veel initiatieven voor volwassenen op de werkvloer om het hoofd te bieden aan gemeenschappelijke uitdagingen. Initiatieven binnen het vrijwilligerswerk in moskeeën, kerken, centra voor lekenactie enz. richten zich in de eerste plaats tot mensen die al gevoelig zijn voor vraagstukken over het samenleven.
- **Vrouwen en/of gemengde groepen**. Vreemd genoeg vonden we geen initiatieven met vrouwen of gemengde groepen die zouden aansturen op een grondig debat over bijvoorbeeld het dragen van de hoofddoek op school, op het werk of in overheidsdiensten. Er bestaan geen uitwisselingsplekken voor deze problematiek die nochtans belangrijk is in de perceptie en de interactie tussen moslims onderling, of tussen moslims en niet-moslims...

Succesvoorwaarden

Uit de analyses blijkt dat «goede praktijken» voldoen aan vijf sociologische voorwaarden:

- Een **empathische, alles omvattende benadering** gecombineerd met het verwerven van **kennis en ervaring**. Deze praktijken kunnen niet geïmproviseerd worden, en de personen/teams die ze uitvoeren moeten het terrein en de ruimere context goed kennen. Ze moeten eveneens een duidelijke kijk hebben op de doelstellingen, en de methode en de stappen beheersen die nodig zijn om de doelstellingen te bereiken.
- Een stevig, reëel onderling **vertrouwen**. De initiatieven zullen des te succesrijker zijn als beide partijen vertrouwen hebben in de individuen en groepen die optreden als 'trekkers'.
- Een **duurzame actie**. Lang volgehouden activiteiten lijken beter dan «one shot»-initiatieven geschikt te zijn om «natuurlijke» sociale cohesieprocessen te begeleiden.
- **Duidelijke kaders en doelstellingen**. Het is belangrijk dat de spelregels en doelstellingen op alle niveaus duidelijk zijn voor iedereen.
- Een **klare kijk op de missies en de actiemogelijkheden** die gekoppeld zijn aan de diverse **professionele statuten** van de betrokken personen. Het is noodzakelijk dat de initiatieven – ongeacht of ze worden uitgevoerd door vrijwilligers of professionals – verbonden blijven met alle energiebronnen die uitgaan van hun sociale en professionele context.

De studie sluit af met de volgende vaststelling: om «het tij te keren», moeten we niet noodzakelijk nieuwe projecten lanceren. Soms «volstaat het» om onze attitudes te veranderen en/of om de al bestaande reflecties en initiatieven beter bekend te maken en te verspreiden zodat ze op een breder terrein effecten kunnen opleveren.

RÉSUMÉ

Relations entre musulmans et non musulmans : les « bonnes pratiques » qui favorisent le vivre ensemble

Cette nouvelle étude, menée par une équipe de chercheurs du Centre Interdisciplinaire d'Etudes de l'Islam dans le Monde Contemporain (Cismoc) grâce au financement de la Fondation Roi Baudouin, ne part pas de rien. En 2013, le Cismoc avait dressé un état des lieux des relations réciproques entre les musulmans et les non musulmans à Bruxelles³. La synthèse de cette étude avait fait émerger quelques constats. Parmi ceux-ci, l'accroissement du poids des référentiels religieux, en particulier musulmans, dans les écoles, les maisons de jeunes, les lieux de travail, etc. L'augmentation du poids du religieux a favorisé l'émergence de tensions autour de sujets sensibles : le port du voile, les apports de la science revisités à la lumière des croyances, les relations de genre, les visions géopolitiques, etc. Autant de « questions qui fâchent » et qui, a constaté l'équipe du Cismoc, sont rarement prises à bras le corps. Résultat ? Au lieu de s'atténuer, les crispations autour de ces sujets subsistent, voire s'amplifient.

Or des pistes d'actions existent. Sur le terrain, nombre d'initiatives sont menées pour essayer de changer la donne et de surmonter les difficultés. Aujourd'hui, c'est sur ces initiatives que se sont penchés le Cismoc et la Fondation Roi Baudouin. Cette nouvelle étude de terrain vise donc à répertorier des approches, des pratiques et des projets efficaces et porteurs, qui ont fait leurs preuves, ou non. Il s'agit en effet d'analyser les logiques à l'œuvre pour faire ressortir les attitudes et manières d'être qui contribuent à leur succès, ainsi que les difficultés - voire les échecs - éprouvés tant ceux-ci apparaissent formateurs. Trois angles d'approches particuliers ont été creusés : les types de pratiques, les destinataires et les conditions de succès d'une pratique. Bref, cette recherche-action tente de construire une sociologie des bonnes pratiques d'interrelations tout en ne prétendant jamais offrir des solutions clés-sur-porte mais plutôt autant de balises susceptibles d'engendrer des dynamiques locales mieux informées et plus auto-réflexives.

Les grands types de pratiques

Les chercheurs ont répertorié trois grands types d'actions :

- Celles qui contribuent à accroître la **connaissance réciproque**. Centrées sur le développement d'actions expressives (théâtre, musique, etc.), ou organisées sous forme de rencontres (groupes de dialogue entre religions, autour de la gestion d'un quartier, etc.), ou encore axées sur l'information approfondie autour des religions, des migrations, des rapports de genre (publications, expositions, etc.) : ces actions « cognitives » permettent de mieux comprendre le point de vue de l'autre et les raisons de ses positions.

3 Bocquet C., Dassetto F. et Maréchal B., Musulmans et non musulmans à Bruxelles, entre tensions et ajustements réciproques - Synthèse de l'étude scientifique « Regards et relations entre musulmans et non musulmans à Bruxelles : entre tensions, (imaginaires) de phobies et ajustements réciproques », Bruxelles, Fondation Roi Baudouin, 2014.

- Celles qui se rapportent aux **habitudes de vie commune**. Dans les hôpitaux et les entreprises, notamment, la nécessité de mieux expliciter les modes de fonctionnement de l'organisation émerge parfois : des « accommodements/ajustements possibles » naissent alors de la négociation autour de demandes spécifiques qui émergent en vertu d'un principe d'égalité à promouvoir. Sur le terrain, on constate que cette logique de négociation porte ses fruits lorsque les demandes paraissent raisonnables et formulées dans un contexte propice aux échanges.
- Celles qui visent à promouvoir des **actions communes**. Ces types d'actions destinées à « faire ensemble » sont couramment vécues dans les écoles, les entreprises, les institutions publiques, les partis politiques, les syndicats, les clubs sportifs, les quartiers, les villes, etc. On oublie parfois l'importance de ce travail de coopération au quotidien ; il est pourtant essentiel.

Les destinataires

- Les **jeunes**. La majorité des initiatives s'adressent aux jeunes, et en particulier aux garçons. Les départs en Syrie de jeunes qui rejoignent le djihad a encore renforcé l'intensité des initiatives qui leur sont adressées.
- Les **adultes**. Ils sont l'objet de nombreuses initiatives, lesquelles s'imposent dans le cadre du travail pour faire face à des défis communs, ou alors dans le cadre d'une participation volontaire dans des mosquées, églises, centres d'action laïque, etc. (et, dans ce cas, elles concernent alors avant tout des personnes déjà sensibilisées à la thématique du vivre ensemble).
- Les **femmes et/ou les groupes mixtes**. Étonnamment, on n'a pas relevé d'initiatives impliquant des femmes ou des groupes mixtes visant à faire mûrir le débat sur, par exemple, le port du foulard à l'école, au travail ou dans la fonction publique. Pas de lieu d'échanges sur cette question pourtant majeure, dans les perceptions et les interactions, que ce soit entre musulmans ou entre musulmans et non musulmans...

Les conditions du succès

Les analyses réalisées ont mis en évidence cinq conditions sociologiques qui rendent possible une « bonne pratique » :

- Une **approche empathique** et compréhensive combinée à l'acquisition de **connaissances et d'expériences**. Ces pratiques ne peuvent être improvisées, et les personnes/équipes qui les mettent en place doivent avoir une connaissance approfondie du terrain et du contexte plus large. Elles doivent également avoir une vision claire des objectifs à atteindre, et elles doivent maîtriser la méthode et les étapes à franchir pour atteindre les objectifs.
- Une **confiance** réciproque établie et réelle. Les initiatives auront d'autant plus de succès que les uns et les autres auront confiance dans les individus ou les collectifs qui les portent.
- Une certaine **durée** dans l'action. Les activités de longue haleine semblent davantage capables d'accompagner les processus « naturels » de cohésion sociale que les initiatives « one shot ».
- Des cadres et des **objectifs clairs**. Il importe que les règles du jeu et les objectifs soient clarifiés, à tous les niveaux, et pour tout le monde.

- Des **missions** et des **possibilités d'action** liées aux divers **statuts professionnels** des personnes impliquées **clarifiés**. Il faut que les initiatives – qu'elles soient menées par des bénévoles ou des professionnels – gardent un ancrage avec toutes les énergies de leur contexte social et professionnel.

L'étude se termine sur ce constat : pour « changer la donne », il ne faut pas nécessairement mettre en œuvre de nouveaux projets. Il « suffit », parfois, de modifier nos attitudes et/ou de faire mieux connaître et circuler les réflexions et les démarches qui existent déjà, pour leur permettre de produire leurs effets sur un terrain plus vaste.

SUMMARY

Relations between Muslims and non-Muslims : how ‘good practices’ help them to live alongside each other

This new study, carried out by a research team working at the Centre for Interdisciplinary Research on Islam in the Contemporary World (CISCOW/in French CISMOC) and financed by the King Baudouin Foundation, does not start from zero. CISCOW had already drawn up a situation report in 2013 on the reciprocal relations between Muslims and non-Muslims in Brussels⁴. This study’s executive summary brought a number of observations to light. These include: the increasing impact of religious viewpoints, especially relating to Islam, in schools, youth centres, the workplace etc. Due to the increased weight of religious views, tension has emerged in certain areas of sensitivity such as: wearing the veil; re-examining scientific discoveries in the light of religious beliefs; gender relations; geopolitical views and so on. So many “divisive questions” which, declares the CISCOW research team, are rarely tackled seriously, with the consequence that, instead of relaxing, the tensions around each of these topics persist and even get worse.

But courses of action do exist. On the ground, attempts have been made to introduce a number of game-changing initiatives and to overcome the obstacles. Today CISCOW and the King Baudouin Foundation have put these initiatives under the microscope. This new practical study aims to identify those approaches, practices and also the effective and supportive projects which have (or have not) proved their worth. Ideas that have already been put into practice have been examined in order to highlight the behaviours and the methods that contributed to their success, and also any difficulties – even stumbling blocks – experienced, insofar as lessons could be learned from them too. Three particular angles of approach have been developed: the types of practice, the intended recipients and the conditions for a practice to succeed. In short, this research activity attempts to build up a compendium of good interrelational practices while never claiming to offer ready-made solutions but rather some beacons that might create some local dynamics that are better information and more proactive.

The broad types of good practice

The researchers identified three broad types of action:

- Actions which help to build up **reciprocal knowledge**. Focused on the development of expressive activities (such as theatre, music etc) or organised in the form of meetings (interreligious discussion groups, or local community groups etc) or activities centred on acquiring more in-depth information on religions, migration, gender relations (like publications or exhibitions etc). Through these “cognitive acts” it is possible to gain a better understanding of the point of view of the other and the reasons underlying such views.

⁴ Bocquet C., Dassetto F. and Maréchal B., *Musulmans et non musulmans à Bruxelles, entre tensions et ajustements réciproques – Synthèse de l’étude scientifique ‘Regards et relations entre musulmans et non musulmans à Bruxelles : entre tensions, (imaginaires) de phobies et ajustements réciproques’*, Brussels, King Baudouin Foundation, 2014.

- Actions set in the context of what is **shared in everyday life**. Especially in hospitals and in businesses, it is sometimes necessary to explain more clearly the different organisational in-house operating rules: some “possible adaptations/adjustments” emerge as a result of discussions over specific requests for consideration which come to light through the respect of a principle of non-discrimination. In the field, it is noticeable that this spirit of negotiation is fruitful whenever the requests appear reasonable and are worded in a way that is helpful for discussion.
- Actions which aim to promote **common actions**. These actions of the “doing together” type are current practice in schools, businesses, public authorities, political parties, trade unions, sports clubs, local communities in villages and towns etc. It is easy to forget how important this active cooperation is in daily life; it is however essential.

The recipients

- **Young people**. Most initiatives are designed to address young people, especially boys. Seeing young boys setting off for Syria to join up with the jihad has reinforced the intensity of the initiatives designed for them.
- **Adults**. They are the intended recipients of many initiatives which are made necessary in the context of the workplace in order to face up to shared challenges, or otherwise in the framework of voluntary programmes in mosques, churches, secular volunteer centres etc (where they usually they involve people who are already aware of the issues of living together).
- **Women and/or mixed groups**. Astonishingly, no listing has been made of the initiatives involving women or mixed groups that aim to take the debate further on subjects such as wearing headscarves at school, in the workplace or in public service. No place for debate on this question, despite its importance, in the perceptions and interactions, either in Muslim circles or in discussions between Muslims and non-Muslims.

Conditions for success

The research conclusions highlight five sociological conditions for the viability of a “good practice”:

- A comprehensive **empathetic approach**, linked to the acquisition of **knowledge** and **new experience**. Such practices cannot be improvised, and the people/teams implementing them must have in-depth understanding of the field and of the bigger picture. They must also have a clear idea what objectives to aim for, and they must have full understanding of the method and the stages to be gone through in order to reach these objectives.
- Mutually established **trust** that is genuine. Initiatives will be even more successful if everybody concerned is able to place full trust in the individuals or associations that are supporting them.
- A degree of **permanence** of the activity. Activities built for the long term tend to be better than “one-shot” initiatives at helping along the “natural evolution” of social cohesion.
- **Clearly defined objectives** and frameworks. It is vital to have the rules of the game and the objectives clarified at every level and understood by everybody.

- **Clearly defined tasks and opportunities for action** connected to the different **professional status** of the people involved. Whether these initiatives are organised by volunteers or by professionals, they must remain anchored in all the efforts of their social and professional context.

The research study concludes with this observation: to be a game-changer it is not always necessary to start up new projects. Sometimes it is “enough” if we change our mind-sets and / or raise awareness and publicise the existing ideas and approaches, thereby giving them a wider arena to make their impact.

1. OVERSCHAKELLEN VAN EEN ONDERZOEK OVER «ERGERLIJKE KWESTIES» NAAR EEN STUDIE OVER «GOEDE PRAKTIJKEN INZAKE RELATIES TUSSEN MOSLIMS EN NIET-MOSLIMS»: VOORSTELLING VAN DE MODALITEITEN VÓÓR EN TIJDENS DE STUDIE

1.1 Van de ene studie naar de andere: de onderzoeksdoelstellingen die zich opdringen aan de onderzoekers onder druk van transformaties van de realiteit op het terrein

In 2013 voerde een onderzoeksteam van het «Centre Interdisciplinaire d'Études de l'Islam dans le Monde Contemporain» (Cismoc), dankzij de financiële steun van de Koning Boudewijnstichting, een jaar lang een actieonderzoek uit dat een stand van zaken wilde opmaken over de wederzijdse visies, denkbeelden en relaties tussen moslims en niet-moslims in Brussel. Deze studie, waarvan een synthese werd gepubliceerd in oktober 2014⁵ leverde meerdere algemene vaststellingen op, waaronder een toename van het aantal religieuze voorschriften, in het algemeen én in het bijzonder wat betreft moslims, in scholen, jeugdhuizen en werkplekken: deze staan niet alleen centraal in de sociale relaties in de brede zin, maar ook in de symboliek van de stad⁶. Dit onderzoeksverslag schoof naar voren dat deze situatie heel wat nieuwe vragen en uitdagingen oproep. Bijvoorbeeld: vragen over het dragen van de hoofddoek, ook in publieke instellingen die het neutraliteitsbeginsel moeten naleven; spanningen aangaande de erkenning van bepaalde bijdragen van de wetenschap, inzake genderrelaties, betreffende geopolitieke visies enz. Deze kwesties «roepen aanzienlijk veel ergernis op» bij iedereen, moslims en niet-moslims. Toch stellen we vast dat ze niet ernstig worden aangepakt en dat de analyse niets zegt over de invloed van bepaalde ideologische of religieuze discours. Deze gevoelige kwesties worden immers vaak bekeken als een veruiterlijking van culturele praktijken, dit wil zeggen als uitingen van multiculturalisme of interculturalisme. Hoewel dat interessant is, stellen we vast dat dit perspectief niet volstaat omdat het niet diep genoeg ingaat op de «realiteiten die wederzijds ergernis oproepen». Overal blijven de gecrispeerde attitudes rond bepaalde onderwerpen immers niet alleen voortbestaan, maar het lijkt er ook op dat de polemieken aan weerskanten nog uitbreiden of zich kristalliseren, wat blijkt uit het veralgemeende, maar weinig bekritiseerde gebruik van de term «islamofobie». Men dacht eveneens dat de relaties tussen moslims en niet-moslims

5 Bocquet C., Dassetto F. & Maréchal B., Moslims en niet-moslims in Brussel, tussen spanningen en wederzijdse aanpassingen - Synthese van het wetenschappelijk onderzoek «Hoe zien moslims en niet-moslims elkaar, hoe verhouden ze zich tot elkaar. Tussen spanningen, (ingebeelde) fobieën en wederzijdse aanpassingen», Brussel, Koning Boudewijnstichting, 2014. Deze publicatie kan gratis worden gedownload: <http://www.kbs-frb.be/publication.aspx?id=313315&langtype=2067>

6 Deze studie actualiseerde en bouwde voort op de resultaten van een onderzoek dat werd uitgevoerd in 2006 en reeds handelde over de relaties tussen moslims en niet-moslims in België. Het bevroeg de relaties tussen de islam, de moslims en de media, de school, de wederzijdse identiteitsconstructies enz. Uit dit onderzoek bleek toen onder meer al hoe weinig begrip er was voor het religieuze in een geseculariseerde maatschappij, en hoe weinig vanzelfsprekend de relaties tussen moslims en niet-moslims waren, omdat aan weerskanten werd gevreesd dat de andere alleen maar een obstakel kon zijn voor de eigen volwaardige ontplooiing. Zie gezamenlijke publicatie van De Changy J., Dassetto F. en Maréchal B., Moslims en niet-moslims. Knelpunten in de dialoog, Brussel, Koning Boudewijnstichting, 2006. Deze publicatie kan gratis worden gedownload: <http://www.kbs-frb.be/publication.aspx?id=294912&langtype=2067>.

door de opeenvolging van de generaties op een «natuurlijke» manier normaal zouden worden. Maar het blijkt dat de relatie met jongeren van de tweede en derde generatie nog moeilijker wordt. De moeilijkheden vloeien soms voort uit een wisselwerking tussen sociaaleconomische omstandigheden en religieuze discours, en evolueren naar een scheiding. Deze «nieuwe» intrede van het religieuze in veel publieke ruimtes toont aan dat niemand daar echt op voorbereid was. Aan de kant van de moslims zien we reacties die nauwelijks rekening houden met de specifieke kenmerken van de Belgische en Europese samenlevingen, en van de lessen die deze altijd veranderende samenlevingen hebben getrokken uit het verleden, met zijn spanningen tussen religie en politiek. Aan de kant van bepaalde niet-moslims steunen de reacties heel vaak op wat al werd overeengekomen in het nabije verleden, onder meer uitgaande van de relaties tussen de (katholieke) kerk en de staat, en ook op de confrontaties waartoe deze relaties in de negentiende en twintigste eeuw aanleiding gaven.

Uit deze vaststellingen blijkt dat het moeilijk is om vreedzame relaties op te bouwen en dat er een gedeeld heftig onbehagen is, maar daarnaast zijn er eveneens bepaalde aanpassingen en wederzijdse toenaderingspogingen met actiesporen die dit gegeven proberen te keren en die de bestaande problemen proberen te overwinnen. Maar deze laatste inspanningen krijgen slechts weinig aandacht. Op basis daarvan vonden Cismoc en de Koning Boudewijnstichting het belangrijk om de reflecties rond een beter inzicht in de huidige sociale dynamieken te vervolledigen via een aanvullend onderzoek.

Het was ook de bedoeling om in te spelen op de schreeuwende vragen vanop het terrein en om zich meteen te richten op de hele burgersamenleving (en niet prioritair, in de eerste plaats, op politici) door een oproep te doen om meer belangstelling te tonen voor positieve acties en initiatieven. Bijvoorbeeld: zich niet beperken tot het hekelen van de discours van bepaalde imams die te weinig verankerd zijn in de Belgische context en die nefast zijn voor het samenleven, maar ook (of veeleer) aandacht vragen voor de initiatieven van bepaalde religieuze gezagsdragers die de deuren van moskeeën openzetten voor iedereen. Om komaf te maken met de vicieuze cirkel van achterdocht en onderling wantrouwen, en ook om op zoek te gaan naar oplossingen op middellange en lange termijn, wilde dit onderzoek tot slot ook beklemtonen dat het nodig is om samen vooruit te gaan via het voorstellen van perspectieven en opbouwende actiesporen op basis van een kritische kijk op de huidige actiologica.

Concreet inventariseert dit terreinonderzoek benaderingen, praktijken en projecten die doeltreffend blijken te zijn en perspectieven bieden. Ze bestaan al op het terrein; ze werden al een tijd uitgetest. Enkele ervan diepen we gericht uit om de achterliggende logica te kunnen analyseren en om zo een beeld te krijgen, enerzijds van attitudes en vaardigheden die bijdragen tot het succes ervan, en anderzijds ook van de ondervonden moeilijkheden en gevaren die in de praktijk opduiken. Met andere woorden, het komt erop aan een sociologie van goede praktijken inzake onderlinge relaties op te bouwen, dit wil zeggen: zich als moslim of als niet-moslim afvragen onder welke sociologische voorwaarden deze goede praktijken uitgevoerd kunnen worden. Het inventariseren van goede praktijken op het terrein behelst immers niet alleen het louter aan iedereen ter beschikking stellen van de verzamelde feitelijke informatie. Het is veeleer de bedoeling dat iedereen zich inspant om de logica die werkzaam is binnen die praktijken te begrijp-

pen en systematisch te analyseren. Zo krijgen ze een inzicht in de mogelijke voorwaarden, en ook in het belang van de verkregen resultaten. Als onderliggende hypothese wil dit actieonderzoek nagaan of België, ook, een laboratorium kan zijn van dynamieken die positief en voluntaristisch samen moeten worden opgebouwd.

1.2 Over de noodzaak om de term «goede praktijken» te preciseren, en tegelijk te overstijgen

De term «goede praktijk» verwatert volgens ons snel in een veelomvattende, meerduidige en vrij vage «restcategorie». Hij wordt gebruikt in diverse contexten en kan het resultaat zijn van een zelf geproclameerd model⁷, maar ook van een onderzoeks- en evaluatie-initiatief. Er worden weinig echte inspanningen geleverd om deze dubbelzinnigheid te definiëren of te verhelpen. Nochtans stellen we vast dat de term opduikt in verschillende sectoren, zowel in de literatuur als in publicaties van universiteiten, bedrijven, allerlei verenigingen en andere instellingen. En vaak zegt men ook uitdrukkelijk dat men deze «goede praktijken» wil analyseren, maar in de feiten moeten we toch vaststellen dat men zich in de meeste gevallen beperkt tot het verzamelen van beschrijvingen van projecten en evenementen, en zelden overgaat tot een echte analyse en evaluatie.

Volgens sommige onderzoekers zou de term ontstaan zijn bij de eerste auteurs van managementklassiekers om erop te wijzen dat het voortaan nodig is om praktijken rond de overdracht van kennis ruim ter beschikking te kunnen stellen: «Voss (1995) en Diedrich (2004) – die het opduiken van deze term bestudeerden – toonden aan dat de term zowel werd gebruikt voor het verklaren van de relatie tussen organisatorische kennis en controle, als voor het trekken van de aandacht op de behoefte van managers om organisatorische kennis te identificeren en over te dragen.»⁸ Los van de specifieke oorsprong van deze term begrijpen veel onderzoekers en sociale actoren de benaming «goede praktijken» vandaag als een identificatie en verzameling van kennis en knowhow, die wordt overgedragen van professionals naar professionals of van vrijwilligers naar vrijwilligers, en die potentieel kan worden overgedragen naar andere contexten, als hulp voor bepaalde personen of groepen die in een kritieke situatie verkeren.

Heel vaak horen we ook spreken over slimme praktijken («Smart Practice»), voorbeeldpraktijken («Best Guesses»), veelbelovende praktijken («Promising Practice») of ook aanbevelingen. Er bestaan dus veel benamingen waardoor er, als terugslag, veel verwarring kan zijn over de invulling van de term. Vooraleer verder te gaan met deze synthese, verduidelijken we daarom nu kort waarnaar we verwijzen, als we in deze tekst, bij gebrek aan beter, de term «Goede Praktijk» gebruiken.

Concreet gebruiken we de term hier als we verwijzen naar een verzameling, een vulgarisering en een overdracht van alternatieve attitudes of ideeën, kennis en knowhow, veelbelovende projecten of gedurende een tijd beproefde instrumenten, die hun nut – in zekere zin – hebben bewezen en werden geëvalueerd, en die gericht zijn op het verbeteren van gegeven situaties of het verkleinen van conflictbronnen. Kortom, alles wat kan bijdragen tot het «collectief welzijn»⁹, en waarbij tegelijk rekening wordt gehouden met

7 Chauvière M., « Vous avez dit : « Bonnes pratiques » ? », in VST – Vie sociale et traitements, 2013/2, n°118, pp. 20-25.

8 Perrin A., « Le transfert intra organisationnel des bonnes pratiques : quand l'entreprise joue au domino », in XVeme conférence Internationale de Management Stratégique, Annecy/Genève, juin 2006, p. 3.

9 Devisme L. & al., « Le jeu des 'bonnes pratiques' dans les opérations urbaines, entre normes et fabrique locale », in

de specifieke context en/of externe factoren die daar een invloed kunnen op uitoefenen. Het gaat dus niet noodzakelijk om innovaties of om praktijken die een langdurige, regelmatige inspanning of aanzienlijke financiële of menselijke middelen vereisen, hoewel dat belangrijk is bij het uitrollen van dergelijke projecten.

De «goede praktijken» die gedetailleerd beschreven zijn in dit rapport kunnen verschillende doelstellingen dienen: ze kunnen uitgevoerd zijn om een probleem op te lossen en dus een curatieve waarde hebben; ze kunnen eveneens preventief bedoeld zijn, om in te spelen op verwachtingen of vragen aangaande relaties tussen moslims en niet-moslims; of ze kunnen nog meer algemeen gericht zijn op burgerinitiatieven rond beter samenleven, die «iedereen aangaan»; ze kunnen globaal ingaan op vraagstukken rond sociale cohesie of ze kunnen specifiek gericht zijn op het aanpakken van kwesties «die ergernis opwekken».

Los van de presentatie van voorbeelden en/of van specifieke projecten proberen we de «goede praktijken» in deze synthese steeds te systematiseren en de logica ervan aan te tonen zodat dit onderzoek uiteindelijk kan dienen als een praktische gids en handleiding die aanspoort tot reflectie en actie. Daarom verwijzen we hier naar attitudes die een stempel drukken op beide groepen, aangezien hun handelwijze, zoals we verderop zullen zien, soms belangrijker en bepalender is dan de inhoud van hun projecten of initiële doelstellingen. Maar de praktijken zijn niet op alle punten na te volgen voorbeelden en we doen ook geen inspanning om deze attitudes, reflecties en projecten direct overdraagbaar te maken van de ene context naar een andere omdat het hier niet gaat om een «tovermiddel», zoals we op het terrein meermaals konden horen. Vanuit een analytische houding proberen we veeleer een weg of een mogelijk antwoord te vinden dat andere actoren kan inspireren en aanmoedigen om meer na te denken en eventueel om deze praktijken te doorgronden, rekening houdend met hun eigen actieterrein, hun eigen remmingen en obstakels, maar ook met de meer specifieke noden en verwachtingen van hun publiek. Kortom, door ze aan te passen aan hun eigen context en hun specifieke noodwendigheden.

Daarnaast hebben we ook geprobeerd om informatie te halen uit cases die problematisch waren of niet het verwachte resultaat opleverden, ongeacht of dit onverwacht positief, neutraal of nefast was. We hebben ook, volgens ons, contraproductieve praktijken geanalyseerd: daarbij denken we bijvoorbeeld aan initiatieven om de «heilige boeken van de Andere» te proberen begrijpen en/of in te schatten wat de impact daarvan is op het dagelijks leven in België. De lessen die we kunnen trekken uit dergelijke «mislukkingen» lijken ons even productief om te belichten en te analyseren als de cases die doorgaans als «geslaagd» worden bestempeld. Door het verhelderen van de achterliggende logica, kunnen ze soms zelfs leerrijker blijken te zijn, in het bijzonder omdat ze bepaalde vastgeroeste ideeën in vraag stellen.

Espaces et sociétés, 2007, n° 131, p. 18.

We noteren ook dat we hier niet in detail ingaan op alle verzamelde praktijken, maar slechts op enkele daarvan. De voorgestelde praktijken werden niet alleen gekozen omdat ze treffend zijn, maar vooral ook omdat de paden die ze bewandelen interessant zijn voor het grootst mogelijke publiek onder meer door de analyses die we eraan konden koppelen op basis van duidelijke initiële doelstellingen en van informatie die ons werd verstrekt door de organisatoren enz. Overigens zijn niet alle plekken die we onderzocht hebben systematisch verwerkt in een hoofdstuk, onder meer omdat we over onvoldoende antwoorden beschikten (dit was bijvoorbeeld het geval bij ons onderzoek naar bibliotheken en boekhandels) of ook omdat onze beschikbare tijd beperkt was (de bedrijfswereld zou best ook worden onderzocht). We hebben dus besloten om hier enkel in te gaan op zes hoofdthematieken, die we hieronder beschrijven.

1.3 De modaliteiten van een compact onderzoek, uitgevoerd in heel België

Om de doelstellingen die in het kader van dit actieonderzoek werden vastgelegd te halen, werd er een team van drie onderzoeksters gevormd: een ervaren onderzoekster die gespecialiseerd is in de thematiek, en ook twee onderzoeksassistentes, zonder voorbij te gaan aan de gerichte, productieve halftijdse medewerking gedurende 3 maanden van een Cismoc-stagiaire voor het verzamelen van de gegevens rond sportverenigingen, en aan de gerichte begeleiding van een senior onderzoeker. Dit team voerde het onderzoek uit in Brussel, maar ook in Vlaanderen en Wallonië. Concreet werd er een systematische analyse gemaakt van al het materiaal dat hoofdzakelijk werd verzameld binnen een periode van tien maanden voor Vlaanderen en Wallonië, van januari tot november 2014, en gedurende ongeveer twee jaar in Brussel, van januari 2013 tot november 2014. *De gegevens die initieel werden verzameld in het kader van het actieonderzoek bieden een stand van zaken inzake de relaties tussen moslims en niet-moslims in Brussel en werden dus ook opgenomen, maar voor dit tweede onderzoek werden ze specifiek geanalyseerd vanuit de actielogica van «goede praktijken», zonder gewicht toe te kennen aan het nieuwe materiaal dat eraan toegevoegd werd.*

Globaal gezien zijn we dus overgegaan tot nieuwe onderzoeken op het terrein met inbegrip van face-to-face-ontmoetingen, maar ook van telefonische uitwisselingen en e-mails, met bevoorrechte betrokkenen: jongeren, leerkrachten, schoolhoofden, interculturele bemiddelaars, artsen, journalisten enz. Soms zijn we erg gericht gaan praten met gesprekspartners (soms in groep), om te kunnen beschikken over specifieke kant-en-klare informatie rond bepaalde initiatieven en/of min of meer geformaliseerde sleutelruimtes, waar er zich problemen konden stellen of werden aangepakt, zoals jeugdhuizen, regionale integratiecentra, lokale verenigingen gericht op burgerinitiatieven, beroepsverenigingen, gebedshuizen enz. We hebben ook deelgenomen aan talloze evenementen die speciaal gewijd waren aan de kwesties waar wij mee bezig zijn, maar ook aan andere, meer algemene thema's zoals beter samenleven of sociale cohesie. Tot slot raadpleegden we veel documenten en verzamelden we veel informatie om te vatten wat er beweegt op het terrein, in het bijzonder via een vragenlijst die ruim werd verspreid bij hoofden van secundaire scholen om de noden en verwachtingen van deze professionals te begrijpen. In totaal werden meer dan 300 personen live geïnterviewd (van wie de helft tijdens het eerste onderzoek over aanstootgevende vragen), maar het gaat ook om een honderdtal ontmoetingsplaatsen en evenementen (waarvan sommige meerdere dagen duurden) die we geanalyseerd hebben.

Binnen deze synthese moet men er zich bewust van zijn dat we vertrekken vanuit het standpunt van de initiatiefnemers van de praktijken, ongeacht of het gaat om moslims of niet-moslims, en van de plaatsen waar deze professionals actief zijn. We vertrekken dus niet van het standpunt van de bestemmelingen, dit zijn de mensen die eraan deelgenomen hebben of die er baat bij hadden; we gaan er immers vanuit dat hun standpunt, hoogstens en in het beste geval, samenvalt met het standpunt van diegenen die ijveren voor deze attitudes en/of projecten. Om een voorbeeld te geven: in het hoofdstuk over de ziekenhuizen gaat het over de goede praktijken zoals ze worden ervaren door de zorgverstrekkers, en dus niet door de patiënten. Het ontbreken van zo'n dubbele benadering vormt een van de limieten van dit terreinonderzoek, en zou uiteraard meer middelen en tijd hebben gevraagd.

In dit rapport citeren we expliciet bepaalde activiteiten, projecten en verenigingen, maar de personen die ons informatie verschaften over deze onderwerpen en of hun meer algemene vaststellingen over de onderlinge relaties, blijven anoniem omdat we hier gebruik maken van pseudoniemen.

Elk gesprek pakten we op een soortgelijke manier aan. Aldus stelden we op de verschillende onderzochte plekken, los van hun specifieke kenmerken, systematisch een reeks identieke vragen, ongeacht de bezochte milieus en steden, namelijk: wat waren hun algemene vaststellingen aangaande de relaties tussen moslims en niet-moslims; hadden ze algemene of meer specifieke praktijken uitgevoerd aangaande deze relaties; wat waren dan de doelstellingen van deze initiatieven; hoe was het project ontstaan; wat waren hun financiële en menselijke middelen; welke methodologie werd gebruikt; hoe zagen ze de duur en het vervolg van de actie; en tot slot, hoe hadden de actoren hun actie (al dan niet) geëvalueerd, in het bijzonder wat betreft de impact van de uitgevoerde praktijken.

Deze reeks vragen stelde ons in staat om een onderscheid te maken in de gehanteerde sociologische voorwaarden, met andere woorden: om de intenties van de initiatiefnemers van de praktijken te verduidelijken, naast het vaststellen van hun profiel; om te kijken of er sprake was van initiatieven die «van boven kwamen», van een centrale figuur, of veeleer van een praktijk op vraag van de basis, dit wil zeggen van een publiek met specifieke verwachtingen; om te begrijpen in welke mate er (al dan niet) sprake was van een project waarbij de betrokken personen direct betrokken waren of waarbij de organisatoren de meeste inspanningen deden; om te zien of «de aanpak» (al dan niet) vooraf was vastgelegd; om bij het trekken van lessen het onderscheid te kunnen maken tussen meer gerichte «one shot»-evenementen en projecten op middellange of lange termijn enz. We noteren hierbij dat de actoren op het terrein heel vaak geen systematische feedback kunnen geven over de acties, meestal bij gebrek aan middelen en/of tijd.

Wat betreft het begrijpen van deze projecten en evenementen, gebruikten we een specifiek leesschema om onze analyse van deze praktijken te structureren en om te vermijden dat we ons uitsluitend hielden aan het standpunt van onze gesprekspartners. Dit schema vereiste dat we ons enerzijds zo sterk mogelijk hielden aan de standpunten van de personen die positief stonden tegenover de praktijk, maar dat we de praktijk anderzijds ook bekeken vanuit het perspectief van de mensen die er, a

priori, negatief of onverschillig tegenover stonden, zodat we in een tweede fase zagen welke verschillende resultaten dit kon opleveren. Meer concreet doken er effectief drie cases op. Ten eerste: iemand kan, vanuit een standpunt over een praktijk die hij «goed» vindt, vaststellen dat de resultaten helemaal of gedeeltelijk geruststellend zijn, of perverse effecten hebben (zoals een opbod, waarbij er bijvoorbeeld na het inwilligen van de eerste eisen, nieuwe eisen worden geformuleerd) of ook onbeduidende effecten hebben (dit wil zeggen geen effect omdat de situatie niet verandert, en het probleem hetzelfde is als voordien). Maar, ten tweede, kan iemand ook a priori vinden dat een praktijk slecht is, maar vervolgens kan hij ofwel, op basis van de resultaten of van bepaalde situaties, zijn initieel oordeel herzien, waardoor de geobserveerde feiten tegengesproken worden, ofwel kan hij, in tegenstelling daarmee, bij zijn oordeel blijven, als blijkt dat de resultaten onbeduidend of zelfs geheel of gedeeltelijk nefast zijn met betrekking tot een eerder uitgevoerde diagnose. Ten derde, kunnen we ons ook inleven in de kijk van iemand die de praktijk a priori noch goed, noch slecht vindt, en er veeleer onverschillig tegenover staat, maar waarbij de praktijk uiteindelijk neutrale, positieve of negatieve effecten oplevert. Het is niet de bedoeling om deze oefening systematisch voor alle cases te gebruiken, want deze situaties komen niet noodzakelijk elke keer voor. Het gaat veeleer om het toepassen van een techniek waardoor we afstand kunnen nemen van het standpunt van de mensen op het terrein. Aldus kunnen we er, voor zover dat mogelijk is, een pertinente sociologische analyse van maken, die steunt op een zo streng mogelijke methode en op vastgestelde feiten, waardoor we vanuit het oogpunt van de sociale wetenschappen valabele kennis verwerven.

De verschillende gerealiseerde interviews, ons informatieonderzoek en onze aanwezigheid op meerdere evenementen stelden ons in staat om dieper in te gaan op de verschillende thematieken, die in dit rapport verdeeld zijn over verschillende hoofdstukken. Diverse bijdragen overstegen echter vaak het strikte kader van een enkele thematiek, en leverden meer algemene stof tot nadenken, die nuttig kan zijn voor andere sectoren. Vandaar dat het nodig is om een meer transversaal besluit te trekken uit deze studie. Dat vindt u aan het einde van dit rapport.

1.4 Een overzicht van de structuur van dit onderzoeksrapport, dat op verschillende manieren kan worden gelezen

In het kader van dit onderzoek hebben ons gebogen over zes soorten plaatsen, waar onder meer moslims en niet-moslims met elkaar in aanraking komen, en die van elkaar verschillen op basis van hun eigen werkingslogica. In de eerste twee hoofdstukken hebben we het over de «goede praktijken» die we zagen in ziekenhuizen en vervolgens in scholen. In de volgende hoofdstukken gaan we in op diverse zogeheten «alternatieve» ontmoetingsplaatsen zoals jeugdhuizen, buurthuizen of plaatsen die zich richten op de interculturele dialoog. Die plaatsen onderscheiden we van een andere categorie die we betitelden als «geïnstitutionaliseerde ontmoetingsplaatsen». Daarbij focussen we ons op initiatieven die worden uitgevoerd door federale, gewestelijke of zelfs gemeentelijke publieke instellingen, die werken aan het welzijn van de stad via denkoefeningen en projecten inzake inschakelingsbijstand of ook via het maken van handboeken over het omgaan met diversiteit in de arbeidswereld. Vervolgens behandelen we veel «goede praktijken» die worden gepromoot door de media,

een milieu dat doorgaans bloot staat aan hevige polemieken. Tot slot hebben we het over de «interlevensbeschouwelijke» initiatieven, dit wil zeggen die plaatsvinden in het kader van uitwisselingen tussen geloofsovertuigingen. We maken een onderscheid tussen al die ontmoetingsplaatsen omdat ze allemaal een eigen actielogica hebben. We behandelen ze hier duidelijk apart omdat we het belangrijk vinden dat dit onderzoeksrapport ook toegankelijk is voor gehaaste lezers, die snel wat ankerpunten willen vinden voor de specifieke plaats die hen interesseert of waar ze mee bezig zijn, al gebeurt het soms ook dat diverse actielogica's elkaar kruisen binnen eenzelfde ontmoetingsplaats.

Er bestaan veel instrumenten die de professionals van al deze ontmoetingsplaatsen kunnen helpen: bijscholingen, brochures, handboeken enz. zijn toegankelijk voor zorgverstrekkers, leerkrachten, journalisten, werkgevers en andere sociale actoren. Ze bieden hen raad bij hun initiatieven en bij de attitudes die ze dagelijks moeten aannemen en ontwikkelen met hun publiek en in hun beroep, zowel in het algemeen rond diversiteit en interculturaliteit, als meer specifiek rond geloofsovertuigingen en de islam in het bijzonder. We komen terug op bepaalde beschikbare praktijken, slimme kneepjes en andere reflecties die specifiek op het terrein worden uitgerold om de aandacht te vestigen op een specifieke actielogica en aanbevelingen die aanwezig zijn binnen deze verschillende sectoren. Niets belet de lezer echter om nieuwsgierig te zijn en te gaan kijken naar wat er elders gebeurt en om daar inspiratie uit te putten.

Daarnaast hebben we in de verschillende hoofdstukken geregeld kaderstukjes ingelast die duidelijk gescheiden zijn van de tekst. Op die manier willen we, naar aanleiding van de voorstelling van een project of een specifieke praktijk, de aandacht vestigen op meer algemene reflectie-elementen in verband met een actielogica en/of een bijzonder perspectiefrijke attitude. We vinden dat we die elementen extra moeten beklemtonen omdat ze specifiek bijdragen tot het nemen van een gezonde kritische afstand, of ook omdat het gaat om concrete praktijken die niet gebonden zijn aan hun oorspronkelijke plek, maar die in het algemeen vlot kunnen worden toegepast in andere ontmoetingsruimtes. In de grond kan de lezer, los van zijn specifieke belangstelling voor een bijzondere ontmoetingsplaats, de hele tekst dus ook diagonaal lezen, en enkel inspiratie putten uit de inlassen, hoewel deze uiteraard helemaal geen samenvatting bieden van de analyse die in dit rapport wordt gemaakt.

Het uitgevoerde onderzoek heeft dus betrekking op praktijken die de relaties tussen moslims en niet-moslims bevorderen, maar ook op allerlei praktijken die niet in de eerste plaats (of zelfs helemaal niet) daarop gericht waren en die er de facto toch een impact op hadden. Concreet focuste het onderzoek niet op culturele en politieke activiteiten in het algemeen, en ook niet specifiek op de jeugd, hoewel er enkele van die initiatieven worden belicht. Dat zou stof opleveren voor een specifieke analyse die wil begrijpen hoe deze acties rekening houden met of evolueren naar meer aandacht voor religieuze dimensies, die sterker op de voorgrond gekomen zijn, terwijl ze tot enkele jaren geleden werden genegeerd. Het is een teken van de transformatie van de hedendaagse steden, die worden geassocieerd met het opnieuw opduiken van overtuigingen en het religieuze: analisten noemen dat «*post-secular cities*» (zie onder meer J. Habermas, die dit denkp pad opstartte in 2008, en Ch. Taylor) en die wij veeleer «*new secular cities*» zouden willen noe-

men, omdat we de geseculariseerde en vrijzinnige dimensie niet willen vergeten (zoals de term *post-secular* kan laten uitschijnen) en tegelijk oog hebben voor de huidige transformaties en aanpassingen die voortvloeien uit de nieuwe stijl en de nieuwe zichtbaarheid van overtuigingen in de nieuwe multiculturele en interculturele samenlevingen

Het onderzoek handelt ook niet specifiek over meer urbanistische beleidsmaatregelen zoals «buurtcontracten», of vandaag «duurzame buurtcontracten», die de regering van het Brussels Gewest afsluit sinds 1993. Dit beleid wil meer verwaarloosde buurten waar vaak bevolkingsgroepen met een moslimachtergrond wonen, ontwikkelen via woningrenovatie, maar ook door het creëren van een collectieve infrastructuur; en het ijvert daarbij naar de participatie van de burgers vanaf het uittekenen van deze projecten.

We noteren dat we in de loop van dit onderzoek niet de gelegenheid hadden om ons in het bijzonder bezig te houden met de situaties en praktijken in de bedrijfswereld. Op basis van een analyse van de praktijken die worden toegepast in gesubsidieerde organismen, kunnen we echter toch verwijzen naar enkele relevante initiatieven en reflecties over de arbeidsrelaties, zowel meer specifiek voor bedrijven, als meer algemeen voor de verenigingen. We brengen ze, erg kort, ter sprake in het hoofdstuk over de geïnstitutionaliseerde initiatieven. We vonden dat immers belangrijk, ook omdat we ervan overtuigd zijn dat een grondig onderzoek dat specifiek gericht is op de bedrijfswereld, erg veel perspectieven kan bieden. Deze vaststelling lijkt trouwens des te meer noodzakelijk te zijn omdat de praktijken die daar nu al worden toegepast, een invloed kunnen hebben op andere sectoren en/of een inspiratiebron kunnen vormen voor andere benaderingswijzen, bijvoorbeeld in publieke organismen.

Dit onderzoek focust dus in de eerste plaats (maar niet uitsluitend) op acties die mikken op het verbeteren (of de facto al verbeteren) van de relaties tussen moslims en niet-moslims. Tegelijk wil het direct of indirect ingaan op de problemen die opduiken rond de religieuze dimensie. En wat met al de acties en beleidsinitiatieven die we niet hebben kunnen analyseren? Uiteraard kunnen ook zij direct of indirect bijdragen tot het verbeteren van de relaties tussen bevolkingsgroepen en eveneens tussen moslims en niet-moslims.

1.5 Enkele opmerkingen vooraf over het belang van het onderzoeksthema

We willen hier nog eens kort ingaan op het nut om zich specifiek te focussen op de relaties tussen moslims en niet-moslims en om deze benamingen te gebruiken, net zoals in ons vorig rapport over hun wederzijdse kijk en relaties in Brussel. De personen die we ontmoet hebben zijn uiteraard niet «enkel» moslim of niet-moslim. En onze benadering ontkent helemaal niet dat er erg uiteenlopende profielen bestaan van mensen en/of gemeenschappen die soms zelfs sterk tegengesteld kunnen zijn, ook binnen elk van deze «onderzochte groepen». Het feit dat we deze benamingen gebruiken betekent ook helemaal niet dat er twee homogene en heterogene blokken bestaan. Intern is er heel wat differentiatie, wij zijn ons daar ten zeerste van bewust: er zijn verschillen op het vlak van nationale en/of etnische origine, sociale, culturele, politieke en economische milieus; verschillen in taal, leeftijd, verblijfsduur en generaties, gender, maar ook wat betreft

religieuze overtuiging en levensbeschouwelijke gevoeligheden.¹⁰ Dat mogen we nooit vergeten!

In feite is het in meerdere opzichten relevant om deze categorieën te blijven gebruiken. In het bijzonder omdat ze worden gebruikt door onze gesprekspartners: als ze bijvoorbeeld onderling van mening verschillen, hebben ze zelf de neiging om zichzelf te kwalificeren, of veeleer om «de andere» te kwalificeren, op basis van deze globale categorieën. Deze case illustreert aldus dat het religieuze eveneens een bijzondere plaats inneemt in de sociale relaties. Vanuit een methodologisch oogpunt biedt het omvattende aspect van deze termen ons bovendien de kans om de aandacht te vestigen op het kernthema van ons actieonderzoek, namelijk de levensbeschouwelijke variabele en de impact ervan, los van algemene, en zelfs abstracte debatten over de interculturele samenleving, waarbij de religieuze, en dus ook de islamitische, dimensie vaak uit het oog wordt verloren.

We zijn dus nog altijd overtuigd van de gegrondheid van een dergelijke benadering en de meerwaarde voor de samenleving. En in weerwil van wat kritiek van mensen die, zelfs zonder rekening te houden met ons specifiek, genuanceerd initiatief, er louter een manier in zien om de relaties problematisch voor te stellen, om «mee te doen met het spel van de stigmatisering» en ook om machtsrelaties te bestendigen: «Praten over moslims en niet-moslims is stigmatiserend. Op zich zijn er niet echt spanningen. Het gaat om maatschappelijke problemen. Vertrekken van moslims en niet-moslims past, volgens mij, in een verdeel-en-heerspolitiek». Dat werd ons verteld door een jonge Belgische moslima die actief is op verschillende niveaus van het Brusselse verenigingsleven. Toch zijn het net benaderingen zoals die van deze vrouw, die ervan uitgaat dat al het kwade in de maatschappij slechts toe te schrijven is aan enkele personen of enkel te maken heeft met sociale ongelijkheid, die verhinderen dat het hoofd wordt geboden aan bepaalde gevoelige kwesties, waar men vandaag niet meer omheen kan, en die direct te maken hebben met de religieuze thematiek. Volgens ons biedt het gebruik van de benamingen moslim en niet-moslim ons net de kans om de zaken duidelijk te benoemen, of toch minstens bepaalde facetten van de werkelijkheid waarmee ook rekening moet worden gehouden, naast andere benaderingen die de sociaaleconomische ongelijkheid of de inclusieve diversiteit bestuderen. Deze meervoudigheid van benaderingen biedt ons net de meest geschikte middelen om zo goed mogelijk te reageren op de complexe situaties waarmee we geconfronteerd worden. Als we de samenleving willen verbeteren, moeten we eveneens durven te stellen dat iedereen, moslim en niet-moslim, een verantwoordelijkheid heeft in het huidige proces, dat we de moedeloosheid achter ons moeten laten, en in staat moeten zijn om de wederzijdse problemen aan te stippen en om wat we de «knelpunten in de dialoog» hebben genoemd, te situeren, zonder blabla.

Vooraleer door te dringen tot de kern van de zaak, willen we toch ook verduidelijken dat de onderzochte plaatsen werden gekozen vanaf het begin van dit onderzoek, namelijk in januari 2014 en dat we in november 2014 gestopt zijn met het verzamelen van onze gegevens. Het is ons niet gelukt om meer specifiek aandacht te besteden aan de acties die werden ondernomen na enkele actuele gebeurtenissen in de afgelopen

10 Zie «Moslims (en niet-moslims): een benaming die verduidelijking behoeft» in: Bocquet C., Dassetto F. & Maréchal B., Moslims en niet-moslims in Brussel, tussen spanningen en wederzijdse aanpassingen, Brussel, Koning Boudewijnstichting, 2014, pp. 18-21.

maanden die een aanzienlijke impact hadden in België, met name door een gebrek aan voldoende personeel, maar ook gezien de draagwijdte van de gebeurtenissen en de reacties die ze opriepen. We denken in het bijzonder aan de aanslag van 24 mei 2014 op het joods Museum in Brussel, aan de specifieke acties rond het vertrek van jonge Belgen naar Syrië (en rond hun terugkeer), en ook aan de manifestaties na de dramatische gebeurtenissen van 7 januari 2015 in Parijs op de redactie van Charlie Hebdo en op een koosjere winkel. Dergelijke evenementen drukken hun stempel op beide partijen en maken dat men spreekt van «vóór» en «na» deze gebeurtenissen; uiteraard veranderen ze de oriëntaties van de acties in de verschillende ontmoetingsplaatsen, ook al denken we dat de resultaten van ons onderzoek meer dan ooit verspreid, maar ook uitgediept moeten worden. Zo zou er bijvoorbeeld een meer specifiek onderzoek kunnen worden gevoerd naar initiatieven en «goede praktijken» die in deze bijzonder gevoelige context worden uitgevoerd, maar misschien is het beter om nog enkele maanden te wachten en afstand te nemen. Vervolgens kan dan echt worden overgegaan tot een sociologische analyse van de logica die werkzaam is binnen sociale praktijken, maar ook tot een analyse van de genomen maatregelen die, op de ene of andere manier, een impact hebben op deze praktijken. Toch schetsen we in de bijlage bij dit rapport al even de context van de radicalisering en geven we aan op welke manier «goede praktijken» rond samenleven, in dit domein, tot stand komen.

2 «GOEDE PRAKTIJKEN» IN ZIEKENHUIZEN, NAAST VEEL DAGELIJKSE PRAGMATISCHE INITIATIEVEN

De wereld van de gezondheidszorg is een van de onvermijdelijke gelegenheden waar relaties tussen bevolkingsgroepen kunnen ontstaan. In deze instellingen is het typisch dat er binnen een beperkte ruimte veel vertrouwelijke relaties tussen moslims en niet-moslims voorkomen, ongeacht of het gaat om relaties tussen patiënten of tussen patiënten en zorgteams. Rond deze contacten, die worden gelegd tijdens een gewoon bezoek of waarschijnlijk bij een langere ziekenhuisopname of een chronische ziekte, wordt er gepraat over diverse manieren om te kijken naar ziekte, zorg en dood, maar ook over manieren om te leren omgaan met zorginstellingen en medische autoriteit, of ook met genderrelaties.

Als diverse culturen, met hun eigen zeden en gebruiken, taboes en praktijken, elkaar wederzijds beïnvloeden, doorgaans wegens (vroegere of meer recente) migraties, kunnen er problematische aspecten opduiken in de relaties tussen bevolkingsgroepen, zorgverstrekkers en patiënten. In deze context moet men echt reflexief werken om onbegrip en zogeheten «interculturele» misverstanden te vermijden. Zo'n interculturele benadering spoort gezondheidsprofessionals ertoe aan om na te gaan wat zinvol is voor hun patiënten, ongeacht hun origine en geloofsovertuiging, hun referentiesystemen en waarden, om een adequate diagnose te kunnen stellen, te zorgen voor een meer complete opvolging, maar ook om het vertrouwen in deze interpersoonlijke relaties te vergroten.

Religies interfereren soms ook met tradities. En de waarden van de patiënt en die van het verzorgend personeel kunnen in conflict komen. Het weigeren van een transplantatie of een bloedtransfusie door getuigen van Jehova creëert moeilijke situaties voor het verzorgend personeel als het leven van de patiënt in gevaar is. Overtuigingen staan dan immers centraal in de relaties, omdat ze steunen op een bepaalde visie op zichzelf, het leven, de ziekte en de dood.

Voor al in de islam blijkt men specifieke opvattingen te hebben over zichzelf, ziekte, leven en dood. Zo wordt ziekte volgens bepaalde tendensen bijvoorbeeld gezien als een beproeving die een gelovige moet doorstaan en niet als een straf. Van een moslim wordt verwacht dat hij de beproeving positief inschat omdat ze hem de gelegenheid biedt over te gaan naar een hoger stadium van religieuze devotie, door (opnieuw) te getuigen van zijn geloof in God, en door zijn geloof (opnieuw) te bevestigen: «*Leed is dus geen straf voor een fout, het behoort tot iemands voorbestemming: «Allah belast geen ziel boven haar vermogen» (Koran 2, 286)*»¹¹. In de islam wordt de behandeling van een ziekte dan ook automatisch beschouwd als een globaal gegeven: het gaat niet alleen om het behandelen van het fysieke aspect, wat vaak wel het geval is in de moderne westerse geneeskunde. Er wordt eveneens specifieke aandacht geschonken aan de geestesgesteldheid van de patiënt, aan de godsvrucht en aan de familiale en culturele omgeving. De gebeden en aanroepingen van de koran vindt men doorgaans onontbeerlijk om het genezingsproces vooruit te

11 Levy I., Pour comprendre les pratiques religieuses des juifs, des chrétiens et des musulmans, Paris, Presses de la Renaissance, 3ème édition, 2013, p. 595.

helpen, wat volgens sommige professionals getuigt van een «traditioneel fatalisme»¹² bij moslimpatiënten met een sterk geloof in de soevereine macht van God over hun leven (terwijl andere professionals vaststellen dat moslimfamilies moeilijk kunnen aanvaarden dat artsen zeggen dat er grenzen zijn en dat ze in bepaalde omstandigheden niets meer kunnen doen). De aanwezigheid van de familie tijdens de hele ziekenhuisopname bestrijdt niet alleen het isolement van de zieke, maar wordt ook beschouwd als een element dat direct bijdraagt tot het genezingsproces. De impact van de activiteiten van het verzorgend personeel op het zorgproces kan dus soms gerelativeerd worden, aangezien de genezing in de eerste plaats het resultaat is van de goede wil van God. In deze zin wordt *«een overlijden of een verslechtering van het ziektebeeld niet rechtstreeks gekoppeld aan het mislukken van de behandeling, maar aan de wil van God»*¹³. En overigens wordt ook de dood niet gezien als het ultieme einde, maar wel als een eenvoudige toestand waardoor van het leven hier beneden kan worden overgegaan naar het leven daarboven.

Door de aanwezigheid van moslims in zorginstellingen ontstaan er in sommige gevallen bijzondere beheers- en relatieproblemen. Ze kunnen te wijten zijn aan het vasthouden aan tradities of aan het hanteren van specifieke argumenten die aanleiding geven tot verbodsbepalingen of verplichtingen die aansluiten bij bepaalde visies en stromingen binnen de islam. Diverse studies hebben zich overigens al gebogen over de uitdagingen die diversiteit met zich meebrengt in zorginstellingen¹⁴ of bieden een inventaris van de tools om uitwisselingen tussen patiënten en zorgverstrekkers met een verschillende geloofsovertuiging te verbeteren¹⁵. In een voorgaande studie¹⁶ analyseerden wij al de relaties tussen moslims en niet-moslims binnen zorginstellingen. In aansluiting bij de vaststellingen van C. Vassart konden wij eveneens vaststellen dat we niet geconfronteerd worden met een crisissituatie, hoewel er spanningen zijn (in het bijzonder inzake aspecten van genderrelaties, waarop we hieronder terugkomen). En tegenover deze enkele verkrampte gedragingen zijn er op het terrein pragmatische oplossingen ontwikkeld. Wij willen vertrekken van de concrete relaties tussen moslimpatiënten en zorgverstrekkers binnen ziekenhuizen en van enkele van de belangrijkste problemen die daar opduiken, en gaan hier dus geen lijst opmaken van bestaande instrumenten. We kiezen veeleer voor een analytische reflectie over de «goede praktijken» waarvan bepaalde professionele zorgpraktijken blijk geven, en proberen er de veelbelovende, nuttige actiologica uit te halen, evenals hun eventuele limieten. We gaan bijvoorbeeld na wanneer het belangrijk is dat zorgverstrekkers beschikken over een bijzonder cognitief vermogen, bovenop specifieke kennis over de islam en religie in het algemeen.

12 Vassart C., «Gezondheidszorg en diversiteit. Het voorbeeld van de moslimpatiënten.», Koning Boudewijnstichting, 2005, p. 16. Online beschikbaar: http://www.kbs-frb.be/uploadedFiles/KBS-FRB/Files/NL/PUB_1525_Gezondheidszorg_diversiteit.pdf

13 Vassart C., op.cit.

14 Zoals Vassart C., op. cit.

15 Cfr. Vassart C., «Voor een betere dialoog tussen huisartsen en patiënten van andere origine. Overzicht van de bestaande hulpmiddelen - in het kader van het Luisternetwerk Eerstelijnsgezondheidszorg», Koning Boudewijnstichting, 2013. Deze publicatie biedt een overzicht van de uitdagingen van eerstelijnsdiensten, maar ook van hulpmiddelen voor professionals (zoals een literatuurlijst over de interculturele zorg); ze presenteert «tussenpersonen die relatieondersteunend werken» (zoals interculturele bemiddelaars en vertaaldiensten), maar ook opleidingen voor een interculturele aanpak (algemeen en meer specifiek inzake gezondheid); (Belgische, Europese en internationale) referentiesites en informatiebrochures (voor het verkrijgen van informatie over geloofsovertuigingen en tradities en specifieke gezondheidsthema's zoals de link tussen diabetes en de Ramadan).

16 F. Dassetto, B. Maréchal & C. Bocquet, Moslims en niet-moslims in Brussel - Tussen spanningen en wederzijdse aanpassingen, Koning Boudewijnstichting, 2014 (voor de synthese).

2.1 Gevoelige situaties die voorkomen bij moslimpatiënten

We geven hier geen lijst van alle voor de islam gevoelige situaties in de relaties patiënten-zorgverstrekkers. We gaan het echter wel hebben over de situaties die de toon leken te zetten bij ons terreinonderzoek, namelijk: complexe genderrelaties tussen moslimpatiënten en zorgverstrekkers van het andere geslacht; specifieke vragen van patiënten die steunen op religieuze verbodsbepalingen; onbegrip binnen zorgrelaties als het volksgeloof zich vermengt met een starre houding tegenover een ongekende voertaal.¹⁷ Deze thematieken worden hier afzonderlijk verduidelijkt maar heel vaak lopen ze door elkaar en versterken ze elkaar.

2.1.1 Religieus geprogrammeerde genderrelaties

Sommige hedendaagse islamdoctrines (in het bijzonder het salafisme) kunnen een impact hebben op de relaties tussen het verzorgend personeel en moslimpatiënten. Ze hebben vaak betrekking op de oude, maar ook op de nieuwe moslimgeneraties en in sommige gevallen ook op bekeerlingen. Deze specifieke visies introduceren erg uitgesproken normatieve eisen, want elke individuele of collectieve actie wordt na een evaluatie bestempeld als een *halal*- of een *haram*activiteit, wat betekent dat de activiteit toegelaten, geoorloofd, of ongeoorloofd, verboden is. Dit onderscheid steunt op een letterlijke interpretatie van sommige voorschriften van de koran en van de profetische traditie (hadiths). De starheid die uitgaat van dergelijke interpretaties maakt de relaties tussen zieken en zorgverstrekkers soms ingewikkelder, in het bijzonder als men een strikte scheiding van de geslachten eist. Een veel voorkomende problematische situatie betreft het afwijzen van contacten en zorg door een verzorgende van het andere geslacht. Dit probleem kan voorkomen op verschillende niveaus: bij het onthaal, voor eenvoudige medische consultaties, bij meer grondige medische onderzoeken, en zelfs bij chirurgische ingrepen, waar het leven van de patiënten op het spel staat. Deze situaties komen aldus vooral voor bij gynaecologische diensten.

De wettelijke beschikkingen inzake het recht op vrije keuze van de arts door de patiënt (zie wet van 22 augustus 2002) biedt deze laatste in theorie de keuze om zijn arts te kiezen. En sommigen kennen deze wet en eisen om onderzocht te worden door deze of gene arts. Men moet echter ook rekening houden met eisen rond de praktische werking van ziekenhuizen: in het wacht- en spoeddienstsysteem bijvoorbeeld is het feitelijk niet altijd mogelijk om te voldoen aan dergelijke verwachtingen. Concrete fricties binnen de gynaecologie duiken aldus heel vaak op tijdens wacht-diensten.

Maar andere problemen komen voor bij andere diensten zoals in de radiologie: vaak gaat het niet alleen over genderrelaties, maar ook over specifieke denkbeelden rond schaamtegevoel of vooroordelen, eventueel min of meer verankerd in de geloofsovertuiging, die betrekking hebben op de visie van de «anderen» en verschillen van deze van de patiënt in kwestie. Ayda, intercultureel bemiddelaarster die Turks spreekt, illustreert dit met een voorbeeld over het vooraf al ontbreken van vertrouwen van de patiënten tegenover verzorgenden die niet hetzelfde geloof delen: *«een patiënte uit Saudi-Arabië moest haar beha uitdoen om een röntgenfoto van de thorax te kunnen maken. Ze wilde dat ook niet doen in het bijzijn van vrouwelijke technici in de radiologie omdat ze «niet-moslims» waren. Haar echtgenoot was het met haar eens en de afspraak werd geannuleerd. (...) We proberen de patiën-*

¹⁷ Opmerking: de volgorde waarin deze problemen opgenomen zijn, zegt niet noodzakelijk iets over hun onderlinge belangrijkheid.

ten tevreden te stellen en te voldoen aan hun eisen, maar dat is niet altijd mogelijk. Bijvoorbeeld omdat er in de radiologie geen vrouwelijke moslimtechnici zijn.».

2.1.2 Specifieke eisen rond religieuze verbodsbepalingen

In andere gevallen ontstaat wederzijds onbegrip uit praktijken of afwijzingen die direct ingegeven zijn door een religieus verbod. Een «problematisch» geval dat vaak wordt aangehaald door artsen betreft het niet innemen van voorgeschreven geneesmiddelen tijdens de ramadan, omdat men vindt dat dit het vasten breekt. Dergelijke praktijken hebben vooral gevolgen voor chronisch zieken (diabetici, epileptici enz.) en ook voor zwangere vrouwen, die nochtans worden geïnformeerd over de risico's die ze lopen. Deze religieuze beweegredenen laten de professionals vaak ontredderd achter.

2.1.3 Volksgeloof als factor die de communicatie tussen patiënten en artsen nog veel meer verstoort

Geloofsovertuigingen en praktijken die steunen op culturele tradities, in dit geval heel vaak uit Afrika of Noord-Afrika, worden soms naar voren geschoven. Het gaat om geloof in de tussenkomst van bovennatuurlijke wezens, ambivalente geesten, «djinns/luchtgeesten», die bepaalde ziekten kunnen opwekken, en die dus geneutraliseerd moeten worden. Deze interferenties worden ingeroepen bij fysische ziekten en nog meer bij psychologische of psychiatrische aandoeningen, waarbij men denkt dat deze djinns het lichaam van de zieke in bezit nemen. Deze geesten worden geneutraliseerd door zogeheten magische «genezingspraktijken», die aanleunen bij het exorcisme, en waarbij een beroep wordt gedaan op bijzondere gezagsfiguren. In traditionalistische of soefimilieus, zijn het vooral marabouts die men therapeutische gaven toedicht vanwege hun bevoorrechte plaats dichtbij het goddelijke waardoor ze beschikken over de baraka (de zegening). In milieus waar de invloed van het hedendaagse salafisme overheerst, denkt men deze nefaste effecten te kunnen tegenhouden door zijn toevlucht te nemen tot een ander soort genezer, een zogeheten «raqi». Deze laatste kiest voor een zogeheten «gezuiverd» exorcisme (wat inhoudt dat het niet steunt op bovenzinnelijke gaven van de bemiddelende tussenpersoon), dat veeleer bestaat uit intense gebeden die gebruik maken van de typische koranvoordracht en een «behandeling met koranwater»¹⁸.

Aldus heeft er zich in dit verband een hele therapeutische traditie ontwikkeld, waarbij traditionele geneeswijzen worden vermengd met metafysische visies¹⁹. Het inschakelen van een zogeheten «islamitische» genezing kan gepaard gaan met het betwisten van de legitimiteit van wetenschappelijke methodes om een ziekte te behandelen: *«Men doet immers een beroep op de professionals van de roqya als men vindt dat de oplossingen die de geneeskunde aanbiedt, niet volstaan.»*²⁰

Maar deze geloofsovertuigingen en de praktijken die eruit voortvloeien, worden zeker niet algemeen nageleefd. En met uitzondering van enkele extreme gevallen veroordelen deze praktijken de hulp van de moderne geneeskunde niet.

18 Touag H., «Guérir par l'islam: l'adoption du rite prophétique - roqya - par les salafistes en France et en Belgique», in Maréchal B. & El Asri F. (Eds), *Islam belge au pluriel*, Louvain-la-Neuve, Presse universitaire de Louvain 2012, pp. 201-217.

19 Massé R. & Benoist J., *Convocations thérapeutiques du sacré*, Paris, Kartala, 2002.

20 Touag H., «Guérir par l'islam : l'adoption du rite prophétique- roqya - par les salafistes en France et en Belgique», in Maréchal B. & El Asri F. (Eds), *Islam belge au pluriel*, Louvain-la-Neuve, Presse universitaire de Louvain 2012, p. 205.

2.1.4 Over vijandigheid of overdreven reacties tegenover het niet kennen van de voertaal, die al aanwezig zijn vooraleer religieuze aspecten problemen scheppen?

Los van de moeilijkheden die sommige zorgverstrekkers ervaren tegenover het in elkaar grijpen van religieuze voorschriften zowel in de relaties als in de houding tegenover zorg, noteerden we in het noorden van het land een sterke aandacht voor gevallen van vijandigheid tegenover personen die zich niet meteen uitdrukken in het Nederlands, zoals werd gemeld door bepaalde interculturele bemiddelaars. Bij gesprekken in diverse ziekenhuizen in Vlaanderen vestigt men de aandacht op een rigide en verkrampde houding van enkele Nederlandstalige artsen tegenover in Vlaanderen wonende patiënten, heel vaak van vreemde origine, die «nog altijd geen» Nederlands kennen. Ze aarzelen overigens ook niet om hun irritatie daarover te uiten tijdens consultaties. Lidia, de coördinatrice van de interculturele bemiddeldingsdienst van een ziekenhuis in Gent, merkt op dat dergelijke situaties de kwaliteit van de verstrekte zorg echt kunnen beïnvloeden en dat deze taalbarrière soms wordt gebruikt als een «excuus» om bijvoorbeeld bij een ontwenningsskuur bepaalde behandelingsstypes niet te hoeven verstrekken. Bij deze behandelingen die veel communicatie vereisen, zouden de artsen vinden dat ze niet werkzaam zijn, als de patiënt niet in staat is om zelf Nederlands te spreken.

En, die door sommigen ervaren «focus» op de taal, vertaalt zich ook in de verspreiding van informatiebrochures die enkel worden uitgegeven in het Nederlands, ook al zijn ze specifiek afgestemd op patiënten die de algemene werking van het ziekenhuis en de diverse diensten niet kennen. Dergelijke gedragingen en praktijken maken de relaties tussen patiënten en zorgverstrekkers ook complexer. Los van een eventueel beheren van specifieke geloofsovertuigingen, lijken problemen die verband houden met de taalkennis van bevolkingsgroepen met een (min of meer recente) migratieachtergrond, volgens sommigen gevoelig te liggen in Vlaanderen, veel meer dan in de rest van het land.

Al deze potentiële conflictsituaties geven de indruk dat luisterbereidheid, begrip en respect wederzijds ontbreken. Dat belet echter niet dat bepaalde professionals zich inspannen voor goede interpersoonlijke relaties. En bijgevolg merken we op het terrein dat er wordt gezocht naar «goede praktijken» om de spanningen te verminderen.

2.2 Goede dagelijkse praktijken op het terrein en passende uitvoeringsvoorwaarden

Er bestaan veel tools (opleidingen, brochures, lezingen enz.) om zorgverstrekkers te helpen en te adviseren in hun relaties met hun patiënten, ofwel algemeen over diversiteit en interculturaliteit, ofwel specifiek over geloofsovertuigingen en de islam. In dit onderdeel komen we terug op enkele kneepjes die zorgverstrekkers op het terrein gebruiken, en pogen we er, via een sociologische analyse, de actielogica en ook aanbevelingen in te ontdekken. Op het terrein konden we trouwens vaststellen dat bepaalde positieve praktijken en attitudes al ingeburgerd zijn (zoals aandacht besteden aan het leveren van alternatief voedsel dat aansluit bij de meest gangbare religieuze voorschriften), zodat dit niet meer (of slechts af en toe) wordt gemeld door de gecontacteerde personen. Los van deze acties en reflecties op het terrein, bestaat er daarnaast ook een meer algemene benadering van de interculturele thematiek, die na het installeren van de functie van intercultureel bemiddelaar wordt besproken.

2.2.1 Verwerven van kennis, en ook van een cognitief vermogen om wat de patiënt zegt te interpreteren?

Heel vaak blijkt dat de praktijken, opmerkingen of ook de afwijzingen van moslimpatiënten niet goed worden begrepen en/of irritatie veroorzaken, in het bijzonder als ze normatief worden bekeken. Dit onbegrip ontstaat doordat er wordt gerefereerd naar culturele codes die voor sommige zorgverstrekkers niet gewoon zijn en die ze niet goed kunnen interpreteren. Sommige van hen zijn nochtans voldoende opgeleid, en verzamelen daarrond ook al ervaring, zodat ze zo'n situaties met potentiële conflicten en misverstanden in principe moeten aankunnen. Nog anderen hebben de reflex en/of de gelegenheid om een beroep te doen op interculturele bemiddelaars (zie *infra*). Hieruit blijkt dat specifiek werken rond de kennis van culturele codes soms noodzakelijkerwijs moet gebeuren via opleidingen in diverse, complementaire domeinen: kennis van het verschil in culturele visie op ziekte en lijden²¹; sensibiliseren rond de meervoudigheid van gewoontes en traditionele praktijken²²; sensibiliseren rond de ethiek van denksystemen en in het bijzonder rond specifieke verbodsbepalingen in de islam. Daarom organiseert een ziekenhuis in Gent, een universitaire instelling met een groot natuurlijk personeelsverloop, geregeld opleidingssessies om geval per geval een antwoord te geven op de belangrijkste vragen die zich stellen in de instelling. Een ander ziekenhuis in Gent biedt jaarlijks een facultatieve opleiding aan rond de multiculturele werkomgeving en focust veeleer op het verwerven van competenties en «goede tips»; ze is bedoeld voor het hele personeel, maar het zijn vooral de verpleegkundigen die eraan deelnemen, terwijl de artsen vaak afwezig blijven.

Maar ondanks het verwerven van deze specifieke kennis vinden andere actoren op het terrein het belangrijker om een professioneel gedrag te ontwikkelen dat ook een «transculturele» gevoeligheid omvat²³. Kortom, het komt erop aan om te luisteren naar de patiënt en om te begrijpen welke problemen en verwachtingen hij heeft in verband met de zorg, om ervoor te zorgen dat de patiënt op zijn beurt luistert naar de zorgverstrekker en hem begrijpt. Deze actoren pleiten dus voor een attitude waarin iedereen een plaats heeft, zonder dat specifieke, gespecialiseerde kennis van zijn cultuur of religie noodzakelijk zijn.

• Het nut om gebruik te maken van een gecombineerde aanpak die bestaat uit het verwerven van kennis en het werken vanuit een transculturele attitude: het voorbeeld van geïnterneerde patiënten

Inzake de opvolging van geïnterneerde patiënten die geloven in het bestaan van geesten die een impact hebben op hun gezondheidstoestand, bleek uit ons terreinonderzoek dat het belangrijk is om een plaats te geven aan wat zinvol is voor de patiënt, ook als dat afwijkt van de kennis van een professional. Ilhame, interculturele bemiddelaarster in een psychiatrisch centrum, vraagt bijvoorbeeld aan verzorgenden om tijd vrij te maken om te luisteren naar de uitleg die de patiënt-

21 Dit is in het bijzonder het geval in een ziekenhuis in Heusden waar een sessie over lijden in de islam werd georganiseerd, die openstond voor iedereen en die werd geleid door een arts van Marokkaanse afkomst.

22 Aanraders zijn onder meer de volgende werken: Levy I., *Guide des rites, cultures et croyance à l'usage des soignants*, Paris, De Boeck-Estems, 2013; Levy I., *Pour comprendre les pratiques religieuses des juifs, des chrétiens et des musulmans*, Paris, Presses de la Renaissance, 3ème édition, 2013.

23 «Transculturele» competenties worden breder gedefinieerd als «vaardigheden die slaan op een geheel van attitudes, kennis, knowhow» waardoor rekening kan worden gehouden met diverse facetten van diversiteit, zoals seksuele geaardheid, handicap, leeftijd, etnische origine, overtuigingen enz. Zie Akten van het Colloquium «Care en transculturele vaardigheden» georganiseerd door het Centrum voor Gelijkheid van Kansen en Racismebestrijding en de FOD Volksgezondheid, van 28 oktober 2011, p. 3.

ten zelf geven: welke moeilijkheden zich, vanuit hun standpunt, stellen, wat de aandoening is, welke oorzaken ze zien voor hun aandoening... Door in een eerste fase 'luisterruimte' in te lassen wordt vermeden dat vanuit een reflex enkel wordt gewerkt vanuit een wetenschappelijke logica (waardoor de vertrouwensrelatie tussen patiënt en arts in gevaar kan komen), en bovendien is het vervolgens gemakkelijker om het medisch standpunt te laten horen zodat een kwaliteitsvolle, aangepaste zorg kan worden aangeboden.

Maar, zoals Ilhame soms hoort, zijn de patiënten en hun familie bang om hun diepste overtuigingen te delen met een arts: *«We kunnen dat niet vertellen aan hem, hij zal denken dat we gek zijn!»*. Omgekeerd vereist dit actief luisteren ook de vaardigheid om de verkregen informatie te verwerken, want *«vanuit een therapeutisch standpunt, is het belangrijk om dit te weten. Maar hoe moet de boodschap daarna worden overgebracht aan de familie: het heeft zijn belang, maar niet zoals de familie het begrijpt. Dat is delicaat.»* En door het niet kennen van deze denkbeelden, kunnen er inderdaad flaters worden begaan, waardoor er twijfel rijst en de westerse medische kennis en haar legitimiteit in vraag worden gesteld²⁴. Vandaar het belang om te kiezen voor verbinding via een dubbele benadering.

2.2.2 Tegemoetkomen, maar soms ook durven onderhandelen over praktijken en gewoontes

In gevallen die worden gezien als een verplichting vanuit een religieus standpunt of als een deel van hun cultuur, is men vaak geneigd om zoveel mogelijk in te spelen op de verwachtingen van de patiënten. Maar in bepaalde gevallen zijn onderhandelingen onvermijdelijk, des te meer als het gaat om het belang van de patiënt.

• Voldoen aan de verwachtingen binnen de grenzen van de beschikbare mogelijkheden

Een ziekenhuis is onder meer een plek waar men lijdt, en waar de affectieve dimensie sterk aanwezig is. Door in de mate van het mogelijke in te spelen op de verwachtingen kan deze pijn soms worden verlicht. Die attente houding maakt deel uit van een goede basispraktijk, ook al lijkt dat misschien vreemd tegenover de «gewone» werking van een ziekenhuis dat in principe in de eerste plaats moet streven naar het verzorgen van zieken (en waar het personeel is opgeleid om een ziekte te verzorgen en niet noodzakelijk om aandacht te hebben voor culturele en/of religieuze problemen). In dit verband is het doorgaans voorbeeldig welke mogelijkheden instellingen, uit eigen beweging, aanbieden bij een overlijden. Dat blijkt des te belangrijker te zijn omdat ziekenhuizen in de toekomst steeds meer geconfronteerd zullen worden met dergelijke blijken van attentie, gezien het ouder worden van de moslimmigranten. Professioneel gedrag dat goede relaties bevordert, blijkt inderdaad verworven te zijn dankzij professionele ervaring en specifieke opleidingen of zelfs dankzij meer informele sensibiliseringsacties.

²⁴ Het komt bijvoorbeeld voor dat moslimfamilies in verwarring worden gebracht als wordt gezegd dat het nemen van geneesmiddelen belangrijk is voor het leven, de gezondheid en de stabiliteit van de patiënt. Ze begrijpen niet altijd waarom zorgverstrekkers verklaren dat bepaalde psychiatrische aandoeningen niet te genezen zijn, en zien er bij voorkeur de wil van God in. Ook in andere situaties kunnen medische adviezen gerelativeerd worden, door religieuze adviezen of het intrekken van een akkoord voor orgaan-donatie na de tussenkomst van een religieuze autoriteit bij de familie.

• De kans geven aan de naasten van de overledene om de begrafenisrites in goede omstandigheden uit te voeren

Op deze moeilijke momenten wordt het doorgaans sterk geapprecieerd als men de mensen de mogelijkheid kan geven om hun religieuze verplichtingen uit te voeren, onder meer het in de beste omstandigheden ritueel wassen van hun doden. Bernadette, leidinggevende van een verpleegkundige en paramedische afdeling, getuigt dat het daarom belangrijk is om hen een lokaal ter beschikking te stellen: *«Op die manier beschikken de patiënten over een plaats die hen is toegewezen zolang het nodig is.»* Naast bijvoorbeeld het ter beschikking stellen van een autopsielokaal, blijkt uit andere getuigenissen ook dat men er moet letten op een neutrale decoratie *«zodat elke gemeenschap er haar eigen kentekens kan neerzetten»*. Het is eveneens belangrijk dat het lichaam ook na het rituele wassen van de dode wordt behandeld volgens de traditionele gebruiken: in het geval van moslimpatiënten moet het personeel van het mortuarium bijvoorbeeld bijzondere aandachtspunten naleven, zoals het niet meer aanraken van een lichaam dat ritueel gewassen en gereinigd is.

Maar een goede praktijk vereist ook het vermijden van overhaaste veralgemeningen. Het is bijvoorbeeld niet omdat een patiënt een Arabisch klinkende naam heeft dat hij automatisch ook een gelovige of een moslim is. Het lijkt dan ook doorslaggevend te zijn om aandacht te hebben voor de vragen van de patiënten en hun naaste omgeving. Sommige leden van het medisch personeel anticiperen soms met de beste bedoelingen op vragen van patiënten waarvan ze vermoeden dat ze moslim zijn en doen dan bijvoorbeeld een beroep op een imam als het einde van het leven dichterbij komt of na een overlijden, vooraleer de familie daarnaar vraagt. Dat is voorbarig. Soms is het nodig om eraan te herinneren dat een origine niet automatisch kan gekoppeld worden aan een geloof en dat een dergelijk initiatief vóór alles moet volgen op een vraag van de familie.

Naast deze concrete handelingen die in de praktijk al worden uitgevoerd, wordt er binnen zorginstellingen in België ruimer nagedacht over mogelijkheden om te voldoen aan bepaalde vragen van hun publiek. Sommigen plannen of installeerden al gebedsruimtes en/of bieden halalvoedsel aan. Dergelijke attenties worden gunstig onthaald als inspanningen die getuigen van een reële zorg voor de andere. Maar de uitvoering van deze «goede ideeën» moet beantwoorden aan bepaalde vooraf vastgelegde modaliteiten en op langere termijn worden opgevolgd. We konden immers vaststellen dat het creëren van een gebedsruimte voor iedereen ook kan leiden tot onbehagen, als men het gevoel heeft dan anderen de ruimte monopoliseren. Als dergelijke projecten worden bedacht of ingevoerd, moet er dus meer globaal worden nagedacht over alle «types» van patiënten (ook als deze inrichting er komt op vraag van een specifieke groep). Iedereen moet immers zonder onderscheid baat hebben bij deze attenties, ongeacht zijn eigen geloofsovertuiging. Met andere woorden, de inrichting moet niet alleen «redelijk» zijn, ze moet de specifieke attentie en behandeling ook overstijgen om geen nieuwe ongelijkheid te creëren.

• **Durven onderhandelen in geval van sommige buitensporige religieuze eisen**

Er moet zeker geluisterd worden naar de wensen van patiënten, maar niet elke vraag moet worden ingewilligd omdat het verzoek zou passen in een religieuze of culturele traditie. De gezondheidstoestand van de patiënt moet nog altijd op de eerste plaats komen, ook dat moet duidelijk zijn.

• **Kunnen onderhandelen over alternatieven voor religieuze voorschriften: het voorbeeld van het verplicht vasten in de ramadanmaand**

Heel vaak willen artsen niet dat zwangere vrouwen, chronische of geïnterneerde zieken – die op vaste uren geneesmiddelen moeten nemen – meedoen aan het vasten. Sommigen onder hen weten dat er «regels»²⁵ zijn waardoor ze het vasten mogen uitstellen. Maar hoewel de patiënten weten welke risico's ze lopen, zoals dehydratie, vooral als de ramadan in de zomer valt, toch krijgt het medisch advies niet altijd voorrang.

Soms worden er alternatieven voorgesteld als moslimpatiënten echt willen vasten, zoals het opmaken van een nieuw uurrooster voor het innemen van de geneesmiddelen zodat complicaties maximaal worden vermeden, of het geven van dieetadvies in verband met de maaltijden die bij dageraad en bij zonsondergang gegeten moeten worden. Om deze alternatieven serieus te kunnen voorstellen en invoeren, is het soms beter dat de zorgverleners kunnen anticiperen op mogelijke vragen, en ter zake dus kunnen reageren vanuit een interne, collectieve en samenhangende reflex, en dus zonder de spanningen die kunnen opduiken als snel moet worden gereageerd op onverwachte verzoeken.

Overigens zijn de voorgestelde oplossingen niet altijd ideaal, zoals gewenst door de zorgverleners. Het gaat om onderhandelde oplossingen die uitgaan van het idee dat een compromis dat wordt gevonden met de patiënten het minste kwaad aanricht. Dat belet echter niet dat een dergelijk compromis in sommige gevallen²⁶ voor een arts onaanvaardbaar is.

Deze problemen rond het opvolgen van het vasten, en de toegelaten uitzonderingen daarop, zijn eveneens netelig in de landen van origine, waar ze worden aangekaart in tv-uitzendingen die kunnen worden gecapteerd met schotelantennes. Volgens Aurélie,

25 Voor meer informatie over enkele van deze regels, zie in het bijzonder: Sâbiq S., «Fihq As-suma - L'intelligence de la norme prophétique», Paris, Maison d'Ennour n.d. (3 volumes). Dit werk is een Franse vertaling van een eerste editie in het Arabisch, die dateert van 1954. Het werk wil een overzicht geven van de adviezen van de 4 soennitische juridische scholen over concrete problemen uit het dagelijkse leven en biedt ook een synthese die de verschillen tussen de voorgestelde adviezen wil overstijgen. Het handboek gaat in op vragen zoals «Voor wie is het vasten verplicht?» (pp. 448-454), «De ethiek van de profetische traditie inzake ziekte en medische praktijken» (pp. 489-493) enz. We vinden ook enkele «regels» terug in de praktische gids *Le patient musulman* die werd samengesteld in 2004 door een ethisch comité van de Association Médicale Avicenne de France, gepubliceerd door Editions Essalam (pp. 45-47), en ook informatie over de vrijwillige onderbreking van zwangerschappen («IVG»; pp. 60-61), orgaandonatie (pp. 66-69) en euthanasie (pp. 71-75) enz. Dit boek, dat werd gerealiseerd door artsen, herinnert aan enkele fundamentele ethische principes van de islam en stelt vervolgens een pragmatische benadering voor, die tegelijk gevoelig is voor de bezorgdheden van de patiënten als voor die van de zorginstellingen om te komen tot vlottere wederzijdse relaties. Over het vasten lezen we bijvoorbeeld: «Voor een zieke moslim die tijdens deze periode opgenomen is in het ziekenhuis, zijn er voedingsproblemen door de andere uren voor de maaltijden. Als de ziekte niet verenigbaar is met het vasten, stelt het probleem zich duidelijk niet aangezien de zieke het vasten moet onderbreken. In het tegenovergestelde geval bewaart het verzorgend personeel de maaltijdschotels van de avond voor tussen de zonsondergang en de dageraad.» (PP; 46-47).

26 Uiteindelijk moet de patiënt deze beslissing nemen, met uitzondering van psychiatrische zorgafdelingen waar de uiteindelijke beslissing bij de arts ligt: hij moet nagaan of dergelijke veranderingen te veel (of geen) impact hebben op het gedrag van de zieke of op de globale werking van de zorgafdeling, die beschermd moeten worden.

die al lang huisarts is in Schaarbeek, worden deze antennes doorgaans gewraakt omdat ze op het terrein rampzalige effecten hebben op de kennis van het Frans van de jonge Belgische moslims met een vreemde origine. Maar zij vindt dat via die antennes haar eigen medische adviezen aan haar patiënten worden bevestigd, aangezien «*de artsen daar hetzelfde zeggen als de artsen hier*». Het helpt haar dus om haar voorschriften voor het innemen van geneesmiddelen te laten opvolgen tijdens de ramadan.

2.2.3 Vooraf zorgen voor een duidelijk opgestelde overeenkomst: een nuttig instrument voor het beheren van genderrelaties

In sommige ziekenhuizen waren er problemen omdat de aanwezigheid van mannelijke professionals werd afgewezen door vrouwelijke moslimpatiënten en/of hun echtgenoot. In noodgevallen vindt men soms oplossingen om rust te brengen. En als er een gesprek ontstaat met de patiënten, aanvaarden deze heel vaak om ontvangen te worden door de beschikbare arts. Als ze dat niet aanvaarden sturen de zorgverleners de patiënten door naar andere ziekenhuizen of verplaatsen ze de afspraak. Los van deze instant-oplossingen wijzen de zorgverleners erop dat er moet gewerkt worden op een duidelijke basis, wat soms concrete maatregelen vereist, om het werk van hun collega's gemakkelijker te maken. Dat brengt met zich mee dat ook de interactie tussen patiënten en zorgverleners moet worden verbeterd. Hoewel die maatregelen soms specifiek bedacht zijn voor moslimpatiënten, komen ze vaak ten goede aan een grotere populatie.

In het bijzonder leren we uit de ervaring van deze gezondheidsprofessionals dat het essentieel is dat de patiënten zo vroeg mogelijk worden geïnformeerd over de regels inzake de praktische werking van zorginstellingen (en dat deze vervolgens worden herhaald). Ze vinden het ook belangrijk om duidelijk te maken dat de verschillende diensten en functies een coherent geheel vormen en dat alle personeelsleden in dezelfde zin werken. Door de samenhang binnen de organisatie te bekrachtigen kunnen de zorgverleners zich gemakkelijker baseren op vroegere beslissingen (wat bovendien bijdraagt tot de legitimiteit als het gaat om een overlegde beslissing). Zo kan ook worden vermeden dat er bepaalde voordelen worden toegekend aan bepaalde patiënten, die ze van een andere arts niet gekregen zouden hebben; bovendien maakt die beslissing aan de patiënten duidelijk dat het niets uithaalt om hun wensen op alle mogelijke manieren te willen doordrijven. Kortom, een gelijke behandeling verzekeren aan alle patiënten, ongeacht hun religieuze overtuiging, lijkt de beste waarborg te zijn voor een meer serene praktijk.

• Duidelijke en toegankelijke communicatie voor iedereen, maar compromisloos als dat nodig is

Sylvie, gynaecologe in Namen, geeft uitleg bij het doorslaggevende belang van deze toegewijde, vooruitziende houding waarbij inderdaad wordt ingespeeld op de verwachtingen, maar waarbij deze meteen ook in de context van de praktische werking van het ziekenhuis worden geplaatst, wat duidelijk aan de patiënten moet worden gezegd: «*Ik moet de wensen die worden geuit op consultatie meteen krachtig relativeren, door hen bijvoorbeeld uit te leggen hoe het wachtsysteem in een ziekenhuis werkt. We zijn met dertien gynaecologen van wie zeven mannen, en dus is het zeer waarschijnlijk dat een man van wacht is als een vrouw in het weekend bevalt!*» Zij brengt deze regels geregeld in herinnering niet alleen bij haar patiënten, maar ook bij haar collega's, en als ze voelt dat iemand het niet begrijpt, praat ze erover vooraleer er een nood-

situatie opduikt. «Verpleegkundigen zijn soms wat meer empathisch, onder druk van een aanhoudende vraag van patiënten willen ze wel eens toegeven en mij contacteren als ik niet van wacht ben, maar ik verander niet van mening!». Een houding die de samenhang van de diensten en ook de solidariteit tussen de leden van het verzorgend personeel versterkt.

Er worden eveneens meer formele procedures ingevoerd. Na een moeilijk voorval in een wachtdienst van een bevallingsblok in een ziekenhuis in Charleroi, ontstond bijvoorbeeld het idee om informatiebrochures in verschillende talen over de werking van de afdeling, en van het ziekenhuis in het algemeen, te maken en te verspreiden, maar ook een «contract» dat toekomstige ouders voortaan moeten ondertekenen vóór de bevalling. Dit contract stipuleert dat de anesthesist, om organisatorische redenen, een man kan zijn. Er wordt ook gesteld dat men in de mate van het mogelijke maximaal wil tegemoetkomen aan de verwachtingen van de koppels, maar dat ze moeten beseffen dat dit niet altijd kan.

•Terugkomen op een problematisch voorval om een passende, overlegde oplossing te vinden tussen de diensten

Intercultureel bemiddelaar Samia vertelt ons over een gevoel, in de praktijk geïsoleerd, geval dat aanleiding gaf tot een interne reflectie over de relaties tussen patiënten en zorgverleners. Een bekeerde Belgische vrouw werd voor een bevalling opgenomen tijdens een wachtdienst, maar naar aanleiding van het toedienen van een epidurale verdoving werd het personeel geconfronteerd met een erg gewelddadige reactie van de echtgenoot. Aanvankelijk wees deze laatste de epidurale af wegens het geslacht van de anesthesist, maar toen hij sliep vroeg zijn echtgenote toch om de verdoving. Toen hij ontwaakte, vertelde zijn gezellin hem niet dat zij zelf de vraag had gesteld. Deze man voelde zich helemaal niet gerespecteerd en reageerde zo heftig dat de politie moest ingrijpen. De dag na het incident ging de hoofdanesthesist praten met Samia over een gezamenlijk voorstel om de communicatie te herzien zodat een dergelijke situatie in de toekomst vermeden zou kunnen worden. Dit geval is op twee manieren belangrijk. Het toont aan hoe een concrete situatie, hier een conflictsituatie, op een positieve manier werd geanalyseerd om een oplossing te vinden die strookt met de praktische context van het ziekenhuis, maar ook om de voorafgaande communicatie met de patiënten te verbeteren.

Dergelijke brochures en contracten herijken de relaties met de patiënten op een vriendelijke manier, nog voor de bevalling, een emotioneel moment dat sneller leidt tot impulsieve reacties. Het komt er in de eerste plaats op aan dat de ouders weten dat ze rekening moeten houden met wat op dat moment concreet kan worden gedaan. Binnen dit kader kan er echter nog altijd worden gekozen voor alternatieven. Bijvoorbeeld als men denkt dat er bij de bevalling normaal geen risico's of complicaties zullen opduiken, kan worden voorgesteld dat de mannelijke zorgverstrekker enkel in geval van nood ingrijpt. Maar als er problemen zijn, moeten de patiënten eveneens weten dat er niet onderhandeld kan worden.

2.3 De functie van interculturele bemiddelaars: een project op lange termijn dat de relaties tussen moslims en niet-moslims (in)direct kan verbeteren

Oorspronkelijk²⁷ was deze functie niet bedacht als een middel bij uitstek om de relaties tussen moslims en niet-moslims in een ziekenhuis te bevorderen of te bedaren. Het werd veeleer gezien als een hulpmiddel om iets te doen aan de taal- en culturele belemmeringen die een negatieve impact hadden op de kwaliteit van de zorg die werd verstrekt aan bepaalde minderheidsgroepen. Uit de realiteit op het terrein blijkt echter dat intercultureel bemiddelaars als facilitatoren in de relatie tussen patiënten van vreemde origine en zorgverstrekkers, irritaties en misverstanden neutraliseren bij diverse tussenkomsten, zoals bij een gewone consultatie of een ziekenhuisopname. Om de taalbarrières op te heffen, spelen ze niet alleen hun rol als tolk, die de uitwisselingen tussen patiënten en artsen vertaalt in de taal van de betrokkenen. Ze moeten echter ook de culturele belemmeringen opheffen en daarom vervullen ze ook een rol als bemiddelaar, die het verzorgend personeel toelichting geeft over de cultuur van de patiënt en aan deze laatste over de cultuur en de regels van het ziekenhuis. Een intercultureel bemiddelaar staat in principe centraal in twee referentiesystemen: hij kent de referentiekaders van de artsen vanuit zijn beroep, en hij kent de referentiekaders van de patiënten vanuit zijn zelfde culturele achtergrond²⁸. Aldus kan de intercultureel bemiddelaar echt worden gezien als iemand die de communicatie tussen zorgverstrekkers en patiënten kan vergemakkelijken. Als lid van het verzorgend personeel dat direct ingrijpt in het zorgproces, is hij (of veeleer zij, aangezien het aantal vrouwen in deze functies erg groot is) gebonden aan het beroepsgeheim. Wat de praktijk betreft, zeggen de gecontacteerde interculturele bemiddelaars, en ook sommige coördinatoren, zowel in Vlaanderen, als in Brussel en in Wallonië hetzelfde: 80% van de tussenkomsten heeft betrekking op de rol als tolk²⁹. Het belang van de andere taken lijkt echter te verschillen van het ene ziekenhuis tot

27 Dit project werd in de jaren 1970 bedacht in Vlaanderen. In het begin van de jaren 1990 werd er een netwerk van sociale en medische tolken opgezet in Brussel, het zogeheten «Setis» dat vandaag nog steeds bestaat. In diezelfde tijd lanceerde het Centrum Voor Etnische Minderheden en Gezondheid in Vlaanderen een dienst voor interculturele bemiddeling in de gezondheidszorg. In 1996 publiceerde het Centrum voor Gelijkheid van Kansen en Racismebestrijding een evaluatierapport over de noden op het terrein. Deze publicatie leidde in het volgende jaar tot de invoering van een voortrekkersproject op het federale niveau «Interculturele bemiddeling in ziekenhuizen», en binnen het ministerie werd er een coördinatiecel belast met de opvolging en begeleiding van het project. Sinds 2002 zag deze cel dat de interculturele bemiddeling geleidelijk werd ingevoerd in meer dan 50 ziekenhuizen. Vandaag omvat de invoering van deze dienst ook een technologisch aspect waardoor meer zorgcentra kunnen worden bereikt en waarvoor netwerking en samenwerking tussen ziekenhuizen vereist is.

Voor meer informatie over de ontstaansgeschiedenis van het project, zie de niet-gepubliceerde nota van Hans Verrept (Verrept H., «Mogelijkheden en beperkingen van het gebruik van interculturele bemiddeling via internet in de gezondheidszorg», FOD Volksgezondheid, Veiligheid van de Voedselketen en Leefmilieu, 2012, pp.5-6) evenals de algemene informatie op de website van de FOD Volksgezondheid, Veiligheid van de Voedselketen en Leefmilieu, het organisme dat belast is met de coördinatie van deze functie in heel België: http://health.belgium.be/eportal/Myhealth/PatientrightsandInterculturalm/Interculturalmediation/706638?ie2Term=bemiddeling&ie2section=9124&&fodnlang=nl#.VaQI_Cwufgc

28 In dit verband preciseert het koninklijk besluit van 25 april 2002 (artikel 80, 2°) welke profielen in aanmerking komen voor deze functie. Heel vaak hebben interculturele bemiddelaars «eenzelfde culturele origine» als de doelgroepen, die in hetzelfde koninklijk besluit worden gedefinieerd als «verschillende groepen allochtonen met doorgaans een laag sociaaleconomisch statuut, die zich in een kansarme positie bevinden, evenals doven en slechthorenden die zich uitdrukken via gebarentaal.» Ze worden dus heel vaak aangeworven voor hun, vaak impliciete, kennis, hun persoonlijk traject, en ook vanwege de publieksgroep waaraan een zorginstelling nood heeft.

29 Volgens mevrouw Isabelle Coune, coördinatrice van de dienst interculturele bemiddeling in ziekenhuizen van de FOD Volksgezondheid, zijn het vandaag heel vaak zorgverstrekkers die een beroep doen op interculturele bemiddelaars, terwijl ze in het begin van het project vooral op vraag van de patiënten aanwezig waren. De grotere aanwezigheid van deze professionals voorkomt dat een beroep moet worden gedaan op niet-opgeleide derden als tolken. Voordien nam men bijvoorbeeld meer zijn toevlucht tot de kinderen van de patiënten. Op die manier vermijdt men vertaalproblemen vanwege derden die het medisch jargon of ook het Frans niet (goed) beheersen. De patiënt krijgt vandaag dus een beter inzicht in zijn medische situatie, waardoor hij meer kan meewerken aan het proces van beslissing en opvolging van zijn behandeling.

het andere. Misschien is dat te wijten aan het feit dat er geen consensus bestaat over wat interculturele bemiddeling inhoudt³⁰, hoewel de taken theoretisch omschreven zijn³¹.

De aanwezigheid van interculturele bemiddelaars wordt vaak op twee manieren begrepen. Enerzijds wordt ze verondersteld een oplossing bij uitstek te zijn voor alle soorten spanningen die kunnen opduiken in zorginstellingen. De toenemende vraag naar de bijstand van interculturele bemiddelaars is volgens de federale ambtenaren die deze dienst beheren een van de tekens die wijzen op het succes van de functie. Anderzijds wordt hun aanwezigheid soms ook herleid tot een in hoofdzaak eenvoudige, technische, instrumentele vertaalfunctie (waarvan de draagwijdte en/of de meerwaarde zelfs door sommige begunstigen nauwelijks naar waarde wordt geschat). Om deze ogenschijnlijke dubbelzinnigheid te kunnen begrijpen, moet hier volgens ons bijzondere aandacht worden geschonken aan twee elementen want blijkbaar leidt de begrenzing van de functie gedeeltelijk tot een gebrek aan legitimatie.

2.3.1 Noodzaak van een stevige verankering en een langdurige gediversifieerde ervaring

In de feiten blijkt de positieve, rust brengende rol van deze functie als ze past in een duurzaam kader. De functie heeft echter wat tijd nodig om ingeburgerd te geraken. Niet alle ziekenhuizen zijn al een tiental jaar effectief bezig met dit project, en ze bezitten dus ook niet dezelfde ervaring en reflectieachtergrond rond opduikende obstakels, in het bijzonder bij een potentiële tussenkomst van het religieuze in de relatie tussen patiënten en zorgverstrekkers. Wanneer deze professionals een langere ervaring op het terrein hebben, lijken hun taken en opdrachten, los van hun hoofdfunctie als tolk, sterker ontwikkeld te zijn. Dat blijkt uit gesprekken met deze bemiddelaars, in het bijzonder bij een analyse van de relaties in het ziekenhuis, de projecten en praktijken die ze konden uitvoeren (zoals brochures, opleidingen enz.), en de obstakels en flaters die ze proberen te verhelpen (zoals situaties waarbij het personeel van het onthaal onmiddellijk een beroep doet op hen, nog vooraleer ze gepraat hebben met de aangekomen patiënt). Dit is een typisch voorbeeld, weet Samia: *« En als de patiënte een hoofddoek draagt, denken ze meteen dat ze geen Frans kennen »*. Ook anderen, onder meer bepaalde coördinatoren uit Vlaanderen, vertellen over hun analyses op het terrein. Zij beklemtonen dat halalcertificaten of etiketten met een beschrijving van de bestanddelen van de aangeboden schotels positieve effecten hebben, omdat ze moslimpatiënten meteen geruststellen en potentiële spanningen vermijden. Als de bemiddelaarsfunctie dus al enkele jaren verankerd is in een ziekenhuis, vervult ze echt een ondersteunende rol door het opbouwen van sterke vertrouwensrelaties. Dat veronderstelt ook dat er een voorbereidende inspanning wordt gedaan om iedereen te overtuigen van het nut van deze functie in de verschillende zorgafdelingen. Het blijkt dus doorslaggevend te zijn als het medisch personeel hun functie en opdrachten begrijpt. Deze stap is niet vanzelfsprekend, maar nadien stelt hij deze professionals wel in staat om de meerwaarde van hun aanwezigheid aan te tonen, om het scepticisme te verminderen, en om een meer doorgedreven interculturele gevoeligheid te ontwikkelen bij alle zorgverstrekkers.

30 Uit onze contacten met de cel interculturele bemiddeling van de FOD Volksgezondheid blijkt echter dat de functienormen momenteel worden herbekeken en gepreciseerd door deze dienst, op basis van de praktische ervaring van de interculturele bemiddelaars, van een overzicht van de wetenschappelijke literatuur en van gesprekken met experts.

31 Voor een gedetailleerd overzicht van de opdrachten en taken van interculturele bemiddelaars, zie: http://www.health.belgium.be/eportal/Myhealth/PatientrightsandInterculturalm/Interculturalmediation/Mediatortasks/19067278#.U5gIXv_tj4.

We merken eveneens op dat de positieve effecten van het optreden van interculturele bemiddelaars ook afhangen van hun specifiek profiel, dat, afhankelijk van hun individueel en/of professioneel traject, maakt dat ze zich los van het medisch tolken meer of minder betrokken voelen. Samia bijvoorbeeld, die bemiddelaar is in Charleroi, kan bij haar activiteit steunen op een vroegere, lange beroepservaring als losse verpleegkundige in diverse Belgische ziekenhuizen. Haar vroegere ervaring versterkt dus haar tussenkomsten omdat ze als lid van het verzorgend personeel een meer globaal inzicht heeft opgebouwd in het systeem en de werkingsregels van diverse ziekenhuizen in Wallonië. Het belang van de informele rol die sommigen, in het bijzonder inzake het verduidelijken van culturele en religieuze codes (zie hieronder), vervullen, lijkt ook bepaald te worden door specifieke profielen die bijzondere individuele attitudes ontwikkelen.

2.3.2 Het belang van het verduidelijken van culturele en ook religieuze codes om te kunnen inspelen op de noden op het terrein

Los van de functie als tolk is het beheren van de culturele diversiteit vrij sterk aanwezig in de relaties tussen patiënten en zorgverstrekkers, maar ook tussen patiënten onderling. Zo vertelde de intercultureel bemiddelaar Samia over een patiënte die zich beklagde over het feit dat de sausschotelletjes, die werden aangeboden aan bezoekers die een pasgeboren baby in het ziekenhuis kwamen vieren, werden schoongemaakt in het gemeenschappelijk sanitair, en meer precies in de wasbak die wordt gebruikt voor de verzorging van de baby's. Volgens getuigenissen van het verzorgend personeel zijn er ook situaties waarbij de cultuur van «de Andere» als storend wordt ervaren. Bijvoorbeeld als de bezoekers een groot deel van de gemeenschappelijke ruimte innemen en ze door hun groot aantal zorgen voor lawaai, geurhinder van maaltijden die de bezoekers meebrachten enz. De plaats die sommige families innemen in een ziekenhuiskamer kan moeilijk te beheren zijn, in het bijzonder als ze voor de zieke voedsel meebrengen dat niet overeenstemt met het dieet dat door de arts is voorgeschreven. Er gebeurt veel dat storend kan zijn voor het werk van de zorgteams, de rust van de zieke en het welzijn of zelfs het herstel van de andere patiënten. Deze voorbeelden inzake «beheer van culturele conflicten» werden herhaaldelijk vermeld. En om dat te verhelpen gaan sommige instellingen, zoals het Gentse ziekenhuis waar intercultureel bemiddelaar Büllra werkt, patiënten van wie ze denken dat ze eenzelfde etnische of culturele origine hebben, op een zo systematische mogelijke manier «bijezen zetten». Nochtans blijkt uit andere getuigenissen dat er ook daar fricties aanwezig zijn, in het bijzonder tussen patiënten die recent in België aangekomen zijn en zij die hier al lang verblijven.

Maar hoever staan we met het beheren van specifieke problemen rond de islam? Een verantwoordelijke van de cel van het ministerie die bevoegd is voor de dienst interculturele bemiddeling in de ziekenhuizen, rekent op een algemene bereidheid om een «neutrale» houding aan te nemen bij officiële opdrachten van interculturele bemiddelaars, desnoods via het doorgeven van eventuele spanningen rond religie aan derden die meer gespecialiseerd zijn in die zaken: *«We sporen interculturele bemiddelaars aan om zich niet in te laten met de religie van de patiënt en om neutraal te blijven, tenzij de religie van de patiënt schade berokkent aan een goed verloop van de zorg. In veel gevallen doet een intercultureel bemiddelaar een beroep op de godsdienst van de patiënt (priester, imam...)»*. Toch lijkt het religieuze op het terrein wel degelijk mee te spelen, hoewel het de dagelijkse taken van de professionals niet noodzakelijk beheerst. Getuigenissen van interculturele bemidde-

laars illustreren inderdaad dat bepaalde verzoeken ondanks alles direct op hen afkomen. In de praktijk stellen zorgverstrekkers hen bij hun interventies vaak vragen over de religieuze aspecten van hun patiënten. Dergelijke vaststellingen relativeren dus de draagwijdte van de gevraagde neutraliteit, die inhoudt dat deze professionals zich niet inlaten met religie, want dit officieel verzoek lijkt niet alleen louter theoretisch gezien de vaststellingen op het terrein, maar bovendien ook paradoxaal. Men lijkt dus niet geneigd te zijn om een meer officiële plaats toe te kennen aan het beheren van het religieuze door de bemiddelaars. Maar leidt dat er niet toe dat al deze vragen volledig worden overgelaten aan de subjectiviteit van de religieuze autoriteiten, die misschien helemaal niet gespecialiseerd zijn in samenlevingsproblemen?

En getuigt dit standpunt niet van verwarring tussen een religieus verzoek, dat een aspect is van de cultuur (wat in zekere zin rechtvaardigt waarom het decoderen van het religieuze noodzakelijk is) en een meer godsdienstgebonden aspect (dat wordt gedelegeerd aan aalmoezeniers)? We formuleren het als vragen, maar op het terrein lijken de interculturele bemiddelaars bij het beheren van problematische situaties bijzonder weinig geneigd om een beroep te doen op verantwoordelijken van erediensten³², tenzij ze te maken hebben met koppige patiënten en de steun van religieuzen hen onontbeerlijk lijkt om de rechtmatigheid van hun eigen adviezen te bekrachtigen.

•Samenwerken met religieuze referentiepersonen om de rechtmatigheid van redelijke adviezen (en arrangementen) te ondersteunen

Ilhame vindt het niet vreemd dat artsen direct een beroep op haar doen om de beweringen en bijzondere verzoeken van sommige geïnterneerde moslimpatiënten te checken: «*De arts contacteert me voor het Suikerfeest omdat hij aarzelt om aan een van zijn patiënten meerdere dagen verlof te geven. En dus vraagt hij me: 'Maar hoelang duurt dat feest? Mijn patiënt vraagt me drie dagen!' En ik verduidelijk dat dan en zeg 'ja, maar het beest wordt maar op één dag gedood. Hij kan ook kiezen welke dag hij wil bijwonen, misschien probeert hij meerdere dagen vrij te krijgen, je kunt daar met hem over onderhandelen.'*» Zij wordt dus beschouwd als een helpster die een verzoek kan plaatsen, voor dergelijke verlofaanvragen om religieuze redenen. Af en toe worden zorgverstrekkers daardoor in verlegenheid gebracht. Ze durven niet altijd grenzen stellen omdat ze vrezen niet correct geïnformeerd te zijn over wat echt belangrijk is voor de patiënt, of ze vinden dat ze niet het recht hebben om religieuze verzoeken in te perken aangezien ze zelf geen moslim zijn. En de bemiddelaar duikt hier op als vertrouwens- en referentiepersoon, die ankerpunten kan bieden en een aanvaardbare oplossing kan vinden.

Daarnaast worden Ilhame en haar collega niet alleen door artsen bevraagd over religieuze zaken. Soms worden ze getest door patiënten, die vooral proberen te bewijzen dat ze niet weten waarover ze praten, om zo hun zin te krijgen. En als een patiënt afwijst wat Ilhame vertelt, aarzelt ze niet en «dreigt» ze om naar een imam te stappen: «*Als we ons in een impasse bevinden, vraag ik aan de patiënt welke moskee ik kan contacteren, en doorgaans werkt dat kalmerend. Dat is mijn techniek. Ik zeg hem*

³² Deze religieuze figuren zijn overigens veeleer aanwezig op vraag van de patiënt en zijn familie, om deze laatsten te steunen, of ook in het geval van een overlijden of een rituele oefening, en niet echt om spanningen te beheren. Samenwerking met religieuze referentiepersonen mag dan wel mogelijk zijn, het gebeurt helemaal niet systematisch.

‘Laten we hem bellen als je niet gelooft, misschien heb ik ongelijk!’ Dat neemt het verzet weg. En de twee gevallen waarbij wat ik zei in vraag werd gesteld, gingen over patiënten die de arts wilden bedotten.» Dat belet echter niet dat ze goede contacten onderhoudt met religieuze referentiepersonen op wie ze soms op vraag van patiënten een beroep doet voor hun opvolging tijdens opnames in het ziekenhuis. Volgens haar zorgt dat voor een meer humaan onthaal, maar men moet er wel zeker van zijn dat deze religieuze autoriteit in staat is om te begrijpen wat een geestelijke aandoening precies betekent. Ook hier komt het er dus op aan om de grenzen te bepalen.

Daarnaast geven sommige bemiddelaars aan zorgpersoneel ook toelichting bij religieuze codes zonder dat er noodzakelijk conflicten, spanningen of onmin moeten zijn. Hier gaat het dus over het hele informele aspect van de bijdrage van deze bemiddelaars. Samia legt ons uit dat het zorgpersoneel van het ziekenhuis gebruik maakt van deze ontmoetingen met de bemiddelaars om vragen te stellen over bepaalde situaties waarmee ze geconfronteerd worden: *«Ik denk terug aan die verpleegster die zich afvroeg waarom een patiënt haar, op sommige momenten van de dag, geen antwoord gaf en wat die steen in de kamer daar lag te doen. Ik heb haar dan verteld dat de man bedlegerig was en dus liggend moest bidden en dat de steen hem hielp bij zijn rituele ablutie»*. Dergelijke interacties in de wandelgangen faciliteren het dagelijks begrip en, in het vermelde geval, kon de indruk van een gebrek aan respect worden weggewerkt.

En als interculturele bemiddelaars vaststellen dat het zorgpersoneel te weinig weet «over de rituele gebruiken en de cultuur van de islam», worden er soms interne informatie- en vormingssessies georganiseerd. In de meeste gevallen gaat het echter om gerichte, spontane acties, vertelt Ayda: *«Dankzij de ervaring op het terrein en de gewoontes van de bemiddelaars is dat natuurlijk gegroeid (...). Het wordt niet geëvalueerd. Alles gebeurt spontaan, afhankelijk van de attitudes van moslimvrouwen tegenover mannelijke artsen.»* De interculturele bemiddelaars geven deze sessies op basis van hun eigen kennis, of ze doen een beroep op externe experts. Er bestaat wel een lijst van tussenkomsten, maar een interne balans met een analyse van de impact van die acties en praktijken, wordt er niet echt opgemaakt.

In de praktijk blijkt dus dat aan de bemiddelaars wordt gevraagd om formeel en informeel tussen te komen rond vragen en situaties die te maken hebben met de islam. Maar dat vereist dat ze daarvoor de nodige competenties bezitten. Heel vaak worden deze professionals aangeworven³³ vanwege hun «zelfde culturele origine». Maar een «moslimorigine» op zich betekent niet dat ze daarom voldoende kennis en/of competenties hebben inzake religieuze zaken.

• Culturele nabijheid volstaat niet! Het verwerven van een ruimere kennis over de heterogeniteit van de islam is noodzakelijk

Ayda, intercultureel bemiddelaarster voor Turks, steunt op haar eigen persoonlijke religieuze interpretaties in haar interactie met het zorgpersoneel en de patiënten en ook om antwoorden te vinden op bepaalde vragen: *«In de islam is het niet vereist dat patiënten worden verzorgd door vrouwen. Het is belangrijk dat ze verzorgd worden, ongeacht het geslacht van de professional»*. Younes, die in Brussel werkt, aarzelt ook

³³ Zie artikel 80, 2° van het koninklijk besluit van 25 april 2002 (wijziging ondertekend op 11 juli 2005 en verschenen in het Belgisch Staatsblad op 25 juli 2005) voor een precisering van de verschillende profielen die in aanmerking komen voor deze functie.

niet om met de patiënten te praten over hun interpretatie van de religie en om hen zo te helpen, bijvoorbeeld over de noodzaak om al dan niet pijn te voelen in het geval van moslimpatiënten die (op het einde van hun leven) palliatieve zorg krijgen: *«Er zijn patiënten die de religie soms slecht interpreteren en zeggen dat ze geen morfine mogen nemen, omdat je de pijn moet voelen, maar daarover kan gepraat worden, dat is iets anders dan religie»*. Deze professionals worden geconfronteerd met heel veel andere voorbeelden van religieuze druk, in het bijzonder bij patiënten die willen vasten in de ramadanmaand, terwijl uit medische adviezen blijkt dat die praktijk een gevaar betekent voor hun gezondheidstoestand.

Deze citaten illustreren erg persoonlijke reacties op de religie, maar ze tonen ook aan dat men de realiteit van diverse tendensen binnen de islam niet kent. Een «islam» in de algemene zin bestaat immers niet. Er bestaan groepen, tendensen die, in tegenstelling tot wat Ayda en Younes zeggen, de verbodsbepalingen in kwestie bekrachtigen. In een normale situatie en met goede wil vinden we dergelijke benaderingen tamelijk ongepast en in bepaalde omstandigheden tonen ze waarschijnlijk hun limieten.

2.4 Besluit

Een vooroordeel waarvan veel moslims sterk overtuigd zijn, luidt: niet-moslims zouden geen aandacht hebben voor religieuze zaken. Binnen zorginstellingen leidt dat soms tot een kijk die ondernomen acties doet fout lopen en vertrouwensrelaties frontaal in vraag stelt. In zo'n geval staat het voor een patiënt bijvoorbeeld vast dat zijn arts niet kan begrijpen hoe belangrijk zijn geloof voor hem is. In sommige ziekenhuizen stopt het zorgpersoneel al jaren energie en goede wil in relationele kwesties die te maken hebben met de islam. In de loop van dit hoofdstuk beklemtoonden we enkele gangbare praktijken in normale omstandigheden, die bepaalde professionals op basis van hun kennis en waakzaamheid uitvoerden op meer gevoelige momenten, namelijk bij de ramadan, geboortes en overlijdens. We hebben eveneens geprobeerd om de aandacht te vestigen op de voor ons onontbeerlijke voorwaarden, ongetwijfeld naast andere, zodat de activiteiten van de interculturele bemiddelaars kunnen worden ingezet als een hulpbron tussen de referentiekaders van de zorgverstrekkers en de patiënten, als een uitweg voor spanningen via het verschaffen van informatie, het uitklaren van verzoeken, respectieve luisterbereidheid, het ontkrachten van stereotypes enz. Deze kennis en knowhow kan tijdens vormingssessies worden gedeeld tussen professionals en (misschien nu al) worden gehanteerd binnen zorginstellingen, zoals binnen wijkgezondheidscentra of centra voor ouderen. Waarschijnlijk ontwikkelen deze laatste ook efficiënte en in het bijzonder meer persoonlijke benaderingen, als een nabijheidsrelatie wordt ontwikkeld met de patiënten. Ondanks vragen rond de beschikbare financiële middelen, noteren we dat recente technologische ontwikkelingen³⁴ nieuwe diensten aanbieden die geleidelijk in het bereik komen van steeds meer instellingen.

Overigens blijkt ook dat er iets moet worden gedaan aan de vormingsnoden van het

34 In het bijzonder via videosystemen om te tolken vanop afstand («VRI») waardoor instellingen met weinig middelen toch gebruik kunnen maken van bemiddelingsdiensten, hoewel deze videoconferenties vooral loutere vertaaldiensten zijn en persoonlijk contact nog steeds te verkiezen is in situaties die empathie vereisen. Ongetwijfeld wordt de volgende uitdaging een systeem dat ook de andere taken van interculturele bemiddeling kan vervullen. Voor meer info, zie Coenen S., «Video Remote Interpreting (VRI) in de gezondheidszorg – Verslag van een literatuurstudie en gesprekken met experts» op het volgende adres: <http://health.belgium.be/internet2Prd/groups/public/@public/@dgl1/@mentalcare/documents/ie2divers/19078997.pdf>

medisch en verpleegkundig personeel (rond een interculturele aanpak en culturele verschillen, niet alleen in het algemeen, maar ook rond specifieke aspecten)³⁵ om te kunnen instaan voor de basiszorg en om sterker te staan tegenover discours van deze of gene groep. Bijgevolg lijkt het ons onontbeerlijk dat al het personeel (en niet alleen diegenen van de bemiddelingsdienst) beschikken over een solide minimale kennis van culturen en religies, des te meer omdat dit ook een positieve impact kan hebben op de relaties patiënten-zorgverstrekkers. Op die manier kunnen de patiënten deze verworven kennis beschouwen als een teken van belangstelling, en ook van respect.

Zoals bij de meeste andere gelovige bevolkingsgroepen, ontwikkelt ook de moslimbevolking een visie op ziekte en op een zorg waar de fysische realiteit (dit wil zeggen de pijn die ze voelen) gepaard gaat of overkoepeld wordt door een metafysisch concept (dat de ziekte koppelt aan een beproeving door God, en aan de belangrijke rol die het gebed daarin kan spelen) en sociale verplichtingen met zich meebrengt zoals het begeleiden van de zieke door zijn naasten. Het is belangrijk dat zorgverstrekkers rekening houden met deze dimensie en beseffen dat deze metafysische visie een mengeling kan zijn van volks en religieus geloof. En als ze belangrijk zijn voor de zorg moet men beide vormen van geloof kunnen onderscheiden, want de twee gevallen vereisen een andere aanpak.

Tot besluit komen we graag ook terug op een aspect dat in dit hoofdstuk werd aangesneden, namelijk het vermogen om te onderhandelen. Binnen de islam is er een bepaalde flexibiliteit aanwezig: er bestaan voorschriften, maar ook uitzonderingen en alternatieven, zowel inzake gebedsrituelen als bij het vasten tijdens de ramadan. Maar het gebeurt dat zorgverstrekkers vinden dat ze niet het recht hebben om in te gaan tegen patiënten die religieuze verplichtingen invoeren, en er zelfs niet willen over praten, hoewel de hedendaagse theologische houding de klemtoon legt op het belang van interpretaties en/of refereren naar bepaalde principes die aansluiten bij een pragmatische attitude, zoals deze van het «juiste milieu»³⁶. Maar het invoeren van adviezen van religieuze wijzen of het refereren naar de koran kunnen soms het tegenovergestelde effect hebben, vooral als de onderhandelingen met een patiënt moeilijk verlopen. In sommige gevallen kan het dus inderdaad nuttig zijn, maar het doet eveneens veel vragen rijzen.

Dus als een echtgenoot zijn moslimvrouw verbiedt om zich te laten behandelen door een arts van het andere geslacht³⁷, waarom zouden we dan niet kunnen verwijzen naar het feit dat de islam het absolute respect voor het menselijk leven en het lichaam

35 Een lijst met bestaande opleidingen rond dit onderwerp is opgenomen in de studie van Vassart C., «Voor een betere dialoog tussen huisartsen en patiënten van andere origine. Overzicht van de bestaande hulpmiddelen – in het kader van het Luisternetwerk Eerstelijnsgezondheidszorg», Koning Boudewijnstichting, 2013, pp. 40-45. Overigens wordt in het Centre Culturel Omar Khayam door Isabelle Pistone, die etnopsychiatrie doceert aan het C.P.F.B. in Louvain-la-Neuve, een opleiding van een dag gegeven: «Comment gérer la diversité dans la relation de soin ?» (Hoe omgaan met diversiteit in een zorgrelatie?). In 2015 werd deze opleiding verstrekt door Johanna Maccioni, een klinisch psychologe, die interculturele psychologie doceert aan het Institut Marie Haps in Brussel.

36 Het principe van het «juiste milieu» kan volgens velen bijdragen tot een mediane attitude, die zich situeert tussen het te strenge en het lakse standpunt. Het werd ontwikkeld door sjeik Youssef Qaradawi, een van de meest beluisterde soennitische moslimautoriteiten.

37 Deze vraag is opgenomen in de praktische gids *Le patient musulman* (op. cit), waar we het volgende kunnen lezen: «Bij de verzorging en vooral als een patiënt opgenomen is in het ziekenhuis, moet bijzondere aandacht worden besteed aan de schroom en de religieuze verplichtingen. Om de zorg te faciliteren, is het nuttig om de patiënt te laten behandelen door een zorgverstrekker van hetzelfde geslacht en om niet af te wijken van deze houding, tenzij in spoedgevallen of als de menselijke middelen ontbreken.» (pp. 22-23).

predikt, en dat God ze alleen maar in bewaring heeft gegeven aan de mensen (het bewaringsconcept, amānah, betekent dat deze laatsten dus niet de echte eigenaars zijn, zie *Le patient musulman*, op. cit., p. 20)? Waarschijnlijk moet dat om diverse redenen vermeden worden: omdat het niet tot de bevoegdheid van de arts of het verpleegkundig personeel behoort om een religieus standpunt in te nemen, of ook omdat er veel interpretaties van de koran bestaan, en bovendien ook omdat een dergelijke oefening zou kunnen laten uitschijnen dat welke religie dan ook op de ene of ander manier boven de normen van een ziekenhuis zou kunnen staan. Maar valt het toch niet te overwegen dat dergelijke interpellaties het zorgpersoneel in de praktijk zouden kunnen helpen? Want zonder er meteen allerlei principiële kwesties in te zien, zouden dergelijke tussenkomsten patiënten misschien moed kunnen geven omdat ze aantonen dat er rekening wordt gehouden met wat zij zinvol vinden en dat tegelijk wordt duidelijk gemaakt hoezeer de ethische eisen van de islam, hoewel de schijn soms bedriegt, aansluiten bij de bezorgdheden van het medisch personeel, die eveneens gestuurd worden door veel ethische, morele en wettelijke verplichtingen?

3. WELKE «GOEDE PRAKTIJKEN» IN SCHOLEN?

De school is een van de eerste plaatsen waar men in contact komt met personen die verschillend zijn qua geslacht, leeftijd, cultuur, nationaliteit, overtuiging en gevoeligheid. Er ontstaan relaties en machtsverhoudingen tussen jongeren, maar ook tussen leerkrachten en leerlingen. In ons vorig onderzoek³⁸ wezen we op specifieke spanningen en gecrispeerde houdingen omdat moslims hun geloofsovertuiging uiten op school. Sommige leerkrachten zijn inderdaad verbaasd en zelfs ontsteld door de heftigheid van het geloof, de religieuze geestdrift en het navenante gedrag van hun leerlingen, zoals een terugkeer naar «strikttere» kledij voor moslimmeisjes, of discours in de klas die soms (onterecht of terecht) als «extreem» worden bestempeld. Deze situaties zijn niet in alle scholen even prominent aanwezig, maar als dat wel het geval is, zijn het heel vaak dezelfde thema's die opduiken. Het gaat om reflecties over het al dan niet toestaan van het dragen van een hoofddoek en vragen bij de betekenis en de toepassing van het neutraliteitsprincipe in het onderwijs, over de eventuele aanwezigheid van halalvoedsel in de refter, over vragen rond genderrelaties, het terugkomen op bepaalde lesinhouden (met name rond de evolutietheorie), weigeren om deel te nemen aan turnlessen of schooluitstappen enz.

In het algemeen vindt het lerarenkorps dat het slecht voorbereid is op het behandelen van conflicten die stoeien op religieuze gronden. Afhankelijk van de dynamiek die aanwezig is in bepaalde scholen kunnen soortgelijke problemen en gevoelige kwesties echter wel op een min of meer vreedzame wijze worden aangepakt en behandeld.

We behandelen hier enkele pedagogische adviezen en projecten die we konden observeren in de dagelijkse praktijk van leerkrachten, maar ook in sommige scholen die via een intern ontwikkelde filosofie werken aan het voorkomen, het neutraliseren en ook het verhelpen van eventuele conflicten. Maar vooraf komen we kort terug op de manier waarop leerkrachten en leerlingen hun relatie met elkaar zien en op bepaalde situaties die typisch zijn voor de onderwijswereld.

3.1 Rekening houden met islamvragen: veel tegengestelde standpunten in scholen

3.1.1 Niet-moslimleerkrachten getuigen van interesse of betwisten dat de kennis over de islam moet worden uitgediept

Leerkrachten hebben allerlei standpunten over de diverse overtuigingen van hun leerlingen. Wat kort door de bocht hernemen we hier de standpunten die we het meest gehoord hebben tijdens ons terreinonderzoek.

38 Maréchal B., Dassetto F. en Bocquet C., «Moslims en niet-moslims in Brussel: tussen spanningen en wederzijdse aanpassingen», synthese van een onderzoek op vraag van de Koning Boudewijnstichting, 2014. Online beschikbaar: <http://www.kbs-frb.be/publication.aspx?id=313315&langtype=2067>.

Zo zijn er de leerkrachten die vinden dat ze tijdens hun opleiding voldoende informatie gekregen hebben, dat het overbrengen van leerstof hun belangrijkste taak is, en dat ze niet te lang moeten blijven stilstaan bij de identiteit en de overtuiging van hun leerlingen. Deze leerkrachten vinden het niet nodig om specifieke aandacht te besteden aan interculturele en interlevensbeschouwelijke relaties, of aan de islam, want volgens hen moeten alle leerlingen op dezelfde manier benaderd worden. En los van het feit dat specifieke kennis over de islam voor hem niet noodzakelijk is, vindt Eric, directeur van een school in Charleroi, dat deze attitude wel onontbeerlijk is: *«We leggen uit dat samenleven vereist dat we onze individuele prerogatieven gedeeltelijk opgeven en dat wat erbij komt zich moet afspelen in het privéleven van de mensen.»* Andere leerkrachten en schoolhoofden denken echter net het tegenoverstelde en vinden dat ze totaal niet voorbereid op deze situatie. In deze tweede «groep» zijn er die graag meer begeleiding hebben, en informatie over het onderscheid dat ze moeten maken tussen het culturele en het religieuze, over de geschiedenis van de islam, de moslimgemeenschappen, de godsdienstige gebruiken, de principes, de grote figuren en ideeën. Daarnaast willen ze ook meer informatie over de rol van man en vrouw in de islam en ook, meer algemeen, over interlevensbeschouwelijke relaties en over «goede methodes» om alle diversiteitsaspecten in de klas te kunnen managen. Deze personen vinden het dus enorm belangrijk om meer te weten over de specifieke situatie van hun leerlingen. En dankzij het contact met leerkrachten die in staat zijn om hun leerlingen te doen nadenken over het amalgaam dat wordt gemaakt van religies en tradities, over de stereotiepe beelden die ze hebben van andere overtuigingen of over strenge religieuze tendensen, worden die leerlingen in de meest optimale leeromstandigheden geplaatst en kunnen ze kritisch leren denken. Deze leerkrachten doen dan vaak een beroep op meer geïnformeerde collega's (die heel vaak zelf moslim zijn) uit diverse centra en verenigingen³⁹ die in deze zin werken, zoals El Kalima⁴⁰, of op referentiepersonen van de diocesane inspectie in het katholieke net. Een ander deel van deze groep leerkrachten schoolt zich bij via avondlessen, terwijl er ook een deel is dat zijn toevlucht neemt tot het internet, waar de informatie weliswaar gemakkelijk beschikbaar is, maar de kwaliteit ervan vaak ondermaats is.

Vervolgens zijn er ook leerkrachten zonder mening en angstige leerkrachten. In het laatste geval gaat het om personen die bang zijn voor represailles van ouders van leerlingen, van de directie enzovoort: zij gaan liefst niet te diep in op een onderwerp dat erg gevoelig kan liggen. Faouzi, provisor van een secundaire school in Brussel, hekelt de herrie die losbarst zodra dit thema opduikt: *«Een debat beginnen over de islam is altijd een hachelijk avontuur. Erg snel wordt je bestempeld alsist. De mensen weten zo weinig over het onderwerp dat de discussie erg snel uit de hand loopt.»* Het ontbreekt deze leerkrachten aan kennis, afstand en tijd om dat te voorkomen. Ze voelen zich niet genoeg «gewapend» om te komen tot een dialoog en beschikken niet over de referentiepersonen en de tools die ze in deze situatie nodig hebben als sleutels.

39 In dit hoofdstuk geven we enkele voorbeelden van verenigingen die specifiek voor scholen tools uitwerken of initiatieven ontwikkelen. Een meer algemene en bredere reflectie over goede praktijken van verenigingen of uit de wereld van de permanente educatie enzovoort, vindt u in een ander hoofdstuk.

40 El Kalima is een christelijke, Brusselse vereniging met als missie: «het promoten en uitdiepen van de relaties, de ontmoeting en de dialoog tussen christenen en moslims»; ze vervult haar missie door diverse pedagogische tools ter beschikking te stellen. Zie www.elkalima.be.

3.1.2 Moslimleerlingen die al dan niet misnoegd zijn als hun islam-zijn niet automatisch, specifiek wordt erkend

Ook bij de moslimleerlingen is er een soortgelijke verscheidenheid aan meningen over de tijd die ze doorbrengen op de schoolbanken en over de diverse relaties die ze al dan niet aanknopen.

Sommige moslims betreuren dat de school hen, net zoals de maatschappij, niet aanvaardt zoals ze zijn, dit wil zeggen inclusief hun moslim-zijn. Als argumenten daarvoor citeren ze vaak: het hoofddoekenverbod, het ontbreken van halalvoedsel, de geringe plaats die in onderwijsprogramma's wordt toegekend aan de geschiedenis van de islam (en de migratiegolven). Andere jongeren vinden dat men te weinig naar hen luistert, met name bij debatten over het Israëlijsch-Palestijns conflict waarbij de leerkracht de waarheid in pacht zou hebben. Raja, een jonge Brusselse moslima, is vrij verbitterd over de frustraties die ze ervaart, ook al erkent ze dat de school haar ook dingen heeft bijgebracht: *«Eenmaal per maand kwam het onderwerp [het Israëlijsch-Palestijns conflict] opnieuw aan bod. We praatten erover, maar er was geen tegenwicht. En zelfs als we probeerden [om de aandacht te vestigen op ons standpunt], was het in elk geval de leerkracht die in de ogen van de anderen gelijk had.»* Bij Raja heeft dat niet geleid tot heftige spanningen, hoewel dat vaak gebeurt als men vindt dat situaties getuigen van vooroordelen en een gebrek aan erkenning. Dat kan een negatieve invloed hebben op de relaties tussen leerkrachten en leerlingen, maar ook onderling tussen leerlingen met een andere overtuiging. En dit erkenningsdeficiet bestaat op de verschillende onderwijsniveaus, met inbegrip van de universiteit waar meerdere jonge Brusselse moslimstudenten betreuren dat dat ze over geen plek beschikken om fatsoenlijk te bidden: *«Er worden lokalen gebruikt, maar dat is niet officieel, (...) eens te meer is het van 'wij tolereren jullie'»*. Voor Esma is deze situatie een teken dat hun overtuiging niet wordt erkend, maar heeft ze ook als gevolg dat moslims op die manier worden afgesneden van de andere studenten: *«Tijdens de blokperiode willen we graag studeren in de gebouwen van de ULB, maar waar moeten we dan bidden? Dus gaan we elders studeren, we hebben geen keuze.»* Hoewel deze diverse klachten het meest voorkomen, zijn er toch ook jongeren zoals Khaled, student Management, die beklemtonen dat er ook problemen zijn bij moslims onderling. Hij betreurt namelijk de lacunes en de overhaaste oordelen inzake hun eigen geschiedenis, die zich weerspiegelen in de discours van jonge moslims. Volgens hem beletten deze zaken dat er een vreedzaam gesprek kan worden gevoerd over meningsverschillen en dat er naar hen wordt geluisterd: *«Jongeren uit de moslimgemeenschap kennen hun eigen geschiedenis niet zo goed als de Belgen hun geschiedenis kennen, maar toch moet men genuanceerd blijven om de zaken beter te kunnen uitleggen.»* Sommige leerkrachten, die doorgaans aan de jongeren ruimte bieden voor het (binnen bepaalde grenzen) uitdrukken van de eigen identiteit en overtuiging, beklemtonen eveneens dat het uiten van hun identiteit en het omgaan met elkaar doorgaans kalmer verlopen als ze hun verleden beter kennen.

Sommigen voelen zich getekend door wat volgens hen een flagrant gebrek aan kennis en erkenning is, maar niet iedereen bekijkt dat op deze manier. Er zijn er zelfs die de aandacht vestigen op elementen waardoor uitwisselingen mogelijk worden: zoals het nemen van de nodige tijd om aan elkaar te kunnen wennen, en het leren ontdekken hoe er duurzame relaties kunnen ontstaan tussen de leerlingen, en ook met de leerkrachten. Marouane herinnert zich dat zijn aankomst in het vierde jaar secundair onderwijs in een school in Braine-l'Alleud moeilijk verliep, nadat hij eerst al drie jaar in Brussel had gestudeerd: *«Het was een beetje een schok voor de klas, er waren slechts twee Arabieren! We ontdekten het racisme... Ze spraken niet met ons, we waren slechts met twee. Maar na twee*

maanden waren we elkaar gewoon en werden we echte vrienden. Het bewijs daarvan? De retoricareis ging naar Marokko! (...) Het was moeilijk om te praten over religies en tradities. In het begin was het een clash, maar daarna maakten we ons daarover niet meer druk.» Voor Idris evolueren meningen niet alleen met de tijd, maar ook met successen: «In de faculteit Economie bekijken je medestudenten je anders als je geslaagd bent voor het eerste jaar. Als je competitief bent, kan het niemand schelen dat je moslim bent. Als je iets kan bewijzen, zijn er minder (voor) oordelen.» Nog anderen vinden het vooral belangrijk dat er ruimte is om te praten, ook al gaan de beslissingen van de scholen uiteindelijk niet in de gewenste richting. Amira, studente Geneeskunde in Luik, heeft bijvoorbeeld een goede herinnering aan de manier waarop het dragen van de hoofddoek werd behandeld in haar secundaire school: «In het zesde jaar wilde ik een hoofddoek dragen. Het was de eerste keer dat die vraag werd gesteld. Ze zegden me dat dit niet mocht, maar ik mocht hem wel dragen bij het verlaten van de school. Maar het interessante was dat ze in ruil daarvoor ruimte boden om te luisteren en ik mocht eveneens mijn eindejaarsverhandeling maken over de hoofddoek. Ze gaven me het woord.»

Nog andere jongeren plaatsen hun islam-zijn niet noodzakelijk, en al dan niet vrijwillig, op het voorplan. En het gebeurt dat hun vrienden hun overtuiging pas achteraf ontdekken, eventueel in het kader van specifieke activiteiten. Dat vertelden begeleiders van de vereniging School zonder racisme tijdens een uitwisseling: ze moeten de leerlingen vragen om hun hand op te steken om te weten wie moslim is. In dit verband lijkt het sociaaleconomische milieu van de jongeren en hun gezin bepalend te zijn, omwille van de kringen waarin ze vertoeven, bijvoorbeeld in het kader van buitenschoolse activiteiten. De situatie van Redouane, die Klassieke Muziek studeerde aan de Luikse universiteit, illustreert hoe het belang dat wordt gehecht aan bepaalde bezorgdheden afhangt van de actoren in kwestie. Zijn medemuzikanten leerden hem eerst kennen via hun gezamenlijke liefde voor muziek, zonder te weten dat hij moslim was. Daardoor verliep het aanknopen van een relatie vlot (zonder dat dit religieus gegeven daardoor meteen gewoonweg verdween): «Als mensen dat achteraf vernemen, is er doorgaans geen probleem. Als men bij het eerste contact verneemt dat alles erg verschillend is, dan steunt de hele relatie daarop, dat is meer bepalend. (...) we staan altijd een beetje huiverachtig tegenover wat anders is. En nu doe ik gewoon voort, ik begeef mij in de meest verschillende milieus, om een ruimere visie te krijgen, ook al voel ik me soms niet op mijn gemak.» Andere jongeren beschikken niet over dezelfde faciliteiten of over de wil om te investeren in ontmoetingsplaatsen die ze niet goed kennen, en dat geldt eveneens voor niet-moslimjongeren.

Toch bestaan er naast de school andere mogelijkheden, zoals sportactiviteiten⁴¹, waar moslims en niet-moslims uit alle sociaaleconomische milieus elkaar kunnen ontmoeten.

41 In ons vorig onderzoek bespraken we met name het voetbalmilieu, met inbegrip van de tijd na de match waar problemen kunnen rijzen rond de consumptie van alcohol en rond de aanwezigheid van moslimjongeren in «voetbalkantines». Sommigen hebben er geen problemen mee om mee te gaan met niet-moslims, maar anderen kunnen er niet tegen als men zegt «Allez, drink er eentje! Maar het stopt niet bij een keer!». We vestigden ook de aandacht op het gevoel van onbehagen en de (soms gefantaseerde) denkbeelden aangaande het alcoholgebruik van niet-moslims. In het hoofdstuk over alternatieve ontmoetingsplaatsen komen we terug op bepaalde sportattitudes die nuttig kunnen zijn als «goede praktijken».

We noteren ook dat het universiteitsbezoek helemaal niet vanzelfsprekend is, omdat jonge moslims zich zorgen maken of verbijsterd zijn over het alcoholgebruik van veel universiteitsstudenten. Daardoor wordt de afstand die voordien al bestond, nog beklemtoond.

3.2 Op zoek gaan naar een manier om een kritische kijk bij deze jongeren te ontwikkelen door ruimte en luisterbereidheid te creëren voor diverse religieuze en filosofische overtuigingen

Sommige scholen, zowel in het officiële gemeenschapsonderwijs als in het katholieke net, zijn helemaal niet geneigd om in de lessen een plaats te geven aan welke geloofsovertuiging dan ook. Op basis van ons terreinonderzoek stellen we immers vast dat bepaalde onderwijsinstellingen zich veeleer «antireligieus» opstellen. Soms beschouwen ze de minste uiting van een religieuze overtuiging al als voorbijgestreefd, verdacht of radicaal gedrag. In een dergelijk kader worden er enkel reflecties en acties georganiseerd als er plots een probleem of een moeilijkheid opduikt. Op dat moment is er geen tijd meer om de verschillende actoren en standpunten samen te brengen en te bespreken. Er zijn ook scholen die, al dan niet bewust, de legitimiteit van andere overtuigingen betwisten. Dergelijke standpunten dragen bij tot een gevoel van onrechtvaardigheid en zich niet erkend weten, wat vervolgens kan leiden tot spanningen en zelfs reële conflicten.

3.2.1 Het belang om een relatief afgebakende plaats toe te kennen aan elke religieuze overtuiging en om aan de leerlingen analysesleutels te geven, in het bijzonder door hen aan te moedigen om zich filosofische of ethische vragen te stellen

Benoit, leerkracht katholieke godsdienst in een katholieke Brusselse instelling met gedifferentieerde begeleiding, werkt in overleg met collega's die dezelfde leerstof onderwijzen. Hun lessen zijn aldus opgebouwd volgens wat hij een «schooloptiek» noemt, dit wil zeggen dat hij met de twee leerkrachten godsdienst van de lagere cycli gebruik maakt van een gedeelde gemeenschappelijke basis. Ze gaan ervan uit dat elk confessioneel standpunt automatisch als partner moet worden bekeken en uitgenodigd voor uitwisselingen: «Voor ons is de katholieke godsdienst een van de partners rond de tafel, ook al zijn er in sommige klassen slechts weinig katholieken. Maar we vinden ook dat deze overtuiging niet meer recht heeft dan een andere om zich te uiten.» Aldus kan er in de debatten ook worden gesproken over het atheïstische gedachtegoed, ook al zijn de leerlingen geen atheïsten. Het debat wordt gevoerd via eenvoudige vragen zoals «Wat zou een atheïst daarop antwoorden? En een jood? Een protestant? Een hindoe?» enzovoort. De leerlingen krijgen aldus een beeld van hun eigen kennis en lacunes, maar zien tegelijk ook hoe anderen zouden antwoorden en waarom. Vervolgens kunnen ze argumenten zoeken voor hun standpunt terwijl ze zich tegelijkertijd leren inleven in het standpunt van anderen. Dergelijke initiatieven lijken jongeren met een uiteenlopende overtuiging in staat te stellen om komaf te maken met karikaturen, en om een meer genuanceerd discours op te bouwen. Tegelijk illustreren die initiatieven ook de verscheidenheid aan standpunten binnen de verschillende religieuze tradities, afhankelijk van individuele gevoeligheden, de etnisch-nationale achtergrond enz. De doelstelling is dubbel: enerzijds wordt er gestreefd naar een verschuiving van de categorieën, in de hoop om het terugplooiën op de eigen identiteit te doorbreken, door te wijzen op gemeenschappelijke punten en divergenties die doorgaans over het hoofd worden gezien; en anderzijds probeert men de leerlingen de vraagstelling en de premissen van een kritische benadering van de religie bij te brengen, met inbegrip van de interpretaties en de manieren om hun geloof vandaag in België op diverse plekken te veruiterlijken.

• **Een lijst met argumenten, die interessant is om gevoelige thematieken op een vreedzame manier te behandelen, en zo potentiële conflictsituaties kan neutraliseren**

Benoit stelde deze oefening in de eerste plaats voor aan zijn leerlingen omdat er een stand van zaken moest worden opgemaakt rond een thematiek die sterk leefde bij een leerling van de school, namelijk het dragen van een hoofddoek. Aan elke leerling in de klas werd daarom gevraagd om zijn/haar mening te geven over de redenen waarom deze praktijk belangrijk was, en ook, in tegenstelling daarmee, over de redenen waarom dit een probleem vormde voor de onderwijsinstelling. De leerkracht vond het belangrijk om een initiatief te nemen rond dit gevoelig onderwerp om in de klas direct te illustreren in welke mate de voorstanders vaak een reeks gemeenschappelijke waarden delen met de tegenstanders; maar door uit te gaan van uiteenlopende hypothesen zijn de enen voor een hoofddoekenverbod en de anderen tegen. Zo kan worden gepraat over de meerduidigheid van de hoofddoek met betrekking tot de schoolnormen en -reglementen, maar ook over hoe moeilijk het is om met respect te spreken over bepaalde waarden: *«Het helpt de leerlingen om te begrijpen waarom men uitgaande van democratische waarden tegen het dragen van een hoofddoek kan zijn, maar ook waarom men uitgaande van dezelfde democratische waarden voor het dragen ervan kan zijn. En tot slot wordt zo ook aangetoond dat het zelden vanzelfsprekend is omdat het ook afhangt van de manier waarop de hoofddoek wordt gedragen: er zijn veel manieren om een hoofddoek te dragen. En zo kan ik ook aantonen dat ze misschien wel het idee hebben dat ze een vrij eenvormige visie op de islam hebben, maar dat dit in de praktijk heel vaak niet het geval is.»*

In de lessen kreeg iedereen dus de gelegenheid om zijn standpunt te geven. Vervolgens werd alles in perspectief geplaatst zodat iedereen inzag dat er veel convergenties zijn tussen individuen met een andere geloofsovertuiging, ook als het gaat over gevoelige onderwerpen.

Dit comparatisme vereist dat leerkrachten de geschiedenis, de institutionele kaders en de religieuze praktijken kennen en beheersen. Niet alle leerkrachten kunnen dat, vooral niet als ze geen gelegenheid hadden om zich via bijscholingen grondig over deze materie te buigen.

Daarnaast zijn er ook leerkrachten die de voorkeur geven aan onderwijsinitiatieven die uitgaan van ethische en filosofische vragen en willen bereiken dat hun leerlingen de «goede vragen» stellen over de realiteit die hen omringt, en in het bijzonder dat ze een manier vinden om naar elkaar te luisteren vooraleer ze hun eigen weg kiezen. In dit kader wordt een werk zoals *L'alchimiste*, van de Braziliaanse schrijver Paolo Coelho, blijkbaar geregeld gebruikt om leerlingen te overtuigen van het belang om de zoektocht naar zichzelf te blijven voortzetten, via het ontdekken van rijke culturele en levensbeschouwelijke horizons.

3.2.2 Vertrouwen en een sereen klasklimaat moeten geconsolideerd worden om de leerlingen ertoe te bewegen om hun kritische geest te durven aanscherpen, ook als het gaat over religieuze overtuigingen

In de klas ruimte geven aan diverse geloofsovertuigingen belet niet dat bepaalde uitspraken van leerlingen kritisch moeten worden bevraagd en in een nieuw kader worden geplaatst. Wat ze daarover weten is soms heel oppervlakkig, ook wanneer hun

religieuze identiteit en/of het gevoel van te behoren tot een gemeenschap erg sterk lijkt. Om zich te laten horen of te onderscheiden, gebruiken ze soms geprefabriceerde, simplistische argumenten, die ze vinden op diverse forums en websites. Het is dus enorm belangrijk dat leerlingen een onderscheid leren maken tussen meningen en argumenten, en dat ze leren ontdekken wie hun gedachten beïnvloedt zodat ze de nodige ankerpunten hebben om een goede analyse te maken. Het is steeds belangrijk dat leerlingen, ongeacht hun geloof, vragen gaan stellen bij wat voor hen vaststaande waarheden zijn, al was het maar om zich bewust te worden van de grondslagen van hun overtuiging.

En om deze kwesties min of meer sereen aan te kaarten, is het volgens bepaalde leerkrachten van het allergrootste belang om te werken met een stappenplan waarbij eerst ankerpunten worden voorgesteld. Dat veronderstelt bijvoorbeeld dat de geschiedenis van de diverse geloofsovertuigingen vooraf wordt uitgediept. Hadrien, een leerkracht katholieke godsdienst in de eerste twee jaren secundair onderwijs in een katholieke school, beklemtoont dat deze stap noodzakelijk is omdat men zo uit het vaarwater van de gemeenschaps- en traditionele discours kan blijven en de perspectieven kan verruimen: *«Het eerste jaar had ik veel problemen omdat de religie die het laatst ontstaan is, dit is de islam, voor veel leerlingen de echte religie is. Maar door het brahmanisme voor te stellen kan ik dat vermijden en het verhaal van een reeks van opeenvolgende religies nuanceren.»* Vervolgens is het essentieel om het stellen van vragen niet te bruuskeren, in het bijzonder om geen loyaliteitsconflicten te creëren. Pierre heeft al een langdurige ondervinding en veel contacten met leerkrachten van het vrij katholiek onderwijs. Hij vindt het nodig om af en toe eens «omwegen» te maken om de indruk van confrontaties te vermijden. Uit zijn terreinervaring weet hij immers dat veel jonge moslims ervan overtuigd zijn dat het, op gevaar af hun naaste te verraden, gewoonweg onmogelijk is om iets anders te denken dan wat hen werd ingeprent. Hij pleit dus voor geduld en begrip: *«Het grote probleem bestaat erin dat een jongere moet leren inzien dat hij kritisch kan kijken en toch trouw kan blijven aan zijn geloof en zijn cultuur. (...) Aanvaarden om vragen te stellen bij zijn cultuur en zijn religieuze tradities, dat is de grote uitdaging. Ertoe komen dat jongeren een gegeven informatie in vraag kunnen stellen; en dat geldt voor iedereen, ongeacht de domeinen. De jongeren denken altijd dat ze er meer van weten dan de leerkracht, dat hun informatie automatisch zekerder is dan die van de leerkracht.»* En dat impliceert dat men moet kunnen luisteren, dat men moet vragen om argumenten (met name door het gebruiken van verschillende standpunten, en types van argumenten) vooraleer men een andere kennis op hen kan overdragen. Het is vooral belangrijk dat ze nadenken over wat ze zichzelf willen opleggen zonder dat ze het gevoel hebben dat men hen vraagt om alles te verwerpen, en dat ze worden aangespoord om daar rechtstreeks met hun naasten over te praten, zodat ze uiteindelijk zelfstandig gaan denken: *«Als een leerling iets beweert, moet je hem vragen wat zijn bron is, ook als het over de islam gaat. En heel vaak nemen ze dat slecht op. Op een dag vertelde een leerling mij “Ja, maar Jezus is een valse profeet, de islam erkent hem niet” en in plaats van in discussie te gaan, vroeg ik hem om zich wat te informeren, om het te vragen aan zijn omgeving, zodat hij Jezus kon situeren tegenover de islam. De dag nadien heeft hij zich verontschuldigd.»*

Meer globaal vereist dat ook dat men de leerlingen moet vragen om na te denken over de grootste invloed die ze ondergaan hebben en over hun relatie met de wereld: niet alleen hun nabije omgeving, maar ook hun omgang met het sociale, het politieke, de consumptie, de media, de uitdagingen van de maatschappij enzovoort. Zo

leren ze onder meer om afstand te nemen van de eenzijdige informatie die ze krijgen over internationale conflicten.

Dit opbouwwerk kan alleen succesvol zijn als de leerkracht wordt beschouwd als een vertrouwenspersoon. En in dit verband is de start van het schooljaar beslissend, in het bijzonder wanneer de leerkracht zijn cursus en zichzelf voorstelt, en uitleg geeft bij zijn intenties, zijn attitude tegenover de leerlingen, en ook laat zien dat hij in staat is om thematieken te ontwikkelen die zij interessant vinden. Om doeltreffend te zijn, aarzelen sommige leerkrachten dan ook niet om hun lesprogramma te herzien en aan te passen aan het publiek dat ze onder hun hoede krijgen. Een van hen is Benoit. Hij vindt dat het leerprogramma katholieke godsdienst, dat op dit ogenblik van toepassing is, moet worden aangepast aan de realiteit op het terrein. Volgens hem richt dit programma «*zich tot personen die leven in een maatschappij zonder religie, en probeert het hen terug te leiden naar de godsdienst door de aandacht te vestigen op de originaliteit van het christendom en het katholicisme in het bijzonder met betrekking tot het hele ethische parcours waarvoor ze ‘geroepen’ zijn.*» Op basis van zijn dagelijkse omgang met klassen waarin drievierden van de leerlingen moslim zijn, stelt hij vast dat zijn leerlingen geen nood hebben om «teruggebracht» te worden naar de religie, maar dat ze wel individueel willen meegaan in een spiritueel parcours. Dat is wat Benoit promoot, zodat hij vervolgens met zijn leerlingen kan werken rond de algemene betwisting van het geloof in onze maatschappij.

In het algemeen ontstaat dit vertrouwen niet alleen door het automatisch toekennen van luister- en spreekruimte aan de leerlingen, voor zover dit geïntegreerd kan worden in de verschillende lessen. Leerkrachten moeten ook hun vaardigheid ontwikkelen om de debatten sereen te leiden en in perspectief te plaatsen.

Dergelijke praktijken en pedagogische adviezen, die al een tijd worden uitgetest, zijn belangrijk omdat er een dialoog met de leerlingen kan worden aangegaan zonder dat het nodig is om systematisch te innoveren of om zich bij te scholen aangaande heel specifieke overtuigingen. Bovendien kunnen deze positieve ervaringen direct gedeeld worden met andere leerkrachten, op voorwaarde dat ze ook daar bijdragen tot een meer systematische overdracht van knowhow en sociale vaardigheden binnen de pedagogische teams. Al moeten ze daarnaast ook getuigen van voluntarisme en inzicht om echt te durven kiezen voor de ontmoeting met de andere. Bouchra, een voormalige leerkracht in Vlaanderen, die veel investeerde in initiatieven rond interlevensbeschouwelijke en interculturele relaties, beklemtoont dat dit nuttig is. Deze inspanningen zijn immers des te meer nodig omdat er nog veel vooroordelen overwonnen moeten worden, vooral inzake de persoonlijke gevoeligheden van de leerkrachten: «*Leerkrachten zijn onvoldoende voorbereid om les te geven aan groepen met een gemengde achtergrond. Daardoor hangt het resultaat af van de ingesteldheid van de leerkracht zelf. Sommigen zijn dynamisch en spenderen heel wat tijd in het bijscholen van zichzelf. Maar dat kan ook bijdragen tot clichévorming, zoals couscous eten met hun leerlingen, terwijl het zou moeten gaan om initiatieven waardoor men elkaar beter leert kennen. Het kan dus erg oppervlakkig blijven ondanks de goede intenties van bepaalde leerkrachten.*» Daarnaast zijn er ook leerkrachten die zich terugplooiën op zichzelf, verstarren en/of «radicaliseren door uitputting». Dat benadrukt Pierre, die al meer dan dertig jaar actief is in de onderwijswereld. Hij getuigt dat dit in het bijzonder het geval is bij leerkrachten die herhaaldelijk geconfronteerd worden met af en toe neerbuigende vragen over het christendom, ook nadat dit al langdurig werd besproken in de klas.

3.3 Collectieve acties die aansluiten bij een schoolproject en die nieuwe opportuniteiten bieden, naast het strikt respecteren van het schoolreglement

Net zoals het niet volstaat om aan iedereen het woord te geven en een vertrouwensklimaat (her)op te bouwen, is een schoolreglement, hoe essentieel ook, op zich niet in staat om het hoofd te bieden aan spanningen tussen personen met een andere overtuiging, ongeacht of het leerkrachten of leerlingen zijn. Als er specifieke vragen opduiken, kunnen schoolregels zeker zorgen voor wat steun. We denken bijvoorbeeld aan het schoolreglement dat elke ouder moet aanvaarden om zijn kind te kunnen inschrijven. Daarin staat bijvoorbeeld dat het verplicht is om deel te nemen aan schooluitstappen en aan de verschillende lessen. Het reglement kan dan worden bovengehaald als iemand weigert om deel te nemen of terugkomt op bepaalde leerinhouden. Naast het inzetten van zo'n reglement lijkt het bestaan van een schoolproject, een gemeenschappelijke politiek, een schoolcultuur die collectief werd opgebouwd, vruchtbaar te zijn, in het bijzonder met het oog op de alternatieven die zo geactiveerd kunnen worden. Heel vaak worden er vrij geïsoleerde of louter gerichte acties ondernomen. Maar als ze aansluiten bij een duurzaam plan en een collectief initiatief, wordt vermeden dat ze vergeten raken of afhankelijk zijn van wat goede wil die snel kan verslappen. Overigens zou het betrekken van leerlingen bij sterke schoolprojecten er ook kunnen toe bijdragen dat niemands identiteit wordt ontkend en dat wordt vermeden dat particularistische conflicten gaan oplaaien.

3.3.1 De burgerschool: naar een nieuwe collectieve identiteit waaraan iedereen kan deelnemen

Kort gezegd is de «burgerschool» een project dat deel uitmaakt van een diepgaand democratiseringsproces in onderwijsinstellingen. Het wil een plaats geven aan het uiten van emoties en rationele uitwisselingen⁴² om het gebrek aan dialoog en de soms oorverdovende stilte die in sommige scholen heersen, te verhelpen. Dit project moet jaar na jaar gedeeltelijk worden heropgebouwd; het omvat verschillende stappen die kunnen worden aangepast aan de noden van de scholen. Als voorbeeld verwijzen we hier naar de school waar Benoit lesgeeft. In een eerste fase wordt aan de leerlingen per klas gevraagd om regels op te noemen die volgens hen onontbeerlijk zijn voor een samenleving. Deze regels worden dan samengebracht en gesynthetiseerd door vrijwilligers die aldus een «wet» creëren, die op school wordt aangeplakt. Dan volgt een «viering» zodat iedereen betrokken is bij de goedkeuring en de ratificering van deze wet. Om het «samenleven met deze wet» te kunnen toepassen wordt er vervolgens een specifieke «tijdsruimte» gecreëerd, namelijk een «burgerraad». Die raad bestaat uit een verkozen afgevaardigde van de leerlingen (na de organisatie van de verkiezingen wordt er jaarlijks een leerling benoemd), uit leerlingen van wie men vindt dat ze het verdienen om daar desgewenst in te zetelen⁴³, uit vertegenwoordigers van de leerkrachten en opvoeders, uit de directie en ook uit een coördinator/animator. Deze raad kan meermaals per week vergaderen. Tot het takenpakket behoren: het verwelkomen van nieuwe leerlingen, het behandelen van schoolproblematieken en van een gebrek aan respect, evenals het aanmoedigen en steunen van burgerprojecten. Niet iedereen blijkt echter gelukkig te zijn met deze raad, vooral niet als het gaat om de «bemiddelings- en rechtzettingsmissie» van de raad. Dit

42 J.-L. Tilmant, *Le syndrome d'Harpocrate ou l'école démocratique*, Vigneux, Matrice, 2008. Voor meer informatie over een concrete case inzake het opbouwen van een burgerschool, zie B. Derbaix, «Respect, citoyenneté et interculturalité à l'école : une expérience bruxelloise», Journée d'étude du SeGEC, 21 mars 2011. http://enseignement.catholique.be/segec/fileadmin/DocsFede/Etude/Intervention_Bruno_Derbaix.pdf.

43 Namelijk leerlingen van wie het voorbeeldige gedrag gedurende twee jaar beantwoordt aan toenemende eisen. Het systeem beloont dus, in zekere zin, de leerlingen die actief zijn in dit project.

wil zeggen het zoeken naar burgerantwoorden op oneerbiedig gedrag tegenover leerkrachten, leerlingen of materiële goederen⁴⁴. Bepaalde leerkrachten vinden soms dat dit project de traditionele werking van de school in vraag kan stellen en zijn bang voor wat ze zien als een afbouw van de rechten en plichten van de leerlingen; ze hebben dus twijfels over dit project, hoewel het schoolreglement nog altijd van kracht blijft en de burgerraad de andere leidende figuren niet vervangt. Dit project doet echter wel denken aan de erkende manier van werken van jeugdhuisen, die bepaald werd door het burgerdecreet van de Gemeenschap Wallonië-Brussel, waarbij jaarlijks met de betrokken personen een nieuw huishoudelijk reglement moet worden opgesteld dat gedurende het jaar door iedereen gerespecteerd moet worden. En wat men er ook over zegt, het project incarneert en illustreert binnen de school de werking van een participatieve democratie. Dat lijkt ons bijzonder interessant in het kader van dit onderzoek omdat het de aandacht vestigt op elementen zoals de uitwerking van gemeenschappelijke projecten op initiatief van dergelijke raden en met de medewerking van leerlingen en leerkrachten.

• Uitgaan van de verwachtingen van de leerlingen om een kritische, genuanceerde reflectie te beginnen en te ontwikkelen over een emotioneel onderwerp

Toen de burgerraad tijdens het eerste jaar werd geïnstalleerd, was het verlenen van steun aan het Palestijnse volk een van de eerste wensen van de jongeren⁴⁵. Tijdens de eerste bijeenkomsten, waarbij Benoit zag dat de jongeren «aankwamen met een fors identiteitspakket», werden er bepaalde pedagogische eisen geformuleerd, onder meer rond het belang om onpartijdige informatie te verzamelen die getuigt van de ernst van het initiatief: «Al deze stappen, die werden begeleid door de burgerraad, zorgden ervoor dat de leerlingen anders gingen nadenken over het conflict, dat ze onderzoek deden en deelden om uiteindelijk uit te komen bij een interactieve uiteenzetting.» Om dat te bereiken kwamen de leerlingen, met ondersteuning van vrijwillige leerkrachten, gedurende zes weken elke middag samen om gegevens te verzamelen over dit conflict en om didactische borden te maken. Tijdens opendeurdagen werden deze mondeling voorgesteld door de leerlingen die meewerkten aan dit project aan de andere leerlingen van de school, en nadien ook aan bezoekers. Dit gerichte project leverde veel positieve effecten op: een gedeelde fierheid, de wil om bij te leren buiten de lesuren, een praktisch leerproces rond het belang van kritisch nadenken over een emotionele situatie enz.

Dit voorbeeld illustreert hoe deze ruimte aan leerlingen die hun culturele en religieuze identiteit vrij fors veruiterlijken, de kans biedt om hun zekerheden in vraag te stellen, om kritisch te leren kijken en om onderzoek te doen ten bate van de school, die wordt begrepen als een gemeenschap. Het laat ook zien dat sommigen onder hen nu liever meewerken aan dit gemeenschappelijk project dan dat ze een prominente plaats willen voor het uiten van identiteitseisen. Dat bleek naar aanleiding van de opendeurdagen waar sommige leerlingen hun hoofddoek, waaraan ze erg gehecht zijn, wilden dragen. Normaal gezien staat de school het dragen van religieuze kentekens echter

44 Als een evenement of een gedrag (van een leerling of van een leerkracht) wordt besproken in de burgerraad, dan is het de bedoeling dat alle raadsleden akkoord gaan over een oplossing, als het gaat over onbeleefdheid; of over een rechtzetting van de handeling via een positieve actie. De stem van de leerlingen is even groot als die van het lerarenkorps, maar het is helemaal niet verplicht om via de raad te gaan. En als er in de raad geen consensus wordt gevonden, dan wordt het geval behandeld door andere figuren (tuchtprefect, opvoedingsraadgeefster enz.).

45 Deze onderwijsinstelling bestaat voor ongeveer 75% uit moslimleerlingen.

niet toe, tenzij bij bepaalde schooluitstappen, en hier wenste ze niet terug te komen op deze regel. Toch kozen de meisjes ervoor om hun presentatie te geven, en om het project waarin ze zoveel geïnvesteerd hadden helemaal af te ronden. Volgens Benoit, *«besloten ze om hun hoofddoek niet te dragen omdat ze het belangrijker vonden om zich te ontplooien dan om zich terug te plooiën op hun identiteit»*. Ongeacht onze visie op deze kwestie, noteren we dat dankzij dergelijke projecten een eigen schoolidentiteit kan worden opgebouwd, een gemeenschappelijke cultuur die kan worden gedeeld door de leerlingen en het leraarenkorps. Het is mogelijk om zichzelf daarin te zien als lid van een collectief, zelfs op scholen waar het identiteitsparticularisme soms erg heftig is.

Gezamenlijk werken aan een sterkere schoolidentiteit en burgerprojecten uitvoeren kan helpen om identiteitsoprispingen te beheersen, als iedereen zich op een positieve wijze kan herkennen en kan meewerken binnen een nieuwe ruimte die allen samen creëren.

Deze acties kunnen bijdragen tot geestdrift, ook al worden ze niet even sterk gesteund door iedereen, als ze uitgaan van een educatief team en een directie die blijk geven van eensgezindheid. Iedereen moet er immers een belang of een bepaald nut in zien, wat ook vereist dat dit project elk jaar wordt herzien.

3.4 De noodzaak om islamkwesties te ontdoen van hun individuele aspecten en ze in de context van de adolescentie plaatsen

Jaar na jaar zijn de moeilijkheden en spanningspunten niet noodzakelijk identiek. Ze hangen gedeeltelijk af van de leerlingen in de school en van de invloed die sommigen van hen kunnen hebben op de anderen. Deze fluctuaties maken dat leerkrachten soms perplex staan, in het bijzonder als ze geen positieve effecten meer zien van sommige van hun oude projecten. Anderen zeggen daarom dat het omgaan met leerlingen met een specifieke overtuiging ondergeschikt is aan het begeleiden van adolescenten die worden gevormd door diverse invloeden. Dat betekent dat ook de moeilijkheden die het gevolg zijn van specifieke vragen van moslimleerlingen in een nieuw omvattend kader moeten worden geplaatst, namelijk bij de potentieel problematische attitudes die typisch zijn bij jongvolwassenen. Pierre vat het als volgt samen: veel jongeren denken ten onrechte dat hun situatie zo uniek en absoluut individueel is dat niemand ze kan begrijpen. Ze *«denken dat de geschiedenis pas begonnen is bij hun geboorte»*. Om binnen de schoolmuren te werken, is het belangrijk om zich bewust te zijn van de specifieke kenmerken die worden ingegeven door het moslimgeloof. Maar daarnaast mag men ook niet vergeten dat men bepaalde vormen van verzet, conflicten, of soms zelfs radicale reacties van moslimleerlingen moet ontdoen van hun individuele aspecten. Radicale reacties komen voornamelijk van jongeren die een eigen identiteit proberen op te bouwen. Als er dan moeilijkheden opduiken is het voor de professionals dus essentieel dat ze afstand kunnen nemen, en niet blokkeren onder het voorwendsel dat ze de islam niet genoeg kennen.

Toen Pierre werd gecontacteerd door een leerkracht uit Bastogne leverde dat een verhelderend getuigenis op van een initieel onbehagen dat gekoppeld wordt aan perplexiteit en het ontbreken van afstand. De vrouw vertelde hem dat het moeilijk was om liedjes te gebruiken in de godsdienstlessen omdat een van haar leerlingen, die zich had bekeerd tot de islam, beweerde dat het verboden is om te luisteren naar muziek, omdat muziek *«des duivels»* zou zijn. Pierre vertelde dan dat hij haar zou helpen door te zoeken

naar een tegendiscours vanuit de islam zelf. Maar vervolgens is hij van mening veranderd en koos hij ervoor om deze leerling meer algemeen aan het denken te zetten: *«Ik ben zelf gaan zoeken op het internet. En ik vond er een interessante, gematigde figuur die verduidelijkte dat de islam de muziek op zich niet verbiedt, maar [veeleer] dat wat onrein maakt. Ik heb El Kalima dan om raad gevraagd om te weten of deze figuur betrouwbaar was, en aan de vrouw verteld dat ze dit getuigenis mocht citeren. En tot slot heb ik haar gezegd ‘Maar dat die leerling eens luistert naar de Marokkaanse radio! Denkt hij echt dat dit allemaal ongelovigen zijn?’»* Uiteraard zullen andere leerkrachten andere personen met andere argumenten naar voren schuiven. Maar het feit dat men raad vraagt bij wijze auteurs⁴⁶ kan altijd worden betwist naargelang van de tendensen binnen de islam en de individuele gevoeligheden van de personen. Om zo’n blokkering te vermijden is het dus interessanter om de leerling te bevragen over zijn bronnen, om hem te vragen om zijn standpunt te motiveren met allerlei argumenten, en om daarbij rekening te houden met de milieus waarin hij al dan niet verkeert.

En om de uitspraken en handelingen van moslimleerlingen te ontdoen van hun individuele aspecten en in een nieuwe context te plaatsen, kan het nuttig zijn om te kiezen voor een vergelijkende aanpak: er worden parallellen getrokken tussen bepaalde meer extreme discours die steunen op argumenten uit een bepaalde tendens binnen de islam en andere discours die eveneens radicaal gekleurd zijn, maar afkomstig zijn van andere overtuigingen. Zo wordt geïllustreerd dat elke religie of overtuiging te maken kan hebben met excessen. En dat het dus niet nodig is om de acties van moslimleerlingen er systematisch uit te pikken.

3.5 «De school openstellen» voor tussenkomsten van derden om de leerlingen aan te moedigen om actief deel te nemen aan reflecties en uitwisselingen

Het openen van een dialoogruimte waar elke leerling zich, ongeacht zijn overtuiging, kan uiten, volstaat niet altijd. Bepaalde concrete voorbeelden moeten soms immers vooraf worden ingeoefend in de klas zodat leerlingen nadien echt kunnen participeren. Het kan bijvoorbeeld nodig zijn dat de leerkracht laat zien dat hij zelf in staat is om «het voorbeeld» te geven, onder meer door andere personen heel openhartig te laten spreken in zijn klas. Sommige leerkrachten doen een beroep op «de buitenwereld», personen of organisaties om belangstelling of meer vragen los te weken, om parallellen te trekken – tussen religieuze figuren, riten, feesten, gebedsplaatsen van verschillende geloofs-overtuigingen –, om de intensiteit van de uitwisselingen te versterken via getuigenissen of om debatten nieuw leven in te blazen. Ze bedenken eveneens andere initiatieven: ze organiseren klasbezoeken aan moskeeën, kerken en synagogen (volgens de verschillende culturele en religieuze achtergrond van hun leerlingen en/of volgens de contacten die ze konden leggen en/of volgens hun kennis van het verenigingsnetwerk) of zorgen voor uitwisselingen met scholen uit andere landen of uit andere gemeenten of regio’s enz. Deze opening van scholen voor de buitenwereld maakt dat leerlingen soms op een heel eenvoudige manier een andere omgeving ontdekken, dat de specifieke kenmerken of convergerende punten tussen sommige overtuigingen worden uitgediept, dat men eens een andere «klok» hoort dan die van hun leerkracht (die in de ogen van bepaalde

⁴⁶ Het is inderdaad interessant om hier te beklemtonen dat de vele tendensen binnen het islamgeloof niet aan bod komen in dit voorbeeld. Want afhankelijk van de stroming waarop moslims zich richten, zullen er zijn die akkoord gaan met deze jonge leerling.

leerlingen niet erg geloofwaardig is als hij spreekt over kwesties en thematieken van erg specifieke overtuigingen), of ook, dan de klok van hun eigen wijk waartoe ze zich soms beperken.

3.5.1 Het open taal- en cultuurprogramma OLC «Ouverture aux Langues et aux Cultures»⁴⁷: leerkrachten geven les «als duo» en bieden leerlingen aldus de kans om te leren uitwisselen op basis van argumenten

Dit programma wordt aangeboden in het basis- en secundair onderwijs. Het wil leerlingen helpen –ongeacht hun origine en overtuiging –, om meer te leren over een andere cultuur of de cultuur van hun origine, om stereotypes te bestrijden en om zo verantwoordelijke burgers te worden⁴⁸. Er zijn partnerschappen met acht landen⁴⁹ en de Federatie Wallonië-Brussel. Ze leidden tot het invoeren van (facultatieve) taallessen ‘openheid voor talen en culturen’, buiten en tijdens de schooluren. Deze lessen worden gegeven in het Frans door een duo bestaande uit een leerkracht van de school en een OLC-leerkracht van een partnerland.

Een voorbeeld: Benoit neemt al enkele jaren deel aan dit programma in het kader van zijn godsdienstlessen. De samenwerking is geïntegreerd in de lessen die hij in het vijfde jaar geeft over het thema ‘wet en religie’. Benoit beklemtoont dat deze inbreng bijzonder complementair is: *«Hij gaat dieper in op aspecten die specifiek zijn voor de moslimwereld en de Maghreb, en ik breng dat veeleer in verband met de mensenrechten en het christendom.»* Overigens bieden deze lessen met twee leerkrachten ook het voordeel dat beiden in het bijzijn van de leerlingen met elkaar dialogeren, dat ze een voorbeeld geven van een uitwisseling en invraagstelling onder leerkrachten, die vaak worden benoemd als «moslim» en «niet-moslim». Tot slot kunnen deze programma’s gedurende het experiment eveneens een invloed hebben op een mogelijke attitudetransformatie van de leerlingen zelf. Zoals Benoit getuigt kan dat heel wat nieuwe perspectieven opleveren: *«En het draagt bij tot een erg sterke ontspanning van de leerlingen, die zich zelf veel vlotter kritisch opstellen tegenover de islam dan wanneer ik deze lessen alleen geef»*. Dit project verminderde hier de identiteitsreflex van bepaalde moslimleerlingen die de neiging hadden om de debatten te verstoren, waardoor de relaties in de klas later aanzienlijk verbeterden.

3.5.2 Het programma «La Haine, je dis non !» (Zeg neen tegen haat!): momenten die worden gelanceerd door het Centre Communautaire Laïque Juif (CCLJ) om in de klassen van de verschillende scholen te praten over racisme en om elkaar te ontmoeten

Dit programma rond burgerschapseducatie bestaat al vijftien jaar. Het is gratis beschikbaar voor de basis- en secundaire scholen van de Federatie Wallonië-Brussel die het aanvragen, en sinds kort ook voor de verenigingswereld, ook al kan het betrokken pedagogisch team, dat het programma van erg nabij en op lange termijn opvolgt, slechts

47 Het relaas van dit programma is online beschikbaar op het volgende adres: [file:///C:/Users/C%C3%A9lestine/Downloads/OLC%20-%20C3%89volution%20du%20dispositif%20OLC%20en%20F%C3%A9d%C3%A9ration%20Wallonie-Bruxelles%20\(ressource%208335\).pdf](file:///C:/Users/C%C3%A9lestine/Downloads/OLC%20-%20C3%89volution%20du%20dispositif%20OLC%20en%20F%C3%A9d%C3%A9ration%20Wallonie-Bruxelles%20(ressource%208335).pdf).

In het schooljaar 2013-2014 namen 249 instellingen deel aan dit programma, via onder meer 80 partnerschappen voor Marokko en 54 voor Turkije. [file:///C:/Users/C%C3%A9lestine/Downloads/Statistiques%20OLC%202013-2014%20\(ressource%2010388\).pdf](file:///C:/Users/C%C3%A9lestine/Downloads/Statistiques%20OLC%202013-2014%20(ressource%2010388).pdf)

48 In het kader van artikel 6 van het decreet Missions: «3° alle leerlingen voorbereiden op een leven als verantwoordelijke burgers die in staat zijn om bij te dragen tot de ontwikkeling van een democratische, solidaire, pluralistische samenleving die openstaat voor andere culturen»); http://www.gallilex.cfwb.be/document/pdf/21557_016.pdf.

49 Namelijk China, Spanje, Griekenland, Italië, Portugal, Marokko, Turkije en Roemenië.

«een tiental basisscholen» tegelijk aan. Het programma voor de basisscholen behelst een «sensibilisering rond samenleven met verschillen». Het loopt een heel jaar, gedurende twee uur per maand, waarbij diverse workshops worden georganiseerd in de klas, evenals filmvertoningen in de lokalen van het CCLJ (met name «Azur et Asmar» en het «Journal d'Anne Franck») en andere activiteiten zoals een evenement rond de drie grote religieuze feesten, Aïd (islam), Hanouka (jodendom) en Kerstmis (christendom), om de symboliek ervan te begrijpen en om bij deze jongeren meer begrip te vragen voor de cultuur van de andere. Het programma voor het secundair onderwijs behelst de thematieken raciale misdaden en volkerenmoord die worden gebruikt als aanzet voor een bredere reflectie over racisme («sensibilisering rond de geschiedenis van de drie genocides van de twintigste eeuw: Armeniërs, Shoah en Tutsi in Rwanda»). Een van de verantwoordelijken van het programma beklemtoont dat het van doorslaggevend belang is om de jongeren via de sensibilisering echt te raken zodat het racisme echt kan worden bestreden, los van een bepaalde strijd die teruggaat op een specifiek historisch drama: *«Wij willen het antisemitisme niet aanpakken vanuit de shoah. We denken dat de shoah iedereen aangaat, joden en niet-joden, dat het jammer genoeg een basiselement is van de twintigste eeuw, dat alles daardoor werd dooreengeschud, dat alles daardoor veranderd is. En dus willen we mensen bewust maken van het mechanisme, van de context die daartoe bijgedragen heeft, van wat vroeger gebeurd was en daartoe aanleiding gaf. (...) Onze bedoeling (...), is het ontkrachten van vooroordelen over joden, maar [ook] ruimer, van vooroordelen tegenover iedereen.»* In dat kader gaat het pedagogisch team van het programma naar de klassen om het centrum en hun activiteiten voor te stellen en om uit te leggen hoe genocides historisch moeten worden begrepen; nadien zijn er films, getuigenissen en debatten in het centrum. Diverse scholen komen er samen en de verantwoordelijken zorgen ervoor dat er een mix is onder de verzamelde scholen en dat de leerlingen elkaar concreet kunnen ontmoeten. Deze dynamiek draagt overigens sterk bij tot het succes van het pedagogische project van het centrum: *«Want wat stellen we vast? Scholen uit verschillende wijken en met een verschillend publiek ontmoeten elkaar niet meer, praten niet meer met elkaar. En als een school deelneemt aan een dag in het CCLJ, is er 's morgens een film over de genocide die op die dag wordt behandeld. (...) Na een getuigenis of uiteenzetting, discussiëren de leerlingen met die persoon. En in de namiddag bieden we een tiental workshops rond opvoeding tot burgerschap aan. In het CCLJ zijn er op dat moment een tweehonderdtal jongeren aanwezig, en wij vermengen de verschillende groepen. En dan is het de bedoeling dat ze met elkaar praten en samen nadenken en uiteindelijk sluiten we af met een plenaire zitting. En ik ben altijd even enthousiast als ik de jongeren vrolijk zie buitengaan. Ze zijn super tevreden over hun dag omdat ze andere jongeren hebben ontmoet.»* De begeleiders sporen de jongeren aan om te leren en om hun gedachten te ontwikkelen, los van het geven van schuldgevoelens of moraliserende opmerkingen. Maar dit, volgens een verantwoordelijke, vrij «frontale» initiatief, vereist ook dat de begeleiders «sterk betrokken zijn» en praten over hun eigen dagelijkse ervaringen. Het centrum gaat er ook van uit dat menselijk contact en discussies tussen deze jongeren de angst kunnen terugdringen. En dat is ook wat ze de facto kunnen vaststellen, aangezien de ontmoetingen doorgaans in een serene context verlopen; heel uitzonderlijk gebeurt het dat leerlingen zich beledigend uitlaten over de joden⁵⁰.

50 We herinneren eraan dat de leerkrachten bij het begin van het schooljaar kennismaken met het programma en het team van het centrum uitnodigen in hun klas zonder al een goed beeld te hebben van alle leerlingen in hun klas.

3.5.3 Verschillende projecten van School Zonder Racisme proberen stereotypes en uitsluiting te bestrijden via experimenten en eventueel ook via humor

De vereniging «School Zonder Racisme» werd op het einde van de jaren 1980 in Vlaanderen opgericht om te sensibiliseren rond discriminatie en om te werken aan een samenleving die beter omgaat met culturele, etnische, religieuze en sociale diversiteit. De vzw pleit ervoor om voorrang te geven aan concrete interacties en ervaringen, veeleer dan aan het verschaffen van theoretische informatie. Daarom stelt ze verschillende acties voor⁵¹, zoals het programma «**Brussel Anders Bekeken**» («Bruxelles, D'Autres Regards») waarbij verschillende themacircuits worden voorgesteld, waaronder een die specifiek over de islam gaat, hoewel deze module feitelijk vooral betrekking heeft op bevolkingsgroepen uit Turkije en Noord-Afrika, dit wil zeggen de gemeenschappen die het meest aanwezig zijn in deze wijken, terwijl het ook interessant zou zijn om jongeren te informeren over de islam uit andere contreien zoals Indonesië of Pakistan. In dat geval gaat het immers om de hedendaagse islam, die veel heterogener is dan leerlingen en leerkrachten soms denken, ongeacht of ze al dan niet moslim zijn. In dit programma, waarbij ook veel vraag is naar de specifieke module over vluchtelingen, wordt aan de leerlingen gevraagd om een vragenlijst in te vullen waarbij het nodig is dat ze mensen op straat aanspreken en discussiëren met winkeliers (bijvoorbeeld met een winkelier, die zich bekeerd heeft tot de islam, en een islamitische boekenwinkel en een kledingwinkel heeft). Volgens Bouchra, die opgeleid is als leerkracht en al lang actief is in dit project, leiden deze ontmoetingen tot vrij interactieve en diepgaande gesprekken. Ze voegt er echter aan toe dat het programma nog meer aandacht moet besteden aan de dagelijkse praktijk van de meest recente generaties Belgische moslims. In deze module is het ook mogelijk om een moskee te bezoeken. Volgens de organisatoren hebben de leerlingen daar vaak specifieke belangstelling voor, omdat ze voor een keer de kans krijgen om zo'n gebedsplaats te betreden en omdat ze concreet kunnen vragen waarom men bijvoorbeeld zijn schoenen moet uitdoen vooraleer binnen te gaan enz.

• **Gebedsplaatsen bezoeken is belangrijk: als een eenvoudige ontdekking, en als een voorwaarde om meer individuele banden aan te knopen, in het bijzonder voor diegenen die meermaals terugkomen**

Leerkrachten en verenigingen uit het schoolmilieu⁵² nodigen hun leerlingen vrij vaak uit om een specifieke gebedsplaats te gaan bezoeken en ontdekken. Soms is er terughoudendheid en zelfs verzet: van kinderen en/of van ouders die aarzelen om binnen te gaan in de gebedsplaats van een andere, ofwel door een gebrek aan kennis (van de plaats, de praktijken of wat zich daar doorgaans afspeelt), ofwel omdat ze ongerust zijn over bepaalde thematieken (bijvoorbeeld betreffende de rol van de vrouw) of omwille van het uiteindelijke doel van zo'n bezoek (bijvoorbeeld omdat ze bang zijn zich te moeten bekeren). Nochtans leidt zo'n bezoek moslim- en niet-moslimleerlingen naar wijken en straten waar ze zelden of nooit komen. Bovendien vormen deze ontmoetingen heel vaak een gelegenheid om komaf te maken met bepaalde angsten, of gewelddadig gedrag, zoals blijkt uit het getuigenis van Jeanne, een leerkracht katholieke godsdienst in het Franstalig provinciaal secundair onderwijs. Zij ervaarde dit als een doeltreffende manier om bepaalde

51 We geven hier slechts enkele voorbeelden, voor meer informatie, zie www.schoolzonderracisme.be.

52 Naast de schoolwereld organiseren ook andere verenigingen dergelijke bezoeken die gepaard gaan met uitwisselingsruimte en debatten. We komen op deze bezoeken ook terug in het hoofdstuk over alternatieve ontmoetingsplaatsen.

discours af te blokken: « *Ik had een extreem racistische klas, het werd steeds venijniger. En ik heb ze meegenomen naar een moskee. We zijn gaan zitten en we hebben twee uur gepraat met een imam, en hem heel wat vragen gesteld. (...) De volgende week vertelden ze [de leerlingen] mij hoezeer hun standpunt veranderd was, en hoe goed hen dat gedaan had. En dat ze dachten dat het onmogelijk was om een moskee binnen te stappen, op tapijten te gaan zitten en zomaar te discussiëren met een imam. In wezen heeft dit veel stereotypen weggenomen.*»

Maar als leerkrachten deze ontmoetingen met imams, priesters en zo voorbereiden en er vervolgens in de klas opnieuw aan werken, ontstaan er op die manier ook betere contacten met verantwoordelijken van erediensten. Sommigen zeggen dat dit «het ijs breekt» in het bijzonder door het aanknopen van uiteindelijk meer individuele contacten, al is het natuurlijk wel zo dat dit afhangt van de personen die betrokken zijn bij deze relaties. Onder meer: het belang en de bijdrage van deze bezoeken lijken sterk af te hangen van de persoonlijkheid van de imam of van de verantwoordelijke die de groepen verwelkomt, evenals van hun vermogen om rekening te houden met de standpunten en bezorgdheden van de andere.

Overigens kunnen moskeeën soms ook echte uitwisselings- en ontmoetingsplaatsen zijn, zoals in Genk waar er een groep jongeren is die zich met belangstelling buigt over de scholen. De groep nodigde zelfs al leerkrachten uit om samen te praten over onbegrip dat het gevolg is van culturele diversiteit⁵³. De leden van de groep hebben het ook over bepaalde problematische situaties zoals een brainstorming die werd georganiseerd om samen na te denken over meer gepaste manieren om de participatie van de ouders binnen de school te verbeteren. Ze stellen aan de leerkrachten niet alleen een moskeebezoek voor, maar organiseren ook ontmoetingen waarbij wordt gezocht naar gezamenlijke oplossingen voor problemen.

Deze vereniging organiseert eveneens educatieve activiteiten in de klas, zoals «**oogkleppen af**», die angst en stereotypen willen bestrijden door in de eerste plaats aan te tonen dat iedereen daar vatbaar voor is. Ze werken bijvoorbeeld op basis van een reeks foto's die ze in perspectief plaatsen. Ze laten jongeren reageren op illustraties van het offerfeest, met daarnaast meer schokkende beelden van bloedende schapenkoppen, en ze tonen ook illustraties van een kerstmaaltijd, gevolgd door beelden van gevogelte en koeien die massaal worden afgeslacht. Het is uiteindelijk de bedoeling om de jongeren te doen nadenken over wat ze zien in de media en de aandacht te vestigen op de samenhangigheid bij feesten en riten, die ze niet kennen.

Deze activiteiten kunnen ook samengaan met een educatief theaterstuk «**Het schaap van Vlaanderen**»⁵⁴, gemaakt door twee stand-up comedians met een verschillende origine (Youssef El Mousaoui en Frank Van Erum). Het theaterstuk wil leerlingen laten nadenken over diverse thematieken zoals godsdienst, asielbeleid, vrijheid van meningsuiting, de rol van de vrouw, de hoofddoek, homoseksualiteit enz. Het is de bedoeling om een debat te lanceren over vooroordelen «van twee kanten», uitgaande van

53 Bepaalde leerkrachten dachten bijvoorbeeld dat het vanwege een gebrek aan respect was dat bepaalde jongeren hen niet aankeken toen ze werden aangesproken, terwijl de jongeren dachten dat het ongeleefd was om een ouder persoon in de ogen te kijken..

54 Een initiatief dat «School Zonder Racisme» organiseert samen met het theater O'Kontreir in Vlaanderen en in Brussel.

enkele scènes die humoristisch worden aangepakt. De acteurs gaan ervan uit dat humor werkt omdat de jongeren de boodschap zo gemakkelijker onthouden. Sommigen vinden dat dit een van de meest geschikte en doeltreffende manieren is om jongeren te bereiken. Maar hoewel deze methode zorgt voor ontspannen uitwisselingen en een vrolijke stemming, blijft het heel vaak zo dat humor niet alles kan oplossen of de zaken gemakkelijker maakt. We stelden bijvoorbeeld al vast dat het aanpakken van religieuze thema's vanuit een humoristische gezichtshoek soms delicaat kan zijn. En het is belangrijk dat men zich daarvan bewust is vooraleer te starten met bepaalde projecten. Bij de vorige ontmoetingen onderstreepten de actoren op het terrein dat humor voor sommige jonge (en minder jonge) moslims niet altijd de beste aanzet vormt voor reflecties of uitwisselingen. Als bepaalde gevoelige onderwerpen op die manier worden aangepakt, gebeurt het zelfs dat het publiek zich afsluit, omdat het vindt dat de uitspraken getuigen van een gebrek aan respect. Vandaar dat het ongetwijfeld opportuun is dat leerkrachten geïnformeerd zijn over de gevoeligheden van hun leerlingen om deze activiteiten beter te kunnen voorbereiden, zodat ze in staat zijn om er sereen over de praten, zonder dat hun goede wil wegsmeelt door een toenemend onbegrip en negatieve reacties (van ouders of van hun kinderen).

In het algemeen moet bij het openstellen van de school worden gezocht naar manieren om de ouders te laten deelnemen aan de ondernomen initiatieven. Het biedt immers perspectieven om hen daarbij te betrekken, na ze vooraf geïnformeerd te hebben, maar dat blijkt allemaal niet vanzelfsprekend te zijn en daarom moet dit grondig worden aangepakt. Volgens de gecontacteerde begeleiders van de «School zonder racisme» aarzelen Vlaamse scholen soms zelfs om aan de ouders te vertellen dat de activiteiten over de islam gaan, om te vermijden dat sommigen hun kinderen er niet meer naartoe zouden sturen. Er moet dus vooraf worden gewerkt aan de problemen die ouders zouden kunnen hebben zodat ze gerustgesteld kunnen worden aangaande schooluitstappen en zodat er met hen een vertrouwensrelatie kan worden opgebouwd. Zelfs met ouders die de voertaal op school niet beheersen, rijst de vraag of het voor de kinderen niet noodzakelijk is dat de openstelling van de school voor de buitenwereld wordt gekoppeld aan een grotere openheid van de school tegenover de ouders? Maar beschikt de school wel over de middelen daarvoor?

3.6 Conclusies

In een context van erg snelle sociale en culturele veranderingen die de maatschappij, en zeker ook de school, sterk transformeren, creëren en vernieuwen veel leerkrachten en verenigingen de pedagogische instrumenten. Ze hanteren diverse benaderingen, met name door direct te vertrekken vanuit de interlevensbeschouwelijke thematiek of ook door meer globaal te werken rond interculturaliteit en samenleven. Ze helpen elkaar onderling door hun lessen bijvoorbeeld samen voor te bereiden. Ze hanteren allerlei instrumenten: pedagogische cahiers, bijscholingen, tentoonstellingen, theaterstukken, films, klasevenementen, informatie- en sensibiliseringsbrochures enz.

De bovengenoemde vaststellingen kunnen duidelijk worden vastgelegd zonder te vervallen in een soort apologie en vanuit het bewustzijn van de lange weg die nog moet worden afgelegd om op school beter samen te leven. We vonden het hier vooral belang-

rijk om te verwijzen naar enkele vrij praktijkgerichte voorbeeldinitiatieven, die van aard zijn om de spanningen bij conflictsituaties te verzachten of zelfs te verhelpen door het creëren van nieuwe dialoogruimtes, ook al is het soms moeilijk om ze om te zetten in de praktijk.

Bij het opduiken van problematische situaties (met name als de gendergelijkheid door sommige leerlingen als een zonde wordt ervaren op grond van religieuze motieven of van radicale religieuze ideeën van bepaalde jongeren), konden we heel specifiek observeren dat onderwijsinstellingen intern klaarstaan om samen na te denken over de blokkering van de dialoog tussen de school en bepaalde moslimleerlingen. Door deze interne structureringsinspanningen, in het bijzonder door de invoering van een werkgroep, wordt er tijd gemaakt (los van spoedsituaties) om na te denken over deze problematische keuzes, over de van kracht zijnde huishoudelijke reglementen, en eventueel zelfs over de actualisering ervan. In deze uitwisselingsperiode gaat het lerarenkorps, of toch een gedeelte ervan, samenzitten om het probleem duidelijk te benoemen en om uitdagingen rond de waarden van de school te verduidelijken, of te definiëren en om overeenstemming te vinden over essentiële vragen zoals: *«Welke waarden hebben wij?», «Hoever kunnen we gaan in het aanvaarden van interculturaliteit?»*. Samenkomen om de zaken te proberen benoemen blijkt een belangrijke eerste stap te zijn en zelfs een drijfveer om gevoelige thematieken aan te pakken.

Deze eerste stap vereist vervolgens automatisch dat de leerlingen er ook op een min of meer actieve manier worden bij betrokken. Dat is inmiddels een stap geworden waar niemand nog omheen kan. En in dit verband is het cruciaal dat in het algemeen wordt herinnerd aan het levenskader dat de school biedt: de initiatieven moeten worden uitgelegd om ervoor te zorgen dat de leerlingen eraan deelnemen, en dat er samen met hen een eigen schoolcultuur wordt opgebouwd. En die wil om een gezamenlijke identiteit op te bouwen en/of te versterken, wordt heel vaak niet ontwikkeld om particuliere aspecten te ontkennen, maar veeleer om te vermijden dat ze heftiger worden en baat hebben bij die lacune.

Bovendien blijkt het nauwelijks realistisch en ook niet interessant te zijn om erg specifieke spanningen proberen te beheersen door de zaak helemaal uit te spitten. Uit de verschillende verzamelde getuigenissen leren we veeleer dat het belangrijk is om te vertrekken van de noden van de jongeren en van de onderwerpen die hen bezighouden en om hen het woord te geven en naar hen te luisteren. Zo kunnen echte uitwisselingen tot stand komen, vooral als de leerkracht de leerlingen ertoe kan brengen om zich vragen te stellen, en ook om hun vertrouwen te winnen om vervolgens hun kritische geest aan te scherpen. Om ruimte te kunnen geven aan diverse standpunten is het echter nodig om vooraf te werken rond bepaalde vaardigheden en knowhow, en ook rond een minimale kennis van de verschillende geloofsovertuigingen die elkaar wederzijds beïnvloeden op school en in de samenleving. Op die manier blijft het debat beheersbaar. Vandaar dat het ook essentieel blijkt te zijn om een minimum aan informatie te verwerven over de diverse overtuigingen (althans over die overtuigingen die sterke gevoelens oproepen bij de leerlingen die de leerkrachten onder hun hoede hebben) of meer algemeen over het omgaan met levensbeschouwelijke diversiteit en «interculturaliteit». Toch moet men erover waken om de leerlingen niet in specifieke culturele vakjes te stoppen die dan

zouden worden herleid tot hun essentie, wat contraproductief zou zijn bij het vatten van de lopende dynamiek. In dit verband biedt het perspectieven om de samenwerking tussen leerkrachten met een andere geloofsovertuiging aan te moedigen, in het bijzonder omdat daardoor dieper kan worden ingegaan op vergelijkingen tussen overtuigingen, en ook op percepties aangaande attitudes, actuele en ethische kwesties enz.

Tot slot willen we eveneens preciseren dat al deze initiatieven, deze bereidheid om aan iedereen het woord te geven, deze collectieve projecten waaraan wordt meegewerkt door de directie, het lerarenkorps, de leerlingen (en soms ook de ouders) ertoe bijdragen dat er betere relaties ontstaan tussen leerkrachten met een verschillende overtuiging. Het samenwerken rond een gemeenschappelijk project (dat overigens niet noodzakelijk moet gericht zijn op de kwestie van de overtuigingen) brengt professionals bij elkaar en het bevordert hun «integratie» als deze ontbreekt of problemen oplevert.

4. PRAKTIJKEN DIE OPDUIKEN BINNEN ALTERNATIEVE ONTMOETINGSPLEKKEN

Er kunnen reflectie- en andere activiteiten worden georganiseerd binnen «voorbestemde» ontmoetingsplaatsen, zoals in scholen en ziekenhuizen, maar dat kan ook in andere, min of meer informele ontmoetingsplaatsen waarbinnen mensen zich nuttig willen maken, zoals jeugdhuizen, buurthuizen of ruimtes voor de interculturele dialoog. Binnen deze altijd zeer bijzondere ruimtes, die we hier bij gebrek aan beter «alternatief» noemen, wordt er ook nagedacht over de relaties tussen moslims en niet-moslims om de onderlinge betrekkingen te bevorderen en/of te bedaren als ze niet vanzelfsprekend verlopen. Het feit dat er plaatsen bestaan die het samenleven willen verbeteren, leidt op zich echter niet altijd tot een betere sociale cohesie. Als deze plaatsen immers niet correct bestuurd worden, kunnen ze soms zelfs veranderen in ruimtes waar de publieksgroepen niet enkel van elkaar gescheiden zijn, maar waar scheidingsfantasieën ook versterkt dreigen te worden.

Van de talloze projecten die momenteel worden ontwikkeld in België, hebben we het in dit hoofdstuk enkel over projecten waarover we voldoende informatie konden verzamelen, onder meer omdat we ze bezocht hebben en/of omdat we de organisatoren ervan konden ontmoeten. Deze initiatieven werden eveneens gedurende meerdere jaren gevolgd en onderzocht en heel vaak leidde dat tot een interne feedbackoefening. We proberen hier aan te geven volgens welke modaliteiten deze initiatieven werden ontwikkeld en ook welke voorwaarden wij noodzakelijk vonden, ongetwijfeld samen met andere, om vooruitgang te kunnen boeken op het vlak van onderlinge betrekkingen.

We gaan hier in op vijf grote soorten ontmoetingsplaatsen, die zich van elkaar onderscheiden op basis van de denkoefeningen en de acties die ze ontplooiën, volgens het publiek dat ze bereiken, maar ook volgens de soorten activiteiten die er georganiseerd worden. Eerst zullen we het hebben over verenigingen uit de jeugdsector, in het bijzonder deze die intern nadenken over het opzetten van burgerschapsprojecten waarmee ze jongeren kunnen motiveren en mobiliseren. Deze initiatieven concentreren zich soms ook op de attitudes en de knowhow van teams van animatoren om hen te leren omgaan met religieuze inmenging wanneer deze, vanwege de toenemende reacties die ze kan oproepen, problematisch⁵⁵ wordt voor de structuur of voor de relaties tussen de jongeren, ongeacht of ze behoren tot diverse culturen en overtuigingen. In de tweede plaats zullen we praten over initiatieven die ontstaan binnen moslimverenigingen, dat wil zeggen organisaties die in de eerste plaats islamwaarden willen promoten. Sommige van deze verenigingen denken immers ook intern na over het thema samenleven en het lijkt ons interessant om daar even bij stil te staan. Overigens werken ook andere verenigingen op een meer informele of indirecte manier rond relaties tussen individuen met uiteenlopende profielen. Ten derde zullen we trouwens zien hoe de sport, via de waarden die ze promoot, individuen met allerlei uiteenlopende geloofsovertuigingen kan verenigen en bepaalde geschilpunten kan overwinnen. Ten vierde bekijken we ook

⁵⁵ Deze religiositeit die al dan niet sterk wordt geuit door bepaalde jongeren leidt uiteraard niet altijd tot conflictsituaties, want positieve, vreedzame relaties bestaan ook!

de contacten die worden gelegd in ontmoetingsplaatsen die bijvoorbeeld in de eerste plaats ontspanningsactiviteiten organiseren. Aldus zullen we zien dat het voor bepaalde individuen niet altijd nodig en zelfs niet wenselijk is om hen via het ontwikkelen van ernstige projecten rond het vraagstuk van diverse identiteiten en levensbeschouwelijke overtuigingen aan te moedigen om meer om te gaan met anderen. Ten vijfde zullen we tot slot expliciet ingaan op bepaalde initiatieven die op hun schaal proberen om min of meer geformaliseerde, constructieve dialoogruimtes te organiseren om bepaalde attitudes te vernieuwen. Tijdens ons vorig onderzoek beklemtoonden we dat extreme discours en vermijdingsgedrag de debatten vaak vervuilen, net zoals holle frasen. Het schadelijke karakter van deze houdingen werd ook op het terrein benadrukt door mensen, die werken met een divers publiek en horen dat «elke kant» bang is voor allerlei zaken. Sommige terreinwerkers sluiten zich bij ons aan en pleiten ervoor om iedereen de ruimte te geven om deze angsten en reserves te uiten zodat ze ontkracht kunnen worden. Om bepaalde tendenzen van wederzijdse uitsluiting te verhelpen lijkt het ons onontbeerlijk om te ijveren voor ontmoetingsplaatsen waar ook kan worden gepraat over wat boosheid opwekt en waar men probeert om verder te gaan dan bij uitwisselingen over de gemeenschappelijke punten en waarden die mensen verenigen (zelfs al is ook dat essentieel).

4.1 Enkele ideeën die circuleren binnen ontmoetingsruimtes die burgerschapsactiviteiten organiseren voor jongeren

In het kader van onze vorige studie, over de wederzijdse kijk en relaties tussen moslims en niet-moslims in Brussel, onderzochten we verschillende ontmoetingsplaatsen van de diverse Brusselse jeugd. We stelden vast dat sommigen «zich terugplooiden op zichzelf», liever binnen de «eigen kring» bleven en vertrouwen hadden in plaatsen waar ze «hun eigen vrienden» konden ontmoeten, wat soms problematisch kan worden omdat deze jongeren enkel deze specifieke situaties kennen. Daardoor gaan sommigen zich inderdaad terugtrekken in hun eigen buurt. Voor sommige animatoren is dat het signaal om deze jongeren via allerlei activiteiten aan te sporen om andere publieke ruimtes te leren kennen, of minstens om ze niet te mijden. Zo is er het voorbeeld van de medewerkers van de vereniging «Kras»⁵⁶ in Merksem. Zij stelden vast dat buurtjongeren «op een eiland lijken te leven» en weinig naar het stadscentrum gaan. In samenwerking met Stampmedia⁵⁷, ontwikkelden ze daarom een project met een dubbel doel: de jongeren aansporen om andere delen van de stad te bezoeken, om hen zelfvertrouwen te geven en om te proberen om het beeld dat men in andere stadsdelen van hen heeft, te verbeteren; deze jongeren worden immers vaak geassocieerd met een laag opleidingsniveau, werkloosheid en «hangjongeren». De medewerkers brachten de jongeren ertoe om «hygiënepakjes» te verdelen onder daklozen en om vervolgens een video⁵⁸ van deze actie online te zetten.

56 Kras is een jeugdwerkorganisatie met verschillende afdelingen in Antwerpen. Ze werkt vooral rond het risico op sociale uitsluiting bij jongeren; een groot deel van de jongeren met wie gewerkt wordt (van 40 tot 60%) is van Marokkaanse origine. Voor meer informatie over deze organisatie, zie: <http://www.krasjeugdwerk.be>.

57 Stampmedia is een persagentschap dat een stem wil geven aan jongeren door hen journalistieke basis-kennis bij te brengen en door het verband te leggen met de algemene opiniepers.

58 <https://www.youtube.com/watch?v=U9EsZXs1clU>

Uit onze gesprekken en waarnemingen in Vlaanderen en Wallonië leiden we af dat de situatie niet erg verschilt van deze in Brussel. Ook daar merken de actoren op dat jonge moslims en niet-moslims niet veel met elkaar optrekken. De jeugdhuizen in Vlaanderen, met een publiek van Marokkaanse of Turkse origine, verklaren aldus dat ze niet vaak een divers publiek aantrekken, hoewel de activiteiten in principe openstaan voor alle bezoekers. Bovendien blijkt dat jonge moslims zich in Vlaanderen nauwelijks aansluiten bij de scouts en de chiro. Sommigen van hen proberen via projecten «openingen» te creëren, om «niet alleen een erg Belgisch publiek aan te spreken». Daarom creëren ze «multiconfessionele en op spiritualiteit gerichte afdelingen» binnen de volksbuurten in Brussel, maar ook in Wallonië. In Vlaanderen bestaan er initiatieven die zorgen voor een vlottere uitwisseling tussen de chiro, de scouts en de «Welzijnswerking voor de Jeugd» (waar veel jongeren een migratieachtergrond hebben). Amar, sociaal werker en vrijwilliger binnen de organisatie voor jeugdwerking van de moskee van Winterslag en Genk, nam deel aan zo'n ontmoeting en vertelt dat de jongeren tijdens de eerste dagen erg veel bij de eigen groep bleven. Hij was soms zelfs getuige van stereotiepe, discriminerende uitwisselingen, zoals toen een jongen van 10 jaar beweerde dat «alle Marokkanen dieven zijn». Maar na een tiental dagen samen te hebben doorgebracht, begonnen de jongeren zich meer te mengen, «werden ze vrienden» en dempten ze aldus de initiële kloof.

Sommigen proberen ook om heel specifieke uitwisselingen te organiseren tussen jongeren met uiteenlopende overtuigingen die weinig met elkaar omgaan, of waar de relaties niet vanzelf vlot verlopen.

Aldus worden er in Brussel bijvoorbeeld ontmoetingen georganiseerd tussen joodse jongeren (die behoren tot de vrijzinnige joodse jeugd) en een pas opgerichte scoutsgroep (die enkel bestaat uit jonge moslims, maar die zich bewust pluralistisch opstelt tegenover iedereen). Vanuit dezelfde vaststelling dat de diverse Brusselse jeugd niet mixt, zijn de joodse begeleiders naar hun moslimcollega's gestapt om in een eerste fase op een zaterdagmiddag een ontmoeting te organiseren rond sport- en ludieke activiteiten zodat hun jongeren hun gemeenschappelijke punten kunnen verkennen. Een moslimbegeleider die betrokken was bij de organisatie van deze dag, ziet belangrijke convergenties: «Tussen hen en ons blijkt dat de jongeren dezelfde bezorgdheden delen: muziek, kleren, uitgaan, meisjes, jongens... Dat zijn exact dezelfde bezorgdheden. Ze hebben enorm veel gemeenschappelijke punten en ze zijn zich daar zelf niet van bewust. En achteraf kwamen meerderen van hen ons zeggen 'Maar ze zijn echt sympathiek! Echt sympathiek'. Dat zegt veel over het beeld dat ze vooraf hadden». Om deze eerste stap te zetten waren er echter veel uitwisselingen en contacten tussen de joodse en moslimbegeleiders noodzakelijk om bepaalde opvattingen (en zelfs achterdocht) uit de weg te ruimen van en ook om hun respectievelijke groepen goed te kunnen voorbereiden (voor de groep joodse jongeren werden er bijvoorbeeld interne activiteiten georganiseerd rond omgaan met vooroordelen). Een verantwoordelijke van de moslimscoutsgroep vertrouwde ons bijvoorbeeld toe dat er intern eveneens werd gediscussieerd vooraleer de groep op bezoek ging bij de begeleiders van de joodse jeugd. Maar de eerste ontmoeting waar de begeleiders van weerskanten het openlijk hadden over het bestaan van vooroordelen en ze dezelfde vaststellingen deelden, was beslissend. Ondanks een algemene politieke context die niet gunstig was voor dergelijke contacten, haalde het verlangen om elkaar te ontmoeten en om de tegenstellingen zo te overbruggen het aldus op de weerstand van enkele moslimbegeleiders. Een van hen lichtte dit voor ons toe: «Vanaf dan waren we automatisch voor, want vanaf dat moment kon-

den we aantonen dat we als moslims en als Arabieren bepaalde tegenstellingen kunnen overstijgen, en niet meer moeten denken in de trant van: ‘Wij zijn zo, jullie zijn zo, we gaan elkaar nooit begrijpen’. Ondanks wat er die zomer gebeurde in de Gazastrook, wilden we laten zien dat we dat konden overstijgen en elkaar konden ontmoeten, en uiteindelijk zagen we in dat de tegenstellingen niet van die aard zijn dat we dit onbegrip moeten vermijden en de andere moeten afwijzen.» Deze ontmoeting bracht een vijftigtal jongeren bij elkaar, van wie een dertigtal moslims. Het werd een succes: de openhartigheid werd gedeeld en er was echt respect, in het bijzonder op meer spirituele momenten (tijdens een Hebreeuws lied en het reciteren van een soera). En als alles zo goed verliep, dan kwam dat omdat deze jongeren er specifiek in geïnteresseerd waren. Sommigen van hen, in het bijzonder moslims, die een week op voorhand werden ingelicht, drongen echt aan op hun deelname: «Een van onze scouts moest op die dag naar de Arabische les gaan [hun activiteiten vinden meestal plaats op zondag en niet op zaterdag] en ze had er bij haar moeder op aangedrongen om niet te moeten gaan. Een groep van drie meisjes moest naar Duitsland gaan voor een huwelijk, maar toch zijn ze gekomen, en zijn ze gewoon wat vroeger weggegaan». Dat komt ook omdat de begeleiders deze activiteiten gezamenlijk hebben voorbereid (en bijvoorbeeld niet kozen voor activiteiten waarbij een groep wordt uitgeschakeld, of voor termen zoals «de tegenstander doden»), toelichting gaven bij bepaalde situaties (zoals het waarom van de systematische aanwezigheid, ook op die dag, van politiemensen en/of lijfwachten bij externe activiteiten van jongeren van de vrijzinnige joodse jeugd en om te vermijden dat de begeleiders en jonge moslims dachten dat het omwille van hun aanwezigheid was).

Andere ontmoetingen worden georganiseerd om «samen dingen te doen», zoals in jeugdhuisen: samen eten, musea bezoeken of in groep nadenken over hun migratieverleden. Het speciaal nummer «50 jaar Marokkaanse Immigratie» van het berichtenblad van de vzw Interpole «Le Chant des Rues» (de internetsite www.lechantdesrues.be is vandaag niet meer toegankelijk) bracht bijvoorbeeld een kleine vijftien jonge moslims en joden van het jeugdhuis «Vers l’Avenir» van Anneessens en van de UPJB samen. In kleine subgroepen stelden ze vragen aan de «anciens», namelijk de joden die voor en na de tweede wereldoorlog naar België kwamen, maar ook Marokkaanse migranten en Chilenen na de staatsgreep van 1973. Dit speciaal nummer, dat echter niet tot stand kwam in het kader van een partnerschap met de jongeren, behandelt deze ontmoetingen, via uittreksels van interviews, commentaren van jongeren en foto’s.

Los van deze eerste vaststellingen en de acties die werden ondernomen rond relaties tussen jongeren, die niet vanzelfsprekend zijn wegens sociale en/of etnisch-culturele verschillen, stellen animatoren en coördinatoren soms vast dat er ook specifieke problemen zijn inzake het pregnante belang van religieuze vragen binnen sommige verenigingen en jeugdhuisen. De reacties lopen er uiteen. Naargelang van hun gevoeligheid weigeren sommigen in te gaan op dergelijke verwachtingen, die soms veeleer geformuleerd zijn als eisen, of ook gewoon als discussiestof. Omgekeerd willen anderen graag laten zien dat ze in de eerste plaats respect hebben voor wat ze heel vaak «diversiteit» noemen en soms kennen ze dan een voorkeursbehandeling toe aan islameisen. Maar tussen deze twee «extremen», hier wat karikaturaal voorgesteld, zijn heel wat actoren op het terrein gestart met interne denkoefeningen om, volgens hen, zo goed mogelijk om te gaan met deze vragen, en om er tegelijk voor te zorgen dat hun vereniging goed werkt, bijvoorbeeld door de klemtoon te leggen op hun burgerschapsopdracht. Hieronder stellen we

diverse modaliteiten voor om projecten uit te voeren die relationele problemen kunnen ondervangen. Het gaat daarbij om het institutionele kader, het activiteitenaanbod en ook om specifieke attitudes die moeten worden aangenomen, onder meer met betrekking tot spanningen rond gender, voedsel, seksuele geaardheid en taal- of lichamelijke gewoonten.

4.1.1 Vooraf: een helder institutioneel kader is noodzakelijk, en moet worden gesteund door hechte teams bestaande uit diverse profielen

Meermaals wezen de actoren op het terrein op een absolute noodzaak: het werk met de jongeren kan maar doeltreffend zijn, als het voortdurend wordt verbeterd, onder meer omdat het publiek en de animatieteams van jaar tot jaar kunnen verschillen. Zo is het belangrijk dat het huishoudelijk reglement in het begin van het jaar samen met de jongeren wordt opgesteld zodat ze kunnen instemmen met de plannen en de algemene opdrachten van de vereniging, zodat ze zich automatisch echt betrokken voelen, maar ook om ervoor te zorgen dat die plannen en opdrachten wettelijk gerespecteerd worden zonder dat religieuze eisen bijvoorbeeld de werking van de vereniging in de loop van het jaar kunnen ondergraven door bijvoorbeeld te protesteren tegen gemengde activiteiten. Het is immers belangrijk dat een duidelijk vooraf opgesteld en algemeen aanvaard kader kan worden ingezet als ouders onaanvaardbare eisen gaan stellen zoals: *«Ik wil niet dat mijn dochter naast een niet-moslim zit»*.

Voor de sereniteit van iedereen is het niet alleen belangrijk dat het beleid van een jeugdhuis transparant is, maar ook dat het wordt gesteund door de oudste en best geïntegreerde animatoren van het team en door het publiek zodat het reglement en de opdrachten van de vereniging, die in principe horen open te staan voor iedereen, zowel begrepen als gerespecteerd worden. In eerste instantie is het dus belangrijk dat de jongeren deelnemen aan het opstellen van het huishoudelijk reglement, in overleg met het begeleidingsteam dat dus aanvaardt om mee te werken binnen een onderhandelingsproces. Vervolgens is het belangrijk dat deze regels opnieuw bevestigd kunnen worden en dat er geen protesten meer kunnen worden aanvaard, ook al vereist dat een zeker gezag. In een vereniging in Molenbeek bijvoorbeeld reageerden ouders negatief op de komst van nieuwe «profielen» van animatoren, wat een weerspiegeling was van de komst van nieuwe gemeenschappen in de buurt. Dat verplichtte de verantwoordelijken ertoe om de principes van het interne beleid van de vereniging, waarmee iedereen had ingestemd, krachtig opnieuw te bevestigen. Indien nodig zouden ze voortaan de toegang tot de activiteiten weigeren aan een jongere omdat deze samen met zijn ouders had besloten om de regels waarmee ze initieel hadden ingestemd, te schenden: *«We hebben onlangs een persoon van Zuid-Afrikaanse origine aangenomen om activiteiten uit te voeren met jongeren. Het klopt dat de eerste keer dat deze medewerker aan een jongere die de orde verstoorde en van Marokkaanse origine was, had gezegd dat hij niet meer mocht meedoen aan de activiteit (...), en dat de ouders daartegen geprotesteerd hebben. Kan u zich inbeelden dat een [Zuid-Afrikaan het had aangedurfd...[om kritiek te geven op een jongere met een Marokkaanse achtergrond]? Neen! Maar we zijn heel duidelijk geweest en hebben aan die mensen gezegd: «Opgelet, want wat dat betreft, zijn jullie het die niet meer mogen komen»»* omdat dit soort attitude totaal in tegenspraak is met de principes van de vereniging.

Voor heel wat coördinatoren van jeugdhuisen, die we ontmoet hebben, is het overigens essentieel om bijzondere aandacht te besteden aan de profielen van de aangewor-

ven animatoren, zeker wat betreft hun bekwaamheid om denkoefeningen te kunnen plaatsen binnen de projecten die met de jongeren worden uitgevoerd, maar ook in verband met de diversiteit van de activiteiten die gepromoot moeten worden, ongeacht of het gaat om meer creatieve, meer sportieve of andere aspecten. Deze aandacht op zich volstaat echter niet: men moet er eveneens over waken dat deze diversiteit binnen het team niet alleen een weerspiegeling is van een diverse cultuur, gender of overtuiging, maar ook van een sociale diversiteit die in zekere zin intern al kan leiden tot een eerste ontmoeting of «confrontatie» van waarden. We moeten echter vaststellen dat er op het terrein naast veel verenigingen die deze diversiteit bewaken, ook andere zijn die vinden dat het voldoende is om goede relaties tussen jongeren en medewerkers aan te moedigen vanuit een samenhangend geheel van profielen tussen medewerkers en gebruikers, omdat ze denken dat dit automatisch leidt tot vlottere relaties. Deze situatie blijkt echter ook te kampen met grenzen en problemen die men niet mag ontkennen.

4.1.2 Het aanbod moet afgestemd worden op de noden en verlangens van de jongeren om hen actief te mobiliseren: vertrouwen, nabijheid en realisme, duurzaamheid

Veel ontmoetingsplaatsen voor jongeren investeren heel veel in projecten die het engagement van de jongeren en het samenleven willen bevorderen. Hierbij komt het erop aan de jeugd gevoelig te maken voor een «verantwoord, actief, kritisch en solidair burgerschap» (In het Frans spreekt men vaak over «CRACS» wat staat voor «citoyenneté responsable, active, critique et solidaire»). Dat maakt dat er bijvoorbeeld subsidies worden toegekend aan projecten die werken rond «sociale cohesie». Meermals beklemtoonden de professionals van de jeugdsector dat het bij het opzetten van burgerschapsprojecten in de eerste plaats belangrijk is om rekening te houden met de vragen van het terrein, niet alleen om de jongeren echt te kunnen mobiliseren voor de programmering van de vereniging, maar ook omdat ze niet gewoonweg consumenten van aangeboden activiteiten zouden zijn en zich meer zouden opstellen als actoren die echt mee bezig zijn met de projecten.

• Eerst antwoorden op vragen en ervoor zorgen dat je plaats erkend wordt vooraleer eventueel nieuwe projecten voor te stellen. Een voorbeeld: van huistaakbegeleiding naar een project rond actief burgerschap

In Seraing organiseert het Centre d'Action Laïque, sedert januari 2015, een educatief project onder de naam «Les ateliers du Mercredi»⁵⁹. Het probeert jongeren van een volksbuurt instrumenten aan te reiken om hen te helpen om «gezamenlijk na te denken over de samenleving van morgen, om hen in staat te stellen te leven volgens niet-confessionele waarden en om concreet te experimenteren met elementen van democratie, participatie en coöperatie». Aan de activiteiten wordt deelgenomen door een dertigtal kinderen van verschillende leeftijden, culturen en overtuigingen, een derde van hen is moslim. Deze groep is onderverdeeld in vier subgroepen van 4 tot 8 jongeren, die worden begeleid door een animator en waarbinnen maandelijks verkiezingen worden georganiseerd om een «leider» en zijn «assistent» te kiezen⁶⁰.

59 <http://www.calliege.be/index.php/vivre-la-laicite/faire-vivre-la-democratie-locale/les-ateliers-du-mercredi>

De workshops van dit project waren gericht op jongeren van 7 tot 12 jaar. Ze vinden telkens plaats op woensdag, en worden extra ondersteund door «drie krachtige momenten» met name een weekend en een verblijfsweek en een stageweek zonder verblijf.

60 Overigens moeten bepaalde voorwaarden vervuld zijn om verkiesbaar te zijn: minimum 9 jaar zijn, niet niet-verontschuldigd afwezig zijn in ateliers en niet meer dan 5 maal verontschuldigd afwezig zijn. Er werden maatregelen genomen om de regelmatige aanwezigheid en participatie van de jongeren aan dit

Deze laatsten moeten diverse taken uitvoeren zoals een stemming organiseren bij conflicten, zich opstellen als een na te volgen voorbeeld voor de anderen, waken over de participatie en de integratie van iedereen binnen de subgroep en de groep, erop toezien dat er een klimaat aanwezig is dat gericht is op solidariteit en ook op de participatie van iedereen aan de verschillende taken (keuken, animatie, artistieke diensten en producties). Deze leiders worden er ook toe gebracht om samen met een animator aanwezig te zijn bij «het halfuurtje van de verantwoordelijken», een moment waarop ze actief deelnemen aan de coördinatie van het project. Via al deze activiteiten leren de jongeren deelnemen aan het samenleven, werken aan een groepsdynamiek en zich open te stellen voor anderen, voor het verschil. Deze activiteiten stellen hen ook in staat om te werken aan hun zelfrespect⁶¹, zodat ze echt voelen dat ze een meerwaarde zijn voor het project.

Dit project lijkt goed te functioneren en dat is ook te danken aan het feit dat de vereniging al een vijftiental jaar actief is in de buurt en dat er een vertrouwensrelatie bestaat met de buurtbewoners. Vooraleer te starten met deze ateliers was de vereniging al tegemoet gekomen aan een nood van de buurt, namelijk huistaakbegeleiding voor jongeren. En gezien het succes van deze pedagogische begeleiding kon de vereniging, bij het aanbieden van een educatief project (dat deel uitmaakt van deze ateliers), rekenen op het vertrouwen van de ouders in de medewerkers, al hadden deze laatsten toch nog enkele maanden nodig om voldoende jongeren aan te trekken.

Voor Amine, de coördinator van een jeugdhuis in een Brusselse volkswijk, blijkt het verlangen om zijn publiek meteen in beweging te krijgen bijvoorbeeld uit het feit dat hij zijn jongeren aanzet om zelf hun projecten te gaan verdedigen bij subsidie-instanties zoals het BIJ (Bureau international Jeunesse)⁶². Deze gangbare praktijk is ongetwijfeld vaak succesvol, maar dat belet niet dat sommige animatoren getuigen dat het verkrijgen van subsidies niet volstaat, en in bepaalde gevallen zelfs contraproductief kan uitdraaien. Het gaat immers in de eerste plaats om het engagement en de bereidheid van de jongeren om zelf inspanningen te leveren die moeten worden ontwikkeld. En in dit proces is het feit dat ze dankzij die inspanningen een fierheid verwerven, geen verwaarloosbaar gegeven. Net zoals de nabijheid van de acties die worden ondernomen op het vlak van het dagelijkse leven van de jongeren, wellicht kan betekenen dat de jongeren echt in staat zijn, en voldoende armslag verdienen, om vat te krijgen op de transformaties in hun dagelijks leven.

De facto kunnen de verkregen subsidies aan deze jongeren soms de illusie geven dat alles relatief gemakkelijk gaat (ofwel omdat ze te snel werden verworven, of te groot zijn), waardoor hun motivatie zou kunnen verminderen. Alexandre, een jonge dertiger die actief is binnen een groep jongeren uit Schaarbeek, formuleert het zo: als er minder budget is en de jongeren «moeten voor alles zorgen», met inbegrip van het verzamelen van fondsen, doen ze meer inspanningen en blijven de projecten langer voortbestaan.

gemeenschappelijk project te bevorderen.

61 Ze werken veel met een publiek dat maatschappelijk verwaarloosd wordt «door de manier waarop anderen naar de buurt kijken», dat wil zeggen dat ze «niet allemaal armen en vreemdelingen zijn».

62 Het BIJ is een organisatie van de Federatie Wallonië-Brussel die projecten voor jongeren in het buitenland (in het bijzonder voor het aspect «informele educatie») helpt financieren. Deze dienst biedt ook steun aan de jeugdsector en de actoren op het terrein, onder meer via informatie- en opleidingsinitiatieven, en helpt bij het opzetten van internationale «kwaliteitsprojecten». Voor meer inlichtingen: <http://www.lebij.be/>.

Voor Alexandre kunnen de meest kleinschalige projecten de jongeren het best in beweging zetten.

Anderzijds blijkt het begeleiden van jongeren om hun eigen projecten te bedenken, uit te werken en te verdedigen bij diverse instanties (zoals het BIJ) een adequaat middel te zijn om hen te helpen hun omgeving, met inbegrip van de instellingen, concreet te leren ontdekken. Bovendien ervaren ze dat ze echt voor iets kunnen gaan, creëren ze vertrouwen in zichzelf en de anderen, blijven ze hun inspanning maximaal volhouden, of komen ze tot concrete, positieve resultaten. Amine benadrukt in dit verband: *«En de jongeren weten ook dat wij er vooral zijn om hen te helpen hun project te realiseren. Zo kregen we eens het bezoek van een groep van vier meisjes die slechts een keer in ons jeugdhuis geweest waren, en zij vroegen ons om hen te helpen bij een zanginitiatie. En nu hebben ze zich aangesloten bij het jeugdhuis omdat we hen geholpen hebben bij het realiseren van hun project en omdat we voor hen mogelijkheden gevonden hebben om op te treden, zoals op het Festival Bruxelles Babel.»*

Door met jongeren te werken uitgaande van hun passie kunnen we niet alleen een beroep doen op hun motivatie en hen vlotter inschakelen in grotere projecten zoals hun participatie aan een interdisciplinair festival zoals Bruxelles Babel⁶³, maar kunnen we hen ook toeleiden naar andere plaatsen en personen dan deze uit hun directe omgeving. Het gaat erom het middelpunt van hun referentieassen te verplaatsen en ontmoetingen met «de andere» te bevorderen. In Brussel bijvoorbeeld zijn de bevolkingsgroepen in bepaalde wijken erg homogeen. En sommige verenigingen hebben het moeilijk om (culturele, etnische en confessionele) diversiteit binnen deze groepen te brengen. Deelnemen aan dergelijke grotere initiatieven, waarop verenigingen van verschillende Brusselse gemeenten aanwezig zijn, is een eerste stap voor diegenen die als het ware opgesloten zijn in een luchtbel.

• Responsabiliseren van jongeren door te werken rond wat hen boeit. Een sleutelvoorbeeld, vertrekkend van ludieke aspecten: het voetbal

Vincent is al vier jaar coördinator van een Brussels jeugdhuis in het noordoosten van Brussel waar meer dan 70% van de jongeren «zeggen moslim te zijn». Zodra hij aan het hoofd kwam van het animatieteam, wilde hij graag het interne beleid van de instelling herzien, zodat ze de jongeren niet enkel zouden moeten bezighouden, maar hen ook zouden kunnen stimuleren om als projectverantwoordelijke actief te participeren. Dit voorbeeld toont aan dat het niet altijd nodig is om het engagement te stimuleren met nieuwe projecten, maar dat dit in de eerste plaats te maken heeft met een goede ingesteldheid.

«Als een jongere naar een jeugdhuis komt, heeft hij daar een eigen plaats, want hij neemt deel aan een project. Dat werkt omdat hij zin heeft om eraan mee te doen en niet omdat hij bijvoorbeeld niet bij zijn ouders kan blijven. (...) Dat laatste is onze rol niet. Het moet zinvol zijn. (...) Ik heb een voetbalploeg, maar ik herhaal het: «Wij zijn geen voetbalclub. (...) Mijn job is niet het maken van steeds meer voetbalploegen. Integendeel zelfs, en we werken anderhalf jaar met deze jongeren vooraleer we het voetbalproject aanvaarden. We

63 Dit interdisciplinaire festival (dans, theater, video, plastische kunsten enz.) is een initiatief van vzw Tremplin. In 2015 is het toe aan zijn dertigste editie. Via culturele expressie geeft dit initiatief het woord aan jongeren uit diverse culturen en wijken; ze worden niet enkel gesteund door animatoren van de deelnemende verenigingen, maar ook door professionele kunstenaars. Het festival werpt zich ook op als een ontmoetingsruimte voor de diverse Brusselse jeugd, zeker rond voorstellingen. Maar eveneens, zoals tijdens de editie 2014, via onderlinge ontmoetingen tussen ateliers, waaraan werd deelgenomen door 80 jongeren uit 15 verenigingen. <http://www.bruxellesbabel.be/>.

zegden hen: «Als jullie zich structureren, als er iemand een rol wil spelen als secretaris of voorzitter, indien jullie elkaar accepteren zoals jullie zijn, dan gaan we sponsors zoeken enz. Het animatieteam staat klaar om jullie te steunen via coaching, betalingen enz. Maar jullie zijn de organisatoren van het spel! « (...) Het is onze opdracht om hen te emanciperen en om hen te leren zichzelf te managen.»

Er was hier dus geen sprake van het herzien van alle aangeboden activiteiten. Het kwam er veeleer op aan om de doelstellingen en opdrachten ervan te herwerken en om ze ook begrijpelijk te maken voor de jongeren, zodat ze er konden achter staan en zich er betrokken bij voelden.

4.1.3 Het belang van het in vraag stellen van taalgewoontes: inspelen op de termen die de jongeren gebruiken en de debatten behoedzaam openen

Er moet ook grondig worden gewerkt rond het gewicht van woorden en beledigingen (die niet altijd als dusdanig worden ervaren door de jongeren), «want nicht, pederast, pedofiel, voor hen is dat hetzelfde...». Wat meerdere animatoren opvalt, is dat jongeren het erg vinden en erover klagen als ze het voorwerp zijn van discriminerende opmerkingen («vuile Arabier») maar dat ze soms moeilijk kunnen begrijpen dat sommige van de benamingen die ze zelf aan anderen geven zoals «vuile nicht», «vuile Vlaming»⁶⁴, of «jood» om aan te geven dat iemand gierig is... even discriminerend zijn.

Voor Hassan, verantwoordelijke van een vereniging voor opvoeding tot culturele diversiteit, is het essentieel om alle standpunten in overweging te nemen: « Het klopt dat er veel discriminatie en racistische daden zijn, zelfs in Brussel. Maar we moeten realistisch blijven. In een animatie-oefening heb ik het al gehad over mensen die er genoeg van hebben om zich op straat te moeten ergeren. En daar moet men het niet bij laten, hoewel ik dat al gehoord heb bij andere animatoren, [bij te veel, eenzijdig begrip] «ah ja, maar zij worden gediscrimineerd». Men moet ook de pijn van de andere kunnen erkennen, ook al gaat men niet akkoord met hem.»

• Lanceren van sensibiliseringsactiviteiten uitgaande van het discours en de interesses van de jongeren: het voordeel van een initiatief dat vanaf het begin werd voorbereid en onderhandeld met verantwoordelijken en jongeren

Hassan is geboren in Vlaanderen, hij groeide op in Wallonië en woont al meerdere jaren in Brussel. Hij werkt al meer dan vijftien jaar met jongeren. Volgens hem is het absoluut noodzakelijk om in te spelen op de gevoerde gesprekken en om de activiteiten daarop af te stemmen: «Bij een animatieworkshop die ik deed over de genderthematiek in het jeugdhuis, had een jongere het op een bepaald moment over een 'vuile jood'.» Daarop stelde Hassan aan een groep jonge Belgische moslims van Marokkaanse origine voor om een ontmoetingscyclus te organiseren met een groep jonge joden uit hun stad om als jonge Belgische burgers te praten over discriminatie⁶⁵. Aanvankelijk was het de bedoeling om te praten over het Israëlisch-Palestijns conflict, een thematiek die werd verkozen door de jongeren uit beide groepen. Maar vooraleer in te gaan op deze verwachting, vroegen ze op hun

⁶⁴ De term «Vlaming» wordt door sommige jongeren gebruikt om te verwijzen naar een «rasechte» Brusselaar of een jonge Belg van vreemde origine die eruitziet of zich gedraagt op een manier die niet overeenstemt met de verwachtingen van de persoon die de term gebruikt.

⁶⁵ In de dossiers voor de subsidieoverheid daarentegen is de kwestie van de religieuze overtuiging duidelijk gestipuleerd en vermeldt men een ontmoeting tussen jonge joden en moslims.

beurt aan de jongeren om hen wat tijd te laten en om, eerst op een algemene manier te praten over vooroordelen, de betekenis van racisme en van discriminatie. Er werd overeengekomen om 7 tot 8 bijeenkomsten te organiseren om het eens te worden over bepaalde basispunten en termen zodat het mogelijk was om uit te wisselen en een levensvatbare groep te hebben. Vervolgens «was een van de eerste zaken die we gedaan hebben, het opstellen van een charter: *«Waarvoor moeten we zorgen om de animatie-oefening goed te laten verlopen?»*». Zo'n referentiekader is nuttig omdat het kan voorkomen dat de zaken uit de hand lopen, wat veel gebeurt. Bij onze ontmoeting was dit werk echter nog niet geëvalueerd. Wat we eruit leerden was dat het naast het vertrekken van wat jongeren interesseert, ook belangrijk was om voorafgaand aan het project ook een methodologie uit te werken, waarbij de jongeren aanvaarden dat ze volgens hun eigen oordeel mogen werken rond gemeenschappelijke waarden. Het is eveneens doorslaggevend om de werkzaamheden niet te versnellen zodat de jongeren echt bewust kunnen worden gemaakt, dat bepaalde zaken ontkracht kunnen worden, en dat ze kunnen worden aangespoord om zich constructief te engageren.

Andere gesprekspartners beklemtoonden ook dat men de tijd moet nemen, als men acties onderneemt met jongeren, dat men er niet meteen mag invliegen en moet werken volgens een stappenplan. Bijvoorbeeld: er in een subgroep voor zorgen dat elke jongere de kans krijgt om zijn mening te uiten, en kan voelen dat hij een volwaardig actor van het project is. Het lijkt dus mogelijk om met iedereen over alles te praten, zelfs met de meest «radicalen», op voorwaarde dat er, afhankelijk van het publiek, wordt afgesproken hoe de discussie gevoerd zal worden, zodat gevoelige of irritatie opwekkende onderwerpen niet altijd frontaal worden aangesneden. Het levert bijvoorbeeld niet altijd iets op als men problemen rond overtuigingen op het voorplan plaatst. Luc, coördinator van een jeugdhuis in de provincie Luik, die activiteiten organiseert met veel jongeren met een migratieachtergrond, zowel moslims als niet-moslims, stelde dit reeds vast en neemt er akte van: «We organiseren geen debatten over religies omdat het thema te gevoelig is en groepen uit elkaar kan doen spatten.»

4.1.4 Het belang om de perspectieven te verruimen: enkele reflecties over het gebruik van halalvoedsel en het promoten van reizen

De thematiek van het aanbieden van halalvoedsel wordt min of meer sereen opgelost naargelang van de plaats. Maar het gebeurt dat het onderwerp plots pijnlijk acuut en uitdagend opduikt, als een tegengesteld standpunt niet begrepen werd. In de praktijk gebeurt het zelfs dat sommigen discussies en zelfs conflicten proberen te vermijden door systematisch te kiezen voor vegetarische menu's of uitsluitend halálvlees. Anderen die ook al geëxperimenteerd hebben met deze opties, vinden dat niet altijd overtuigend omdat deze keuzes soms elk gesprek over dit onderwerp uitsluiten, en er ook geen aandacht meer wordt geschonken aan wat voor sommigen belangrijk is. Vincent, en ook anderen, voelen zich niet altijd op hun gemak, of zijn soms diep verontwaardigd over wat ze horen op het terrein, en waaruit helemaal geen respect blijkt voor de waarden van eventuele niet-moslims. «Heel vaak leggen ze [de jonge moslims van het jeugdhuis en meer algemeen in de wijk] uit dat halal eten belangrijk is voor hen, dat het behoort tot hun waarden, en dat dit hen op de ene of andere manier in staat stelt om goede moslims te zijn. Dat begrijp ik! Maar achteraf moet men mij niet komen vertellen dat het voor mij niet uitmaakt of ik halal eet.

Dat is alsof mijn waarden niets betekenen. Waarom zou dat voor mij geen gevolgen hebben als ik voedsel eet dat moslims wel beter zou maken?»

Julien, coördinator in een vrijzinnige vereniging in de omgeving van Luik, die werkt met een gemengd publiek onder wie jonge moslims, wordt ook geconfronteerd met dit probleem tijdens de stages die zijn vereniging organiseert. Volgens hem moet hierover worden nagedacht, niet alleen binnen de groep animatoren, maar ook binnen de algemene structuur. «Binnen een organisatie die vrijzinnig is, willen we niet meewerken aan verplichtingen en verboden omwille van religieuze motieven. Maar als we kunnen, zoeken we een oplossing voor de jongeren die bepaalde voorschriften willen naleven». Vanuit deze houding stellen ze al enkele jaren alternatieve vegetarische maaltijden voor. Dat gebeurt nu niet meer omdat het in de praktijk leidde tot organisatorische en ethische problemen toen er waren die voedsel begonnen te verspillen en zich op een andere manier begonnen te gedragen, zeiden de jonge moslims. «Het is niet onze taak om hen te vragen of ze al dan niet halal eten. Maar er bestaat een gezondheidsfiche waarbij aan de jongeren wordt gevraagd of ze bepaalde voedingsproducten met name om medische redenen niet mogen eten. Maar de ouders namen niet de tijd om dit in te vullen. En dus hebben we deze info niet [of een jongere al dan niet halal eet] en we moesten dus in twee maaltijden voorzien voor bepaalde jongeren. Dat woog op ons budget en het gaf ook een slecht beeld aan de jongeren omdat voedselverspilling ethisch niet verantwoord is.» Dit alternatief kon ook worden beschouwd als een feitelijke onrechtvaardigheid omdat deze animatoren de jongeren, in het kader van een algemeen ontwaken, aanmoedigden «om van alles te proeven». «Zo'n aanmoediging om van alles te proeven is iets dat wij erg belangrijk vinden. Maar het resultaat was dat we sommige kinderen in zekere zin gingen verplichten tot iets, en anderen niet omdat het moslims zijn». Er wordt nog volop nagedacht over dit onderwerp, maar in de toekomst wil men het over een andere boeg gooien en maaltijden samenstellen met behulp van een diëtist, waarbij men niet in de eerste plaats zal nadenken over de keuze van het vlees voor elke maaltijd, maar zich veeleer zal afvragen of er voldoende proteïnes inzitten voor de jongeren. «Eenmaal per week zou er bijvoorbeeld vis zijn, eieren enzovoort en dan zou het kunnen dat niet-halalvlees slechts eenmaal per week een probleem vormt en dat er slechts eenmaal per week een dag zou zijn dat jonge moslims geen proteïne krijgen.» Het is een poging om onze omgang met voedsel anders aan te pakken zodat iedereen, animatoren en jongeren, er zich kan in vinden zonder dat ze bepaalde waarden aan de kant moeten schuiven, ongeacht of het gaat om een religieus voorschrift of om een verbruik dat verspilling vermijdt.

Tijdens de buitenlandse reizen worden er verschillende projecten uitgevoerd: het kan gaan om toeristische of culturele reizen, ze kunnen aansluiten bij de uitwisselingen⁶⁶, ze kunnen zich afspelen in het kader van activiteiten van jeugdbewegingen (waar de deelnemende jongeren, bijvoorbeeld, hulp bieden in de meest kansarme plaatsen). Het

⁶⁶ Als voorbeeld citeren we hier het project van de asbl Regards croisés, die gevestigd is in Spa. Vanuit het principe dat «men een andere cultuur enkel kan ontdekken door met die mensen te leven», organiseert een vrijwilligersteam daar al zeven jaar uitwisselingsverblijven in Marokko en in België met jongeren van de eerste jaren secundair onderwijs, die schoollopen in de streek. Gedurende een week leren ze leven in een gastgezin, passen ze zich aan de zeden en gewoonten aan, volgen ze enkele lessen en ontdekken ze de stad. Volgens een van de verantwoordelijken stelt deze ervaring de jongeren en hun respectieve familie in staat om zich wat meer open te stellen voor de andere: «We zaaien de kiemen van de verdraagzaamheid». De Belgische gezinnen die deelnemen aan het programma leren als voorbereiding op de uitwisseling wat meer over de dagelijkse praktijk en enkele grote principes van de islam, maar dat brengt hen er niet automatisch toe om bepaalde negatieve beelden die ze hebben over moslims in hun eigen streek, die ze zelden ontmoeten, te herzien. Voor meer informatie over dit project: www.regards-croisés.be

kan ook om meer sportieve reizen gaan zoals trektochten (bedoeld om zichzelf te overtreffen) of ze kunnen gericht zijn op ontmoetingen met andere jongeren enz. Maar ongeacht de vorm en het onderwerp van deze projecten, stellen we vast dat deze ervaringen allerlei zaken kunnen opleveren. Ze stimuleren immers de nieuwsgierigheid tegenover de anderen en stellen vragen bij evidenties rond identiteit en filosofische overtuiging.

Voor Amine, een jonge niet-gelovige Belg van Noord-Afrikaanse origine, die in verschillende Brusselse gemeenten ervaring heeft met animatiewerk en de coördinatie van jeugdhuizen, vormen internationale reizen heel vaak een «wortel» om de jongeren te motiveren om deel te nemen aan een project. Maar, los van het enthousiasme ter plaatse van de jongeren, stelt hij vast dat er vaak iets ontbreekt aan de aanpak van de animatieteams, namelijk dat er tijdens de activiteiten niet wordt gedacht aan de resultaten na de reis en dat de «soufflé in elkaar zakt». Voor anderen, zoals Vincent, zijn er soms ook tijdens de reis problemen. Deze coördinator van jeugdhuizen maakte het al mee dat de buitenlandse gastverenigingen wat teleurgesteld waren, omdat ze zich verwachtten aan een ontdekking van België via de uitgenodigde jongeren en voor het eigen publiek (de meerderheid van zijn jongeren zijn van vreemde origine, doorgaans uit Noord-Afrika en gelovige moslims).

Daaruit volgt dat deze ervaringen maar geslaagd en echt verrijkend kunnen zijn voor de jongeren, als de uitwerkings- en uitvoeringsmodaliteiten intern voldoende doordacht en ingeprent zijn. Het volstaat niet, zoals sommigen doen, om aan de jongeren gratis een «droom» aan te bieden en/of om «indruk» op hen te maken via een buitenlandse reis, en om dan te hopen dat deze ervaring op zich volstaat om hen vleugels te geven en/of om hen in staat te stellen om afstand te nemen van de vooroordelen of problemen waarmee ze in België worden geconfronteerd. Er valt veel meer te verwachten van het openen of uitbreiden van een veld van ongekende mogelijkheden dat hen vervolgens in staat stelt om dit echt te verbinden met hun lokale verankering. Bovendien lijkt het ons dat deze denkoefening vooraf en nadien begeleid moet worden zodat deze reizen en ervaringen niet worden beschouwd als een surrealistisch cadeau, maar iets waarop de jongeren fier zijn omdat ze erin geslaagd zijn om het te verkrijgen, omdat ze er zoveel hebben moeten voor vechten om het te krijgen en te realiseren. Het is inderdaad belangrijk dat deze ervaring tijdens de hele duur van het project zinvol is. Een voorbeeld: de vzw Vision uit Schaarbeek nam met een groep jongeren deel aan een reis naar Québec in het kader van een improvisatie-initiatie, die ze zelf wilden en waar jongeren van allerlei culturen en overtuigingen aanwezig waren. In de documentaire die een beeld geeft van deze ervaring⁶⁷, stellen we vast dat ze tijdens deze improvisatiewedstrijd aan anderen konden laten zien waartoe ze in staat waren (waardoor ook hun zelfvertrouwen groeit), dat ze leren communiceren onder elkaar en met onbekende personen, dat ze geconfronteerd werden met de diversiteit en humor van anderen, dat ze dat allemaal konden begrijpen en erop inspelen. Deze reis naar Québec, waar diverse gemeenschappen met allerlei culturen en overtuigingen samenleefden, vormde voor deze jongeren ook een gelegenheid om te beseffen dat het niet per definitie is zoals in België waar velen binnen de eigen stad samenwonen volgens de etnisch-nationale origine. Een inzicht over een realiteit die, volgens de animatoren van deze vzw, een impact had zodra ze terug waren in België. Zo leerden ze niet alleen hun talenten begrijpen, maar durfden ze ook hun Belgische mentaliteit affirmeren en hun actiebekwaamheid ontwikkelen binnen hun wijk.

67 Zie video «Au coin de ma rue» op de website van vzw Vision: http://www.asbl-vision.be/index.php?option=com_content&view=article&id=90&Itemid=113

4.1.5 Durven destabiliseren om los proberen te komen uit de loopgravenoorlog: in vraag stellen van de zekerheden van de jongens bij conflicterende genderrelaties, invoeren van specifieke periodes voor meisjes en materiaal leveren voor de animatieteams!

In deze verenigingen zijn de genderrelaties soms erg gespannen, ook als er geen religieuze argumenten in het geding zijn; sommige verenigingen stellen de aanwezigheid van meisjes bijvoorbeeld in vraag, en wijzen hen de facto zelfs af. De animatoren moeten er dus voortdurend op toezien dat de cohabitatie tussen de jongeren vreedzaam verloopt, en soms ook verschillende strategieën invoeren om hen te re-integreren. Als een ruimte vol zit met jongens en er verbaal en fysiek geweld is zodat meisjes deze plaatsen niet meer kunnen bezoeken, kiezen sommigen zoals Vincent ervoor om in stappen te werken en organiseren ze bijvoorbeeld in een eerste fase wekelijkse momenten of zelfs specifieke verwelkomingsdagen waarop alleen meisjes toegelaten zijn. In de eerste plaats komt het erop aan om hen de kans te geven om zich de ruimte (weer) eigen te maken zodat ze vervolgens samen het openstellen van gemengde activiteiten kunnen verdedigen. Bovendien is het volgens deze verantwoordelijke nuttig om tegelijkertijd te werken «vanuit een destabilisering van zekerheden» die vaak voorkomt bij jonge jongens. En om daartoe te komen, moet hij deze stap in de eerste plaats kunnen koppelen aan wat het belangrijkste is voor zijn jongeren: meer voetbal spelen. «Op een dag waren we in Laken, we hadden ze op het terrein laten komen en plots stonden ze oog in oog met een meisjes-team, van wie 80% van moslimorigine was, een minivoetbalteam. (...) De jongens wilden meteen weer vertrekken. Maar ik zei hen: «Ik heb niet gelogen tegen jullie, jullie wilden meer uren voetbal, ik heb een terrein voor jullie gevonden, en een team, jullie kunnen een wedstrijd spelen, de meisjes trainen wekelijks.» En we organiseerden ook een terugmatch en alles is goed verlopen.» Via deze activiteit kon hij de vaste overtuiging van deze jongens in twijfel trekken. Hij plaatste hen dus in een «begeleide instabiliteit», aangezien de meisjes gewaarschuwd en voorbereid waren op de eerste reacties en opmerkingen waarop de jongens recht hadden. Hij denkt dat hij aldus een eerste reflectiestap binnen de groep heeft geloodst, ook al blijft er nog veel te doen.

Om de aanwezigheid en participatie van meisjes in jeugdhuisen te verhogen doen anderen bijvoorbeeld een beroep op zogeheten «FIM-projecten» (van het Impulsfonds voor het Migrantenbeleid)⁶⁸, met name om zowel met de animatoren als met de jongeren rond deze thematiek te werken. Amine bijvoorbeeld, coördinator van een jeugdhuis in een Brusselse volkswijk, betrok zijn animatoren bij een internationale vorming rond de genderthematiek die bedoeld was voor de werknemers van de jeugdsector en die hun competenties wilde stimuleren. «De meisjes voelen zich onbehaaglijk als ze hier binnenkomen. Nochtans vertellen ze ons niet dat ze problemen hebben met gemengde groepen als er uitwisselingen of opleidingen zijn met andere jeugdhuisen, zoals in Marokko! De meisjes spelen met de jongens. Uiteraard zijn er activiteiten waaraan meer meisjes deelnemen en andere waaraan meer jongens deelnemen. Ons animatorenteam was verbaasd, maar het hielp hen wel inzien dat het echt mogelijk is!» Deze opleiding vormde de aanzet voor het opzetten van 4 tot 5 sensibiliseringsactiviteiten van verschillende uren

⁶⁸ Dit Fonds werd opgericht in 1991 door de federale regering voor het steunen van projecten die bevorderlijk zijn voor de maatschappelijke integratie van personen van vreemde origine, de preventie van discriminatie en de interculturele dialoog. Voor meer informatie, zie: <http://www.diversiteit.be/impulsfonds>. In het kader van de zesde staatshervorming verdwijnt dit Fonds echter in 2015. Er zou echter een nieuw geregionaliseerd financieel instrument in de plaats komen, zie: <http://gouvernement.cfwb.be/cr-ation-d-un-outil-financier-en-soutien-aux-projets-d-interculturalit-et-d-appropriation-du-fran-ais-dans-les-quartiers>.

bij de jongeren waarna deze laatsten een toneelstuk in elkaar zetten rond de manier waarop jongeren aankijken tegen genderrelaties. Dit stuk werd overigens gespeeld in Montréal voor andere jongeren uit Marokko en Europa, gevolgd door een debat. De verantwoordelijken, die voldoende toegerust waren, konden aldus werken rond seksisme, een thematiek die sterk speelde in hun vereniging, en ze wekten de belangstelling van de meerderheid van hun publiek door te vertrekken van wat hen interesseerde, namelijk meespelen in een toneelstuk.

4.1.6 Een beroep doen op artistieke initiatieven om bepaalde taboes te overstijgen en om, ondanks alles, te starten met een meer serene reflectie over onder meer de ramadan, racisme, seksisme en homoseksualiteit.

Met jongeren praten over homoseksualiteit is zelden gemakkelijk, zoals veel actoren op het terrein, met name in Brussel, kunnen getuigen. Zo wordt het thema vaak ontkend: «Neen, dat bestaat niet bij moslims!». Maar de realiteit op het terrein spreekt zo'n discours tegen, en ze proberen, zo goed en zo kwaad als het gaat, om dit onderwerp met hun publiek te bespreken. Het onbehagen reikt erg ver omdat de problemen niet uitsluitend betrekking hebben op jonge moslims, maar eveneens op sommige animatoren die er niet in slagen om zich op een neutrale manier te uiten, dit wil zeggen om een onderscheid te maken tussen hun educatieve rol en hun eigen overtuiging (hoewel dat vlotter zou gaan in verband met genderrelaties?).

Soms kan gewoon het ter beschikking stellen van documentatie (ongeacht of het gaat over homoseksualiteit of, meer algemeen, over seksualiteit) al problematisch zijn. Vincent vertelt ons dat zijn vereniging ook geconfronteerd wordt met vernielingen omdat hun jongeren vinden dat dergelijke documenten niet in het openbaar getoond mogen worden. *«In zekere zin kan zo'n vernieling misschien constructief zijn. We werken rond deze negatieve energie, we zetten de jongeren rond de tafel. We praten erover... maar laat dit duidelijk zijn: doorgaans komen we daar niet echt ver mee. Iedereen blijft hardnekkig bij zijn standpunt.»*

Uit onze ontmoetingen met bepaalde actoren op het terrein en uit de evenementen die we bijwoonden bleek dat een begeleidingsstructuur, via het inzetten van een artistieke benadering, bijvoorbeeld door het organiseren van toneelvoorstellingen of het realiseren van video's of films, een educatieve rol (gedeeltelijk) kan vervullen omdat hij op die manier erg gevoelig geachte thematieken zoals homoseksualiteit of seksisme meer indirect kan aanpakken. Deze stappen bieden aan een (niet te grote) groep de kans om te praten over vooroordelen en beelden die hen te binnen schieten. De vzw 2bouts⁶⁹ steunde bijvoorbeeld de jongeren van de vzw «Buurthuis Chambéry», gevestigd in Etterbeek, bij het realiseren van een origineel televisiejournaal met als titel «S.O.S. Hetero's in nood- Hetero's in stress»⁷⁰. Dit filmpje vertrekt van de discriminatie die homoseksuele personen vandaag ervaren. Het fictieve journaal situeert zich in 2154 en homoseksuelen zouden dan de meerderheid van de bevolking vormen en aan heteroseksuele personen dezelfde beperkingen opleggen als zij vroeger ervaren hebben. Het journaal zoomt ook in op een betoging waar heteroseksuele koppels stellen dat hun seksuele geaardheid geen ziekte is en dat ze dezelfde rechten opeisen als de anderen. Via deze videoworkshop slagen deze jongeren erin om een thematiek die hen ter harte gaat, te behandelen.

⁶⁹ De asbl 2bouts werkt in Brussel en in Wallonië met jongeren en volwassenen. Ze bestrijdt discriminatie en promoot socioculturele diversiteit via opleidingen, sensibiliseringsactiviteiten, mediaeducatie en videoworkshops. <http://www.2bouts.be/>.

⁷⁰ Bekijk de video gratis online op <http://www.2bouts.be/article.php?id=60>. De reportage is in het Frans en ondertiteld in het Nederlands. Het is ook mogelijk om de dvd aan te schaffen.

Deze technieken zijn uiteraard niet alleen interessant om te praten over gevoelige thematieken. Ze leren jongeren ook omgaan met de productie van informatie en het bestrijden van vooroordelen, zoals fantasieën die circuleren over de ramadanpraktijk. Het jeugdhuis van Ganshoren realiseerde hier rond een video⁷¹ waar de samenhang van dit feestelijk moment wordt bekeken vanuit het standpunt van de moslims, met getuigenissen van jongeren die uitleggen waarover deze religieuze praktijk gaat (waaraan sommigen soms meer uit traditie dan uit overtuiging meedoen). Deze video geeft een andere kijk op de nabije moslimcultuur, waarbij deze bijeenkomsten gedemystificeerd worden en de kijkers ook worden uitgenodigd om deze intieme momenten te delen.

• Festivals bieden erkenning voor het werk van jongeren: een bijkomende stimulans om hen aan te zetten tot positieve acties, inclusief investeringen op min of meer lange termijn

Het festival «Ceci n'est pas un jeune»⁷² sluit aan bij de Veertiendaagse van de Gelijkheid van Kansen en Diversiteit. Het streeft naar het zichtbaar maken en promoten van artistieke creaties (theater, maken van video's, fototentoonstelling, rap enz.) van jongeren om hen de kans te bieden van zichzelf een ander beeld te onthullen dan datgene dat doorgaans door de maatschappij en de media wordt opgehangen. Er zijn al twee edities geweest van het festival dat verenigingen van verschillende Brusselse gemeenten samenbracht rond thema's zoals relaties tussen meisjes en jongens, homoseksualiteit, maar ook hun buurt en de kijk die zij (en de anderen) daarop hebben. Op deze dagen krijgen de jongeren de gelegenheid om te praten over hun projecten. Toch gaat het volgens sommige deelnemers meer over het uitwisselen van manieren om naar deze projecten te kijken dan om het praten tussen deze jongeren die in verschillende Brusselse gemeenten wonen. Wat er ook van zij, dit initiatief biedt ruimte en steunt inspanningen om deze soms zeer gevoelige onderwerpen te behandelen. Overigens bestaan er dvd's van deze dagen en workshops zodat een ruimer publiek, zoals verenigingen in andere Belgische steden, kan kennismaken met deze inspanningen.

71 Deze video staat op de dvd van de eerste editie van het «Festival de créations- Ceci n'est pas un jeune.», 12.11.2011. Hij is ook beschikbaar op de website van het Centre de Développement et d'Animation Schaerbeekois (cedas): <http://www.cedas.be/ateliers/detail/Ramadan-Ganshoren/71/>.

72 De eerste editie vond plaats in 2011 en de tweede in 2014. Voor meer informatie, zie: www.cecineestpas-unjeune.be.

Op de dvd van de editie van 2011⁷³ kunnen we bijvoorbeeld in de reportage «een parallelle buurt» jongeren volgen die een ontmoeting hadden met bewoners van rijkere buurten. In een documentaire met als titel «een plattelandsvrouw in Brussel»⁷⁴ ontdekken we een intergenerationeel theaterproject, een samenwerking van het jeugdhuis en het buurthuis van Neder-over-Heembeek, die een jaar lang elke woensdag samenkwamen, om komaf te maken met vooroordelen tegenover personen van andere generaties en culturen. Naast het feit op zich dat dit stuk gespeeld werd, illustreert deze reportage zeer goed dat het vooral de gewone repetities en contacten zijn, die soms gespannen waren en wederzijds moesten worden bijgestuurd, die hebben geleid tot echte ontmoetingen, het opbouwen van affectieve banden en een wederzijdse solidariteit⁷⁵ tussen deze groepen die slechts weinig met elkaar omgingen. Voor de projectverantwoordelijken gaf dit initiatief ook «een mooi beeld van verdraagzaamheid en respect tegenover de kleinsten van de buurt».

Het filmfestival «A films ouverts»⁷⁶ zet zich in «voor interculturaliteit en tegen racisme». Het speelt zich af in Wallonië en in Brussel op 21 maart, de Internationale Dag van de Verenigde Naties, ter bestrijding van racistische discriminatie. Dit project streeft naar het bevorderen van de creativiteit en expressie via een wedstrijd voor kortfilms en naar het gevoelig maken van het publiek voor clichés. De vereniging voor media-animatie, die dit project trekt, vertoont professionele langspeelfilms en kortfilms⁷⁷ van burgers (die voorbereidende workshops konden volgen zodat nieuwelingen werden geholpen om opnames te maken). Dit initiatief is op verschillende manieren belangrijk: het steunt realisaties van jongeren van diverse origine, het maakt hen bekend bij een groot publiek met name via voorstellingen waarbij het publiek kan stemmen (wat kan zorgen voor een groter zelfvertrouwen bij de aldus gesteunde jongeren) en, tot slot, sensibiliseert het dit ruime publiek voor de diversiteitsthematiek via het vertonen van veel films in veel steden van de Federatie Wallonië-Brussel.

Door deze videofilms via dvd's te delen binnen het verenigingsweefsel kunnen deze positieve reflecties en ervaringen van groepen jongeren langer blijven doorwerken. Soms komen er echter ook vragen om ze te gebruiken in de marge van een pedagogische begeleiding, ofwel via verklarende fiches die vlot kunnen worden ingestudeerd door de animatorenteams ofwel direct via een vereniging die een activiteit intern komt voorstellen. Anders zou de reikwijdte ervan dus op zich vrij vertrouwelijk, of zelfs marginaal blijven.

73 Zie dvd «Festival de créations- Ceci n'est pas un jeune.», 12.11.2011.

74 Deze videoreportage is eveneens online gratis beschikbaar in twee delen via de volgende internetadressen: <http://www.cedas.be/ateliers/detail/une-campagnarde-partie-1/71/>; <http://www.cedas.be/ateliers/detail/une-campagnarde-partie-2/71/>.

75 In het bijzonder toen ouderen de jongeren steunden bij hun inspanningen om geld te verzamelen om te kunnen vertrekken naar het buitenland en dit project voor te stellen. En toen de jongeren op hun beurt werden gemobiliseerd, zodat deze senioren hen konden vergezellen bij dit avontuur omdat een deel van de initieel ontvangen subsidies uitsluitend bestemd was voor jongeren.

76 De tiende editie van het festival is gepland van 6 tot 21 maart 2015. <http://www.afilmsouverts.be/>

77 In 2014 ontvingen de projectverantwoordelijken 62 afgewerkte projecten, wat getuigt van een echt enthousiasme voor dit soort initiatieven. En na een preselectie, waarbij rekening werd gehouden met de kwaliteit (van het geluid) en de verwerking van het thema, werden er 20 kortfilms en 7 «erg korte» films een tiental keer vertoond in enkele Brusselse gemeenten (Ukkel, Sint-Joost, Anderlecht, Sint-Lambrechts-Woluwe, Etterbeek, Elsene) en in steden in Wallonië (Namen, Luik, Seraing, Louvain-la-Neuve, Malmédy).

4.1.7 Zoeken naar een administratieve bescherming en/of op zoek gaan naar alternatieven om voorbereid te zijn op een eventuele herroeping door jongeren wat de gestarte projecten artistiek kapot zou kunnen maken.

Sommige verantwoordelijken van jeugdhuisen vertelden ons over andere problemen, namelijk het feit dat het bestaan of de productie van video- of fotoworkshops soms in vraag gesteld wordt door jongeren die, in de loop van een project, plots niet meer herkenbaar in beeld willen komen. Bij ons vorig onderzoek hadden we al verwezen naar het afbreken van een sensibiliseringscampagne omdat een van de meisjes die geposeerd had voor de affiches ondertussen besloten had om een hoofddoek te dragen en de affiche achteraf afwees. Deze problemen komen echter niet alleen voor bij moslimjongeren, en steunen ook niet altijd op religieuze motieven. Zo kon Amine al eens vaststellen dat de medewerking van zijn jongeren aan een theaterproject afhing van de ruimtes waar het stuk zou gespeeld worden, terwijl hij wist dat dit uitsluitend een probleem zou vormen in de eigen buurt: *«In de buurt, in aanwezigheid van mensen die ze kennen, familie, vrienden, dat is uitgesloten (...). Men heeft een bijzondere mening in de wijk, theater maken, een rol spelen... dat beantwoordt niet aan de sociale gedragscodes van de buurt. «Wij doen zoiets niet, wij spelen voetbal, doen aan bergbeklimmen, onderhouden de plekjes in de buurt, maar dat doen we niet. «Maar buiten de wijk is er geen probleem. (...) Ze waren er heel tevreden over.»*

Als jongeren die betrokken zijn bij een project van mening veranderen, steunen sommige verantwoordelijken op de toestemming die vooraf werd gegeven en ondertekend, om te vermijden dat hun ommezwaaai een impact zou hebben op de hele structuur, de doelstellingen die worden nagestreefd en de middelen die werden verkregen om daartoe te komen. Voor Hassan moet men zich vanaf de start wapenen tegen een dergelijke ommezwaaai door de tijd te nemen om alles uit te leggen aan de jongeren, en soms zelfs aan hun ouders, over de doelstellingen en het vervolg op de videoworkshops die worden georganiseerd en moet men niet noodzakelijk willen dat iedereen op het scherm komt. *«Daarna willen sommigen niet meer gefilmd worden en soms verwijzen ze daarbij naar hun religie, ook al bestond er nog geen camera in de tijd van de profeet. Maar wat we dan gebruiken zijn de schriftelijke overeenkomsten die zij hebben ondertekend, of hun ouders als het gaat om minderjarigen. En dan moet men hen ook meteen duidelijk maken dat dit werk gezien zal worden. En dus moet men hen wat tijd geven... het is mij al overkomen dat ik tijdens de eerste bijeenkomsten niet kon filmen. En dan kan men hen mobiliseren rond andere punten, foto's, hulpmiddelen...».*

Maar anderen zoals Vincent verkiezen, hoewel ze de gevolgen van een project vanaf het begin hebben uitgelegd aan de jongeren, om te herbeginnen met het werk dat ze al gestart hadden met de jongeren, volgens andere modaliteiten, om het contact en het opgebouwde vertrouwen te behouden: *«En zelfs als men een papier laat ondertekenen over het verspreidingsrecht, wat doen we dan met iemand die van mening verandert? Wat doen we met iemand die zegt «Neen, ik wil niet, ik wil niet, ik wil niet! «Uiteindelijk is het maar een stukje papier tegenover een relatie!».*

Nog anderen zoeken naar alternatieven terwijl het project voortloopt. In het kader van het videoproject *«Les bras cassés»*⁷⁸ herinnert de verantwoordelijke zich dat de

⁷⁸ Het gaat om een korte animatiefilm, gefinancierd door het BIJ, die inzoomt op schooluitval en de gevolgen daarvan, zoals vervallen in delinquentie. De film won de prijs van de jury van het «Festival de film System D», een initiatief van de Pianofabriek, in 2012. De video is beschikbaar op Youtube: https://www.youtube.com/watch?v=DrTZ2_tVC5Q.

jongeren drie maanden voor het einde van het project de rollen moesten verdelen, maar dat niemand van hen herkenbaar wilde zijn. Dan hebben ze beslist om het project op een andere manier uit te werken, namelijk door animatiefiguurtjes te maken waaraan ze enkel hun stem leenden. Dit alternatief stelde de jongeren dus ondanks alles in staat om het project waarvoor ze zich hadden ingespannen, mooi af te ronden.

4.2 Moslimverenigingen die intern nadenken over onderlinge relaties: partnerschappen zijn niet alleen mogelijk, maar zijn soms ook gewild!

In de marge van de activiteiten die jeugdhuizen organiseren voor een gemengd publiek, werken sommige jonge moslims actief mee in moskeeën of moslimverenigingen, inclusief de talloze humanitaire moslimorganisaties. Van daaruit starten en steunen sommigen sociale cohesieprojecten, die in de meeste gevallen betrekking hebben op de leden van de religieuze gemeenschap, maar zich soms richten op mensen daarbuiten. Een realiteit die vaak niet bekend is, en nauwelijks bedoeld is voor een groter publiek.

4.2.1 Mobiliseren rond onderlinge relaties binnen moskeeën en moslimverenigingen: tussen reflecties en het beheer van projecten los van de religieuze praktijk

Binnen deze verenigingen circuleren er reflecties over interpersoonlijke relaties tussen individuen van diverse culturele origine en/of overtuiging. Soms worden ze ook uitgewerkt met jongeren. Vandaar het belang om aandacht te hebben voor deze plaatsen waar er ook ontmoetingen zijn tussen individuen met meervoudige identiteiten en levensbeschouwelijke overtuigingen, met name wat betreft origine en nationaliteit, en die, wegens deze diversiteit, in hun activiteiten veeleer Frans of Nederlands gebruiken dan een taal uit een land van herkomst.

Naast religieus islamonderwijs kunnen er ook sportieve activiteiten, sociale bijstand of huistaakbegeleiding georganiseerd worden. En sommigen komen er ook toe om intern na te denken over geschikte manieren om de overtuiging van jongeren en de mate waarin deze veruiterlijkt wordt in goede banen te leiden. Zoals Kader, actief in het verenigingsleven van Verviers, het ons vertelde is het omgaan met relaties ook tussen moslims onderling niet zomaar vanzelfsprekend. Als het gaat over bidden tijdens de huistaakbegeleiding, moet er zelfs aandacht worden besteed aan erg jonge kinderen, omdat de jongeren elkaar tijdens de pauzes eventueel dwingend onder druk kunnen zetten.

Sommige leden van moskeeën organiseren eveneens feestelijke activiteiten die specifiek gericht zijn op de buitenwereld. Naar aanleiding van de ramadan bijvoorbeeld organiseert de Fatih-moskee van Beringen een etentje in een tent die toegankelijk is voor iedereen en waarbij ook gedacht is aan specifieke activiteiten voor kinderen (springkasteel enz.). Ook in Brussel en in Wallonië vinden soortgelijke initiatieven plaats waarbij niet-moslims worden uitgenodigd op religieuze feesten. Soms gaat het om pr-initiatieven met politieke, diplomatieke of religieuze gezagsdragers. Er worden ook andere projecten georganiseerd, heel vaak in de liefdadigheidssfeer. In 2014 organiseerden de zestien moskeeën in Gent⁷⁹ bijvoorbeeld, ter gelegenheid van het offerfeest, samen een avond waarbij kansarme personen een gratis maaltijd kregen. Ze werkten samen met ar-

⁷⁹ Na deze eerste samenwerking willen de Gentse moskeeën deze ervaring in de toekomst voortzetten.

moedeverenigingen⁸⁰, precies om hun doelpubliek beter te bereiken. Voor een imam die actief was in dit project, wilde het initiatief eveneens een ander facet van de islam laten zien: een gevoel van verbondenheid dat mensen probeert te verenigen los van hun cultuur en religie. Zo werd via het belichten van de moslimliefdadigheid de nadruk gelegd op de praktische beoefening van de religieuze waarden, ook al konden de deelnemers eveneens vragen stellen over dit feest⁸¹. Het is een andere manier om via het steunen van een project rond sociale cohesie te komen tot diverse vormen van samenwerking.

Om elkaar beter te leren kennen werd bijvoorbeeld ook het werk “*Wij zijn moslims*”, geschreven door Belgische burgers van Turkse origine, in België gratis verspreid op meer dan 100.000 exemplaren. Deze burgers hebben het boek dat al bestond in het Turks, vertaald en geüpdatet om de islam «simpel, maar niet simplistisch» voor te stellen, vanuit wat zij de mooie morele waarden van de islam noemen⁸². Deze mensen lijken er erg op gebrand om het samenleven te verbeteren en dit werk slaagt erin om enkele gevoelige snaren te raken. De onschuld die eruit spreekt, dreigt de aandacht voor dit werk echter te beperken tot personen die al min of meer welwillend staan tegenover moslims. En een geëngageerde moslimintellectueel aarzelt niet om kritiek te leveren op de gekozen verspreidingskanalen die gewoonlijk worden gebruikt door lokale moslims om zich te wijden aan inzicht en kennis, wat hem effectief te ouderwets lijkt. Hij vindt bijvoorbeeld dat «een moskee een culturele woestijn» geworden is en dat het belangrijk is dat moslims eindelijk eens gaan kiezen voor een brede artistieke en intellectuele aanpak om hart en geest te beroeren⁸³.

4.2.2 Over het al dan niet scheppen van tussentijdse ontmoetingen en over gematigde successen voor jonge moslims die op zoek zijn naar geschikte, individuele of collectieve partnerschappen, binnen en buiten moslimmilieus

Naast activiteiten die georganiseerd en begeleid worden door moskeeën, ontmoetten we meer recent ook verenigingen van moslimjongeren, zoals de studentenkringen CEAE (Cercle des Etudiants Arabo-européens)⁸⁴ van de Université Libre de Bruxelles, de CEM (Cercle des Etudiants Musulmans)⁸⁵ van de Université de Liège. We vonden er jongeren die zelf aan huistaakbegeleiding doen via een peterschapssysteem, en debatten en conferenties organiseren. Deze activiteiten sluiten direct aan bij de islam of bij de situatie van moslims die in België leven (met thema's zoals islamofobie, burgerschap of islamitisch financieren) ofwel gaan ze over meer algemene maatschappelijke problemen (zoals de immigratie, het Israëliësch-Palestijns conflict, het kapitalisme of de globalisering). Ze bieden er ruimte voor debatten en het leren opbouwen van argumenten voor een publiek van (soms ook minder) jongeren. We konden praten met verschillende leden van deze kringen en zij verklaarden dat ze bij hun activiteiten graag ruimte geven aan verschillende profielen «om het enkelvoudige perspectief moslim/niet-moslim te overstijgen».

80 Zoals het Stedelijk Opvanginitiatief voor Asielzoekers, de Beweging van Mensen met een Laag Inkomen, Poverello en Huize Triest.

81 De deelnemers konden er namelijk vernemen dat het een feest is ter nagedachtenis van Abraham, een verhaal dat teruggaat op de joodse, christelijke en moslimtraditie, en dat vertelt over zijn bereidheid om zich te onderwerpen aan zijn god en zijn zoon op goddelijk bevel wil doden, maar waarbij de zoon in laatste instantie wordt vervangen door een lam. Ook zou Mohammed op een van zijn laatste preken gezegd hebben dat de hele mensheid afstamt van Adam en dat bepaalde waarden zoals broederschap en vrede universeel zijn.

82 Dit initiatief wordt voorgesteld op de website www.irespecthis.com. Diverse opmerkingen over het werk werden gefilmd tijdens de Moslimbeurs in Brussel die daar rond georganiseerd werd.

83 Tussenkoms als antwoord op een interview-publiek getuigenis, 29 maart 2014.

84 <http://www.ceae.be/>

85 <https://www.facebook.com/cem.liege>

Hoewel ze nog volop bezig zijn met het nadenken over/en het aftasten van dit onderwerp, weten ze nu al dat ze voor sommige projecten partnerschappen moeten afsluiten met andere kringen en/of milieus – die meer sociocultureel, economisch of politiek geïnspireerd zijn (vrijzinnigen, alternatieven, feministen, gauchisten...) dan de folkloristische studentenclubs (waar het alcoholgebruik erg gevoelig ligt) – en dat ze hun leden moeten aanmoedigen om hun niet-moslimkennissen uit te nodigen.

Via dergelijke activiteiten, maar ook via hun acties proberen ze de zichtbaarheid van moslimstudenten te normaliseren (en niet te banaliseren) «om het moslimdiscours te laten horen en begrijpelijk te maken». Zoals enkele Brusselse studenten uitleggen volstaat het niet om verdraagzaamheid te bevorderen: «Men moet ons niet tolereren, wij willen gerespecteerd worden en deelnemen aan de dialoog.» En via hun acties en inspanningen proberen ze aan andere publieksgroepen te laten zien wat de meerwaarde is. In dit kader kunnen spanningen ook worden beschouwd als een actiebron. Voor Khaled, CEAE-lid: «Onderhuidse spanning is niet zo erg, want ze zet ons aan het nadenken, zodat we naar de bron gaan.» Ondanks de vermoeidheid en het terugplooiën dat daar soms uit voortvloeit, vindt Khaled dat deze spanningen hen aanmoedigen om aan onderzoek te doen en om hun discours te vernieuwen, hoewel ze het op vandaag moeilijk hebben om van zich te laten horen buiten de meer intellectuele moslimkringen. Voorts stellen de initiatieven die ze organiseren of waarin ze participeren, hen in staat om hun kennissennetwerk te ontwikkelen.

En ook al is er bij de eerste contacten wat verlegenheid, dat proberen ze te overwinnen door zich te concentreren op het project. Maar voor Khaled zijn de relaties die worden gesmeed bij de uitvoering van een project, heilzamer dan de activiteit op zich: «Als men zich amuseert, elkaar helpt... dan ontstaan er banden. En bovendien creëert het een goede voedingsbodem om te luisteren naar wie de andere is».

Buiten de eigen ontmoetingsnetwerken van gemeenschappen, moet men ook een minimum aan toeleveringsnetwerken opbouwen, met mensen die voldoende wederzijds geëngageerd en ernstig zijn, zodat ze op middellange en lange termijn zelf hefboomen vormen voor nieuwe netwerken. Deze vaststelling maakten we bij het zien van de teleurstelling van een groep jonge moslims die in maart 2014 voor de lokale bevolking een namiddag hadden georganiseerd met als titel «Ontmoeting met moslims». Hun activiteiten waren gericht op een erg ruim publiek (conferentie, getuigenissen, toneelvoorstelling enz.), in een feestzaal in de stad, dus een niet-confessionele plek, speciaal voor deze gelegenheid gehuurd, zodat iedereen zich goed zou voelen. Nochtans waren er slechts enkele tientallen moslims aanwezig om te luisteren naar het discours van een jonge imam die pleitte voor het belang van spiritualiteit, de «erkenning van de andere in zijn verschil» en het engagement van de burger («de beste mens is het meest nuttig voor anderen»). De imam gaf zelfs blijk van enige zelfkritiek: «moslims moeten uit hun cocon komen want ze sluiten zich te vaak af». Redenen voor de lage opkomst: waarschijnlijk het erg mooie weer buiten, maar, meer essentieel, ook het feit dat het moeilijk was om de belangstelling te wekken en om netwerken te mobiliseren van personen buiten de moslimgemeenschap. Je mag ook de discussies en het getalm binnen de organiserende groep niet vergeten, waar sommigen vooral niet de indruk wilden wekken dat ze afbreuk deden, of zelfs dat ze «de rug toekeerden» aan de strengste islamgroepen door te getuigen van een te grote openheid of tegemoetkoming aan niet-moslims. De les van dit initiatief:

bij gebrek aan duidelijke doelstellingen op middellange en lange termijn, draaien dergelijke initiatieven meer uit op een slag in het water dan op een succes.

4.2.3 Over het nut om zich aan te sluiten bij een koepelstructuur buiten de gemeenschap om meer erkenning te verwerven

In Luik heeft de kring van moslimstudenten haar lokalen in het gebouw van de federatie van studentenkringen, waar ze ook vergaderingen en sommige activiteiten organiseert. Het delen van lokalen bevordert de dagelijkse contacten tussen jongeren die anders niet echt met elkaar omgaan. Het vereist echter ook dat ze naar de anderen toestappen en inspanningen doen om deel te nemen aan activiteiten (zonder alcohol) die worden georganiseerd door de anderen en om bij te dragen tot de werking van de federatie. Hoewel de eerste contacten vaak eerder stroef verlopen, zijn sommigen toch al tevreden: «Hoe meer ik naar de mensen toestap, hoe tevredener ze zijn en soms hoor ik ze zeggen ‘ah, maar ik wist niet dat een meisje met een hoofddoek, zo iemand was ...’ (...) Uiteraard zijn er ook meer, laten we zeggen, gesloten groepjes, maar we moeten voortdoen!». Voor hen is dat des te belangrijker omdat de vertegenwoordiging van moslimstudenten binnen het studentenmilieu zo werkelijk bestaat: ze zijn erkend en ze werken, in de marge van intern vastgelegde opdrachten, meer algemeen mee aan een maatschappelijke actie. «De algemene relaties tussen de vertegenwoordigers zijn min of meer vriendschappelijk, al hangt dat ook af van het jaar, de verkozen vertegenwoordigers, hun ideeën, en of ze min of meer openstaan voor een religieuze kring. Maar dit jaar zijn we erg verrast door de goede contacten die we onderhouden met de andere studenten en ook met de universiteit.»

4.2.4 Over het belang om debatten te openen en te getuigen van een zekere soepelheid om geen breuk te veroorzaken met bepaalde milieus: het omgaan met gemengde groepen als case

Vanaf zijn oprichting moest de Luikse kring positie kiezen rond bepaalde punten, die intern soms erg gevoelig lagen, gezien de diverse aanwezige gevoeligheden rond gemengde groepen. Binnen de raad van bestuur is een gemengde vertegenwoordiging de regel en voor de meerderheid van de leden ervan was het belangrijk dat dit in hun statuten stond. Toch kiezen deze laatsten op vandaag bewust voor een «begrensde mix» om te vermijden dat dit de toetreding van andere personen zou afremmen, ook al bestaan daar rond diverse opinies. Voor Rachida, een van de geïnterviewde meisjes, is een mix noodzakelijk voor het beheer van een kring, maar moeten we daarbuiten op onze hoede zijn, hoofdzakelijk tegenover bepaalde moslims die zich kunnen ergeren aan dergelijke situaties en meteen een negatief oordeel vellen: «Sommigen gaan anders denken dat we een huwelijksbureau zijn». En voor haar betekent dat bijvoorbeeld dat er niet wordt gekust bij een begroeting. Voor Redouane, die altijd omging met cultureel erg gemengde milieus, vormde het al dan niet kussen nooit een probleem tot hij aan de universiteit kwam. Hij zou dit «natuurlijk gebruik» zelfs willen behouden en kussen volgens «prioritaire principes». In de ogen van deze jongeman heeft het afwijzen van fysieke contacten of van de aanwezigheid van meisjes bij sommige sportactiviteiten meer negatieve dan positieve gevolgen voor de relaties tussen personen, ook al sluit hij zich niet af voor een discussie daarover omdat hij het verzet van sommige moslims beter wil begrijpen. Hij streeft naar de erkenning van de islam, maar is ook geneigd om de lokale gebruiken te erkennen om een minimum aan sociaal leven te behouden: «Het aanvaarden van een andere cultuur is belangrijk, maar tegelijk heb ik zin om deel te nemen als burger, en daarvoor zijn culturele gedragscodes nodig die niet eigen zijn aan moslims. Tegelijk heeft

de maatschappij hier het echter moeilijk met andere beleefdheidscodes.» Anderen zoals Idris, die eveneens lid is van de kring, weten niet echt hoe ze zich moeten positioneren en getuigen van een zeker onbehagen. Hijzelf wil deze kwestie voorlopig liever laten rusten: «Ik denk dat ik geen goed rapport krijg voor gemengde ontmoetingen, vanwege mijn geloof. Later, als mijn geloof gegroeid is, denk ik dat ik niet meer ga kussen». Het is dus interessant om vast te stellen dat er binnen deze jonge vereniging, waar alle leden een geloof en gemeenschappelijke doelstellingen delen, verschillende standpunten zijn die elkaar wederzijds beïnvloeden zowel als het gaat om een sociale mix als over andere actuele thema's. Een (broos) evenwicht lijkt in de maak. Tot hier toe kozen de verantwoordelijken voor een systematisch debat rond de activiteiten, om niet meteen dwingende regels op te leggen, maar om veeleer rekening te houden met de diverse verwachtingen en gevoeligheden van hun leden. Ze proberen ook de goede relaties met de universiteit te behouden. Bovendien weten ze ook dat die goede relaties er zouden onder lijden als ze de sociale mix systematisch zouden afwijzen, bijvoorbeeld bij sportactiviteiten waar er erg veel vermenging kan zijn.

4.3 Sport als verenigende activiteit: los van de fysieke inspanning, een gelegenheid om dagelijks met elkaar om te gaan en om de culturele en religieuze diversiteit te overstijgen

Hoewel sportactiviteiten niet meteen bedoeld zijn om vreedzame relaties tussen personen van diverse culturen en overtuigingen te bevorderen, vervullen ze deze functie soms ook. Ze leiden immers tot ontmoetingen en helpen in bepaalde omstandigheden om spanningen te ontzenuwen. Een voorbeeld daarvan komt van de Gentse «vzw Jong»⁸⁶ die een buurtproject «Buurtsportwerkers in opleiding» opstartte waarbinnen sociaal werkers in opleiding de mensen proberen te benaderen via sportbeoefening. Wekelijks organiseren ze sportactiviteiten voor beginners in diverse buurten om een ruim en gevarieerd publiek aan te trekken. Mobiele eenheden, die bestaan uit verschillende animatoren, doorkruisen publieke ruimtes zoals parken om de lokale bevolking, ongeacht het milieu of de leeftijd, aan te moedigen verschillende sporten te leren beoefenen. Een van deze buurtwerkers getuigt dat er soms, na deelname aan deze activiteiten, toenadering is tussen personen met een verschillende overtuiging: «Moslimvrouwen doen mee aan onze activiteiten omdat er enkel vrouwen meedoen, 'rasechte' Belgische vrouwen doen mee omdat het voor beginners is en omdat de activiteiten niet duur zijn. En daaruit ontstaan nieuwe sociale interacties. Zo overtuigde een Belgische deelnemster een andere deelnemster, van Marokkaanse origine, om samen met haar een informaticacursus te volgen.» Deelnemers met een diverse origine komen dus niet alleen om met elkaar om te gaan tijdens het project, maar ook om sterkere banden te smeden. Toch zijn er vanuit de organisatie nog extra «aanmoedigingen» nodig om sommigen te helpen om de stap te zetten en om toenadering te zoeken tot personen met een andere achtergrond.

86 www.vzwjong.be

• **Om te zorgen voor sociale interactie, volstaat het bestaan van publieke ontmoetingsplaatsen op zich niet altijd: een vereniging die mensen kan aanmoedigen en begeleiden vormt een meerwaarde!**

Parken en speeltuinen zijn soms ontmoetingsplaatsen. Als de kinderen er samen spelen, kan het gebeuren dat ook de ouders met elkaar beginnen te praten. Toch leidt het bestaan van ontmoetingsplaatsen op zich niet noodzakelijk tot uitwisselingen. Nicolas, een vaste bezoeker van het park Spoor Noord in Antwerpen, stelt vaak vast dat mensen, van erg diverse origine, nauwelijks met elkaar praten en afstandelijkheid gebruikelijk is: *«Op de linkeroever van het park [in het midden ligt een vijver], zie je allemaal ‘witte’ mensen en op de rechteroever allemaal mensen die er niet-Belgisch uitzien. Alleen aan het water komen ze samen omdat de kinderen daar spelen.»*

Meermaals vertelden de actoren op het terrein ons dat het belangrijk is om mensen aan te moedigen, te steunen en te motiveren om hen te helpen de culturele grenzen te overschrijden.

Andere meer gerichte, individuele initiatieven duiken lokaal op. In maart 2013 waren we bijvoorbeeld te gast bij Omar, een jonge moslim uit Anderlecht, die een ontmoetingsdag organiseerde tussen buurtjongeren (in de meeste gevallen vrienden van hem) en enkele politieagenten. In de ochtend konden de deelnemers kennismaken met vechtsporten, 's middags was er een ontspannings- en samenhorigheidsmoment en het initiatief werd afgesloten met een uitwisselingsbijeenkomst, waar verschillende standpunten werden geformuleerd over de ervaringen tussen deze jongeren en de buurtpolitie. In Genk nam een jeugdorganisatie van de moskee in Winterslag een soortgelijk initiatief met een ontmoeting tussen hun voetbalteam en een politieteam. Dergelijke initiatieven verdienen aandacht omdat het onuitgegeven ontmoetingen zijn, in een totaal andere context dan in het dagelijkse leven, die de eerste stappen vormen om de andere wederzijds te begrijpen, en in dit geval ook om meer te weten te komen over de opdrachten van de ordediensten.

Bovendien kan het beoefenen op zich van een groepssport eveneens goed zijn voor het samenleven en dit zonder dat het nodig is om intern grondig na te denken over de relaties tussen personen met een diverse overtuiging.

4.3.1 Het voetbalmilieu: los van eventuele wrijvingen rond het alcoholgebruik, kan er een veeleer vreedzame, en zelfs empathische coëxistentie bestaan als er een hechte teamgeest is

Verskillende ontmoetingen met voetbalclubs op verschillende niveaus (de 3de divisie voor provinciale clubs), in Wallonië en Brussel, laten ons zien dat de veelvuldige contacten tussen spelers van deze volkssport het gevoel kunnen creëren van te behoren tot een groep en kunnen zorgen voor een hechte teamgeest, los van de diverse overtuigingen en de etnisch-nationale origine. Een gevoel van broederschap dat overigens ook kan overspringen op de supporters.

Om deze teamgeest, die nuttig is voor de prestaties en het spel van het team, te blijven vasthouden ontmoeten de spelers elkaar soms ook buiten het terrein, namelijk op clublunches, maaltijden op restaurant om elkaars verjaardag te vieren, bowlingparty's en andere gezellige avonden.

Binnen sommige clubs laten de onderonsjes op basis van culturele overtuiging en origine zich soms voelen. Voor de enen is de rol van de trainer dan doorslaggevend. Voor de anderen hangt het vooral af van het gedrag van de andere spelers. Wat er ook van zij, heel vaak primeren bij de selectie van een speler en zijn «integratie» in het team zijn technische en sportieve capaciteiten en zijn mentaliteit, die nuttig worden geacht voor het spel van het team: de diversiteit kan positief worden ervaren, en soms zoekt men er ook naar, maar het belangrijkste is dat hij slaagt als voetballer. Voor Abdel, speler in 3de provinciale in Henegouwen: «Op het voetbalveld laat men alles vallen [de culturele afkomst en de levensbeschouwing] en we zijn hier om op de bal te schoppen en doelpunten te maken». En om ons te amuseren, voegen anderen toe.

Meermaals beklemtoonden trainers dat er bij amateurteams een familiesfeer heerst. En er zijn er ook veel die benadrukken dat als er spanningen zijn, men niet meteen de schuld gaat leggen bij de afkomst en de overtuiging van de spelers. Jan, trainer bij Waterloo formuleert het zo: «Als een team verliest dan kunnen er uiteraard spanningen en discussies ontstaan over de speelstijl, over de manier waarop spelers gespeeld hebben... maar dat wordt niet noodzakelijk in verband gebracht met religie, etnische groep, origine of wat dan ook.» En Alberto, trainer van een team in Tubeke, verduidelijkt dat de spanningen die opduiken vooral voortvloeien uit frustratie over een nederlaag: «De spanningen zijn toe te schrijven aan het feit dat men verloren heeft, dat men de zaken niet goed aangepakt heeft. En dan kunnen er inderdaad spanningen ontstaan, maar die hebben te maken met de score.(...) Bij een nederlaag kan een groep gefrustreerd zijn. En wie gefrustreerd is, kan soms de etnische of confessionele origine gebruiken om een andere aan te vallen, maar het is gewoon een aanval uit frustratie. En het eerste dat men ziet van iemand, is zijn etnische origine.»

Overigens speelt het niveau van de clubs en de plaats waar ze gevestigd zijn, nauwelijks een rol: ze hebben allemaal identieke richtlijnen en een sportief ethisch charter⁸⁷ dat iedereen oproept tot respect. En het bestaan van deze reglementen, waaraan iedere jonge of minder jonge sportman⁸⁸, zich moet houden op straffe van uitsluiting, biedt een algemeen kader van respect en het aanvaarden van iedereen, waardoor positief kan worden samengeleefd als er regelmatig activiteiten zijn.

87 Op de website van de Koninklijke Belgische Voetbalbond (KBVB), vinden we een voorbeeld van de richtlijnen van een «Charter tegen Racisme»: «De KBVB is ervan overtuigd dat, dankzij het voetbal, mensen van om het even welk ras, religie, overtuiging, geslacht of seksuele geaardheid zich makkelijker kunnen integreren in de gemeenschap. Jongeren vinden in de sport dan weer een meer dan waardig alternatief voor de gevaren en de verleidingen van onze huidige maatschappij. De voetbalclubs kennen hun belangrijke rol in het samenbrengen van mensen van verschillende culturen en afkomst. Ze nemen dan ook verschillende initiatieven om de participatie te bevorderen. De kernpunten zijn samengevat in een Charter tegen Racisme. (...) Een expliciet verbod van elke vorm van racisme en van elke andere discriminerende houding, zoals antisemitisme, homofobie, seksisme, islamfobie ... en van de ermee gepaard gaande symbolen opnemen in het reglement van inwendige orde». <http://www.belgianfootball.be/fr/ensemble-contre-le-racisme>

De vereniging vraagt ook om dit charter bekend te maken bij alle personen die deelnemen aan het voetbalgebeuren. Aldus vaardigen sommige clubs een eigen charter uit, dat de spelers moeten ondertekenen bij hun aansluiting. Daarin staat bijvoorbeeld: «Respecteer de andere zoals uzelf en onthoud u van elke vorm van discriminatie op basis van geslacht, ras, nationaliteit of origine, seksuele geaardheid, sociale afkomst, politieke mening, handicap of religie». Deze bepaling staat op de website van Royal Racing Club Etterbeek. Overigens heeft ook de Federatie Wallonië-Brussel een «charte du mouvement sportif» met als slogan «Vivons sport!» waarbij elke vorm van discriminatie wordt veroordeeld. http://www.adepts.be/index.php?eID=tx_nawsecuredl&u=0&file=fileadmin/sites/adepts/upload/adepts_super_editor/adepts_editor/documents/Benji/Ethique_Vivons_sport/Charte_du_mouvement_sportif.pdf&t=1415191471&hash=5fcc1ae1c1dc245277cb88d26f4a8d20d68993d4

88 Voor deze oproep tot respect voor iedereen moet ook worden gewerkt met de ouders. Volgens de geïnterviewde trainers liggen zij vaak aan de oorsprong van spanningen op het terrein, met name als ze «zich opwinden en verhit raken» of misplaatste opmerkingen maken.

Er zijn er die soms nog verder gaan dan het naleven van deze richtlijnen om de ontmoetingen en de uitwisselingen tussen de teamleden te bevorderen, bijvoorbeeld Antonio, voorzitter van een club in de omgeving van Charleroi. Om een groepsgeest te creëren, plaatste hij een afsluiting aan de parkeerzone om de spelers te dwingen enkele minuten samen te wandelen tot aan de rand van het veld. Jan, trainer in Waterloo, heeft tijdens reizen extra aandacht voor uitwisselingen tussen spelers: «Als we op reis zijn, laat ik twee spelers van een verschillende overtuiging of nationaliteit samen slapen, zodat ze elkaar beter kunnen leren kennen, om hen dichter bij elkaar te brengen, zodat ze voor hen heterogene culturen kunnen ontdekken.»

Uit ons onderzoek bleek dat de confessionele overtuiging niet werd beschouwd als een element dat kan zorgen voor spanningen in een voetbalteam, dit in tegenstelling tot taalverschillen, die de relaties tussen spelers en/of Nederlandstalige en Franstalige trainers er niet altijd gemakkelijker op maken. Dezelfde regels gelden dan wel voor iedereen, maar dat belet niet dat er soms specifieke aandachtspunten worden geformuleerd, zoals het voorzien in halalvoedsel bij collectieve maaltijden, of ook bepaalde aanpassingen in de ramadanperiode, omdat wat iemand eet geen obstakel vormt voor de cohesie van het team. Soms worden werkroosters inderdaad verschoven, en mogen jonge moslimspelers vroeger vertrekken of zelfs wegblijven tijdens de ramadan. Nog anderen kiezen er soms voor om niet mee te doen aan de ramadan op de dag van de wedstrijd en om op een andere keer te vasten. Soms steunen de spelers elkaar ook in deze periode: «Het hele team steunt mijn neef en mij. Ze zijn erg bezorgd, ze willen ons helpen» verduidelijkt Hadi. François, een speler van 3de provinciale, constateert dat sommige van zijn teamleden het moeilijk hebben om te trainen tijdens de vasten en getuigt van empathie: «We proberen hen te helpen om in te gaan tegen de fysieke vermoeidheid, om hen mentaal te steunen, om hen te zeggen dat het gaat, dat het normaal is dat ze fysiek moe zijn, dat we samen de eindstreep moeten halen.»

Een ander onderwerp dat af en toe erg gevoelig ligt, is het alcoholgebruik en het cafetariabezoek. Er zijn zelfs teams, in het bijzonder als ze verbonden zijn met een moslimvereniging, die ervoor kiezen om geen buffet te openen. Enerzijds vermijden ze zo dat ze het hoofd moeten bieden aan mensen die blijven aandringen om alcohol te krijgen, en anderzijds vermijden ze kritiek van moslims die het ongepast vinden dat er alcohol wordt geschonken aan mensen. De reputatie van de clubs varieert in dit verband van stad tot stad: sommige clubs zijn «buitensporiger» dan andere inzake hun alcoholverbruik (en dat niet alleen in de ogen van moslims). Sommige moslimspelers houden rekening met die reputatie bij het kiezen van een sportclub. Anderen blijven weg uit de cafetaria van de club om te vermijden dat ze onder druk worden gezet om iets te drinken.

Toch leidt deze kwestie niet systematisch tot conflicten, in het bijzonder als de speler die geen alcohol drinkt goed geïntegreerd is in het team en als die keuze wordt gerespecteerd door zijn teamleden die geen moslim zijn. Voor Abdel is dat inderdaad geen reden om zijn teamleden te mijden en vormt het veeleer een gelegenheid om op te komen voor een vrije keuze, en ook voor een zekere complementariteit: *«Ik respecteer hen evenzeer als zij mij respecteren. En ik zeg hen: ‘Drink, ik breng jullie naar huis’. Ze weten dat mijn religie mij dit verbiedt en dat het geen last is voor mij. (...) We spelen samen en ik drink Ice Tea.»*

4.3.2 Het milieu van de vechtkunst: uitdrukking van een specifieke gemeenschappelijke taal die uitnodigt om het respect tegenover «de andere» anders te ervaren

In tegenstelling tot het voetbal mikt het beoefenen van een vechtkunst niet noodzakelijk op het creëren van een teamgeest, al kan er wel een clubgeest aanwezig zijn, in het bijzonder bij wedstrijden. Bij onze ontmoetingen met trainers en beoefenaars van de bokssport, Frans boksen, karate of taekwondo stelden we echter vast dat de verschillende rituelen (in het bijzonder de «groet») maar ook de mentaliteit die wordt verwacht door de trainer of «leermeester», de deelnemers of «leerlingen» aansporen om respect voor de partner te cultiveren, wat trouwens een van de pijlers van de vechtkunst is en wat op een min of meer geregelde manier werd vastgelegd in de statuten van de club of aansluit bij de filosofie van deze disciplines. Bij de interacties tussen de leerlingen blijkt heel vaak hun onderlinge passie voor de sport en niet hun religieuze of filosofische overtuiging centraal te staan. Het is vaak de passie die zorgt voor collegiale relaties (op basis van technische vaardigheden, kracht, niveau en niet op basis van bestaande affiniteiten tussen leerlingen), die erover waakt dat de geest van de discipline wordt gerespecteerd in duels, dat er een vriendelijke sfeer is zodat alle leerlingen met elkaar kunnen communiceren, in het bijzonder via de begin- en eindspeeches bij trainingen en ook via het gebruiken van eenzelfde taal tijdens de oefeningen enz. In de loop der jaren ontwikkelen de deelnemers ook echte vriendschapsbanden en vinden ze elkaar ook bij de trainingen.

Het beoefenen van een vechtsport kan dus, ondanks het individuele karakter ervan, via enkele van deze ingeprente aspecten en waarden, bijdragen tot een sereen klimaat voor multiculturele en multilevensbeschouwelijke relaties.

4.4 Ontspannings- en vrijwilligersactiviteiten, allemaal even nuttig voor het smeden van banden, heel onschuldig

Verschillende soorten activiteiten zoals artistieke ateliers, kooklessen, huistaakbegeleiding en zo meer worden georganiseerd door veel verenigingen. Ze worden bezocht door personen die anders zijn qua geslacht, leeftijd, cultuur, origine en geloofsovertuiging, en die heel vaak in dezelfde wijk of stad wonen. Samen doen ze allerlei activiteiten die toch een ander prioritair doel hebben dan iedereen te willen informeren en/of sensibiliseren rond samenleven, en zelfs rond verschillen in overtuiging.

Vanuit onze ontmoeting met sommige van hun organisatoren kunnen we beklemtonen dat er in diverse creatieve workshops en bij ontspannings- en vrijwilligersactiviteiten bepaalde domeinen van verstandhouding ontstaan. Deze initiatieven zouden ook bevorderlijk zijn voor ontmoetingen tussen personen die er niet noodzakelijk op uit zijn om betrokken te worden of om deel te nemen aan projecten die specifiek gericht zijn op thema's zoals identiteit en religieuze overtuiging. Via deze initiatieven is er dus een specifiek publiek dat met elkaar omgaat, dat praat over dagelijkse zaken, over het gezin, het werk, om samen te zijn en om meer te weten te komen over elkaars bezorgdheden en ook gewoontes, en dat vervolgens misschien meedoet aan andere gezamenlijke activiteiten. In Gent bijvoorbeeld zijn sommige gezamenlijke moestuinprojecten in volkswijken ook projecten voor gemeenschapsontwikkeling, via het organiseren van ontspanningsmomenten, zoals barbecues, maar ook via solidaire initiatieven zoals het verdelen van brood. De protestantse kerk aan het Rabot in Gent ligt aan de oorsprong van een

peter- en meterproject. De kerk nodigt haar leden uit om een deel van hun vrije tijd te besteden aan de huistaakbegeleiding van jongeren uit de omgeving als hun ouders te weinig Nederlands kennen om hun kinderen zelf te helpen. De vrijwilligers gaan de jongeren thuis helpen, zodat ze ook meer te weten komen over hun gewoontes. Samen met deze huistaakbegeleiding probeert het project sociaal gemengde interacties te creëren. Andere meer gerichte, veeleer sociaaleconomische activiteiten zoals de «Ladies Nights» van Azira⁸⁹, nodigen vrouwen van diverse culturen, overtuigingen en sociaaleconomische statuten uit voor een hele avond. Via deze evenementen probeert de organisatrice (opnieuw) meer solidariteit te creëren tussen vrouwen, wetende dat ze *«altijd worden beoordeeld op hun uiterlijk, zowel de vrouw met de hoofddoek als de vrouw met de mini-jurk»*.

Bepaalde activiteiten slagen er ook in om een band te creëren via het delen van knowhow tussen individuen met een verschillende achtergrond. Voorbeelden daarvan vormen de leermodules voor artisanale textielcreaties die worden georganiseerd door het textielatelier «Made by Oya»⁹⁰ of ook de muziek cursussen in de wereldmuziekschool van het intercultureel centrum «De Centrale»⁹¹ waar de meeste lesgevers migranten van de eerste generatie zijn (afkomstig uit Marokko, Irak en Sudan) die in hun klassen leerlingen hebben van de eerste, tweede en derde generatie, maar ook «rasechte Vlamingen» die al verscheidene jaren met elkaar omgaan binnen eenzelfde groep. Deze twee projecten zijn voorbeelden van onderlinge sociale relaties die diverse vormen kunnen aannemen en die enkele mogelijkheden laten zien die in de praktijk bestaan om meer te weten te komen over de «Ander».

4.4.1 Een indirecte en informele manier om mensen te sensibiliseren voor het anders-zijn, en ook voor het creëren van toenadering tussen erg verschillende personen

Een opmerkelijk voordeel van deze ontspanningsactiviteiten is dat de sociale interactie heel vaak begint bij het ontdekken van wat de deelnemers gemeen hebben, ongeacht of het gaat om een belangstelling of passie voor koken of handwerk, of om gemeenschappelijke zorgen over de kinderen en hun opvoeding. De activiteiten bieden ook de gelegenheid om aan uitwisseling te doen binnen een vertrouwelijk, ontspannen kader, waar mensen tijd nemen voor zichzelf. Tot slot gaat het daarbij ook om uitwisselingen die vertrekken vanuit een gemeenschappelijke leerervaring waarbij (erg) persoonlijke ervaringen en belevenissen kunnen aan bod komen.

Bij deze mogelijkheden om contact te leggen, is het vooral de manier van zijn die belangrijk is, veeleer dan de ideeën of geloofsovertuigingen die verdeeldheid kunnen zaaien (hoewel deze interacties er soms ook toe leiden dat deze individuen worden geconfronteerd met deze verschillen, onder meer qua overtuiging). Deze activiteiten

89 Azira is de naam van een winkel die gevestigd is in het centrum van Brussel en die een alternatief in de modewereld wil aanbieden: «een ethische mode zonder vooroordelen die bedoeld is voor vrouwen met een verschillende kleur, geloofsovertuiging en figuur.» Ze kunnen elkaar ontmoeten terwijl ze kleren kopen, zonder op basis van hun overtuiging beperkt te zijn tot bepaalde winkels. Voor meer informatie over deze manier van ondernemen: <http://www.azira.be/blog/a-propos-de-nous/page-test-engagement/mode-ethique/>.

90 Oya behoort tot de vzw Rocsa die sociaalartistieke projecten organiseert in verschillende multiculturele wijken in Gent. Kunstenaars werken er samen met lokale bewoners rond (inter)culturele projecten. <http://rocsa.be/index.php/oja/>

91 Oorspronkelijk was het een project dat gelanceerd was door het Integratiebureau van Gent dat een cultureel centrum wou oprichten gericht op de migrantengemeenschap. Ondertussen is dit echter een onafhankelijke vereniging geworden die, door het organiseren van cursussen wereldmuziek (Darbouka, Oud, Saz, Qanun) een erg divers publiek aantrekt. <http://www.decentrale.be/muziekcursussen-5.aspx>

zouden dus ook kunnen bijdragen tot het geven van informatie, tot het sensibiliseren en het normaliseren van diverse culturele en religieuze praktijken, zonder dat dit het hoofddoel ervan is, en ook niet de belangrijkste reden om eraan deel te nemen.

Er moeten echter wel enkele voorwaarden vervuld zijn vooraleer er sociale interacties mogelijk zijn (en ze kunnen bijdragen tot het aanvaarden van een meer-voudige samenleving en ook van bepaalde vormen van co-inclusie). Zo moeten de deelnemers vooraf al afstappen van een aantal eisen, gevoelens van onbehagen en vrees tegenover het onbekende. Dat vereist eveneens een minimale kennis van een gemeenschappelijke taal, zodat het gebruiken van een werktal tijdens de activiteit de uitwisselingen niet kan belemmeren.

4.4.2 Samenstellen van diverse groepen om de taal en de onderonsjes van gemeenschappen te overstijgen

Volgens de personen die we ontmoet hebben op het terrein bestaat een van de grootste uitdagingen erin om echte sociale interacties te creëren via een spontane, «natuurlijke» bijeenkomst van personen in kleine groepjes volgens hun cultuur en moedertaal. Dezelfde vaststellingen rond «onderonsjes» herhalen zich. Men stelt dat ook vast bij buurtinitiatieven of meer grootschalige projecten die nochtans willen bijdragen tot sociale cohesie, net zoals bij sommige festivals. Heel vaak gaan de mensen er, ongeacht hun origine of sociaaleconomisch statuut, naartoe om een aangename tijd door te brengen met de personen die dichtbij hen staan. En als deze personen bovendien nauwelijks Frans en/of Nederlands kennen, is dat een groot obstakel⁹².

Françoise, een coördinatrice van twee speel-o-theken⁹³ in Vlaanderen, vergelijkt de situatie binnen deze twee buurtinitiatieven. Ze beklemtoont dat het absoluut noodzakelijk is om groepen samen te stellen die voldoende divers zijn om dit obstakel te kunnen vermijden: «In de Rabotwijk is de grote meerderheid van de mensen van Turkse origine en zij hebben de neiging om een groep te vormen en om enkel Turks te spreken⁹⁴. Dat maakt het uiteraard niet gemakkelijk om bezoekers toe te laten die geen Turks spreken. Daartegenover staat de speel-o-theek in de Brugse Poort: hier bestaat het publiek uit personen met een meer diverse origine en vaak is het Nederlands de enige taal die ze gemeen hebben. In de praktijk zien we dan ook dat er hier veel meer interactie is tussen moslims en niet-moslims.»

Bij deze speelactiviteiten gebeurt het dat deelnemers vertalen voor anderen, maar soms zijn slechts enkele woorden, ondersteund met gebaren, al voldoende tijdens de kooklessen⁹⁵. Nog anderen hebben gedeeltelijk interesse in een activiteit omdat het een

92 Voor sommigen komt daar nog bij dat ze te verlegen zijn om te praten met hier geboren mensen, en voor anderen om te praten met mensen met een vreemd uiterlijk. Voor andere sociaal werkers worden deze angstgevoelens overigens gevoed door het feit dat sommige moslims zich onbehaaglijk voelen in aanwezigheid van mogelijk dronken personen (die het zijn of van wie men denkt dat ze het zijn).

93 De mensen van de wijk kunnen lid worden en speelgoed lenen, zoals in een bibliotheek. Ter plaatse is er tijdens de openingsuren ook een speelruimte voor kinderen om de ontmoeting tussen ouders te bevorderen. De verantwoordelijken van deze initiatieven hebben eveneens de opdracht om informatie te geven over onderwijs en om bezoekers door te sturen naar andere organismen als er specifieke vragen of problemen zijn.

94 In het bijzijn van leerkrachten en andere actoren op het terrein hebben jongeren van Turkse origine vaak de neiging om onder elkaar Turks te spreken, terwijl jongeren van Maghrebijnse origine meer Frans of Nederlands spreken, met af en toe enkele woorden in het Arabisch ertussen.

95 De reportage «Cuire ensemble», uitgegeven door asbl 2bouts, vertelt over het parcours en de onderlinge relaties tussen de deelnemers aan een kookworkshop in St-Ghislain, die werd georganiseerd door Picar-

kans biedt om hun Nederlands of Frans te oefenen in de praktijk, en om vervolgens beter contact te kunnen leggen met hun medeburgers; een situatie die in verband met dit onderzoek dus niet gemakkelijk kan gemanaged en geëvalueerd worden.

4.5 Specifieke initiatieven om aan te zetten tot een constructieve dialoog, en ook tot een wederzijdse co-inclusie

Naast initiatieven om snel onderlinge culturele en levensbeschouwelijke spanningen (die al werden voorgesteld in de paragrafen over scholen en media) te regelen, focussen andere projecten op het zoeken naar een dialoog. Ook deze laatste zoeken naar oplossingen voor spanningen en conflicten. Aangezien het doorgaans niet gaat om noodsituaties, proberen ze ideeën door te trekken die aan bod kwamen op meer gerichte ontmoetingen (zoals conferenties) zodat het dynamisme en de goede intenties van de deelnemers niet verloren gaan. We hebben heel wat van dergelijke occasionele evenementen bijgewoond, en heel vaak stelde het publiek dezelfde vraag: *Maar wat gaat deze dag opleveren? Wat gaat er terechtkomen van de denksporen die samen werden bedacht?* Het aantal initiatieven neemt toe, maar soms worden ze om allerlei redenen in vraag gesteld.

Sommigen vinden effectief dat dergelijke ontmoetingen meteen al oneerlijk zijn tegenover moslims. Zonder dit te verduidelijken worden die ontmoetingen (meteen al?) bekritiseerd omwille van hun grenzen, ongeacht of het gaat om het gewicht dat men daar zou moeten toekennen aan de stem van de moslims die eraan deelnemen of ook om de aard ervan die hun initiatieven meteen al verdacht zou maken. Immers, zo stelt Kader, die actief is in een moslimvereniging in Verviers, moslimburgers hebben het soms moeilijk om hun stem te laten horen omdat per definitie van hen wordt verwacht dat ze zich niet te veel profileren: *«Als er onenigheid is, valt men heel snel terug op de oude integratie-ideeën: ‘Jullie zijn hier het laatst gekomen, jullie moeten daar dus aan gewend raken!’ Ik geef vaak het voorbeeld van een gezin en de relatie ouders-kinderen, ook al gaat elke vergelijking mank, waarbij de ouders denken te weten wat goed is voor het kind. Maar als het kind een standpunt formuleert, moeten de ouders daar ook rekening kunnen mee houden. En daar zit de leeftijd voor iets tussen, maar de islam mag niet de adolescent van het gezin zijn... hij moet ook toegang hebben tot de burgersamenleving, waarbij zijn intellectuele productie op dezelfde manier wordt bekeken als bij de andere overtuigingen, ook al is ze niet perfect. En misschien formuleren we soms erg storende ideeën, maar dat men dan op zijn minst de tijd neemt om ze te analyseren.»*

In één moeite door duikt soms ook de indruk op dat bepaalde projecten meteen in diskrediet worden gebracht, als er een vermoeden van bekeringsijver bestaat. Gaat het hier om een probleem van communicatie, het kiezen van ongeschikte partners, een situatie die specifiek is voor bepaalde steden waar een gespannen klimaat zou beletten dat er vooruitgang wordt geboekt op bepaalde punten, of om een afwijzing van alle vragen bij de respectieve denkkaders en waardesystemen waaraan door niemand kan getornd worden? In dit stadium kunnen we daar niet op antwoorden. We kunnen er alleen op wijzen dat de motivatie voor de betrokkenheid van moslims, zelfs voor bepaalde vormen van liefdadigheid, niet altijd wordt begrepen, en zelfs in diskrediet wordt gebracht. Een

die Laïque. De deelnemers wonen allemaal in deze gemeente, maar zijn van erg verschillende origine. Ze hadden wel allemaal zin om «multiculturele maaltijden» klaar te maken. <http://2bouts.be/article.php?id=54>

vaststelling die misschien kan worden gekoppeld aan het belang van het secularisatieproces in onze Belgische samenleving. Studies⁹⁶ wijzen immers al sedert decennia op een onverschilligheid tegenover het religieuze, terwijl andere onderzoeken wijzen op een heropleven van angst, en ook wantrouwen, tegenover de islam en de moslims in onze westerse maatschappijen.

Ongeacht het reële gewicht van deze limieten, stellen we vast dat er zich toch partnerschappen kunnen vormen tussen verenigingen met diverse visies en publieksgroepen. Sommige van die partnerschappen bestaan immers net omdat de sociale actoren te vaak vaststellen dat individuen proberen hun standpunt te formuleren en door te drukken in plaats van de tijd te nemen om naar elkaar te luisteren. En om het gebrek aan aandacht voor de anderen gedeeltelijk te verhelpen, gaan sommigen ontmoetingen organiseren om een grotere openheid te creëren binnen wijken en steden, om gemeenschappen te ontsluiten of om ervoor te zorgen dat de burgers zich niet laten verrassen door de toenemende diversiteit van hun omgeving en dat die diversiteit beter kan worden geïntegreerd in de dagelijkse gewoonten, en dus in de «norm».

Bij deze projecten is het heel vaak niet de bedoeling dat hun deelnemers akkoord gaan over alle punten, maar wel dat er meer ruimte komt om te praten, uitwisselingsruimte waarbij er wordt op toegezien dat iedereen, gegarandeerd, gerespecteerd wordt.

We presenteren hier enkele aspecten van deze positieve, veelbelovende initiatieven, die de denkoefeningen van andere sociale actoren kunnen voeden. Toch is het belangrijk om daarbij steeds in het achterhoofd te houden dat een praktijk en/of een project nooit helemaal voorbeeldig is en ook niet integraal kan worden overgebracht van de ene context naar een andere.

4.5.1 Het project «Divers-Cité» (Diversiteit in de stad) van de vzw Génération-Es-poir: tussen buurtbewoners, een deur die openstaat voor wederzijds luisteren en voor een constructieve analyse vanuit een externe blik

De organisatoren⁹⁷ beschouwen dit jaarlijks project als een ontmoetings- en reflectie-moment rond samenleven in de stad, in dit geval Ottignies-Louvain-la-Neuve, waar heel

96 Een voorbeeld: in de «Enquêtes Européennes sur les Valeurs», die werden uitgevoerd in 1981, 1990-91, 1999 en 2009, lezen we dat de Belgen de religie al jaren op de voorlaatste plaats (5de) zetten in een rangschikking van verschillende levensdomeinen, in orde van belang, na het gezin (98%), de vrienden (92%), betaald werk (91%) en ontspanning (89%). Het percentage betreffende religie, voor heel België, bedraagt 40%, maar met grote regionale verschillen: 41% in Vlaanderen, 37 % in Wallonië en 47% in Brussel. Op basis daarvan formuleert prof. L. Voyé de hypothese dat dit globaal zwakke resultaat ongetwijfeld een weerspiegeling is «van de belangrijke moslimaanwezigheid in de hoofdstad». Deze Europese enquêtes wijzen al vanaf 1981 op een «neergang van de religie», die niet wordt tegengesproken in 2009. De onderzoekers zien een daling van de godsdienstpraktijk: vandaag voldoet 8,7% in België aan de wekelijkse godsdienstpraktijk tegenover 50% in 1967 en ook de overgangsriten zoals het huwelijk zouden er duidelijk op achteruitgaan. Wat de geloofsovertuigingen betreft, zouden er veel verdwijnen of de tendens vertonen «om vormen aan te nemen die zich verwijderen van de officiële kerkleer». Zie: Voyé L. & al., «Les Belges et leurs valeurs», in *L'esprit du temps*, Outre-Terre, 2014, n°40, pp. 191-205.

97 Het project Divers-Cité is een initiatief van de vereniging Génération-Es-poir, in partnerschap met het Centre Régional d'Intégration du Brabant Wallon (CRIBW), de Cellule de développement Communautaire van de stad Ottignies-Louvain-la-Neuve, het huis van de vrijzinnigheid Hypathia en de vzw Atoutage. De vzw Génération Es-poir bestaat sedert 1999 en wil zich inzetten voor de integratie en het samenleven in Ottignies-Louvain-la-Neuve. Er worden drie soorten activiteiten georganiseerd, namelijk projecten die focussen op integratie en burgerschap, op ondersteuning van het ouderschap en de schoolcarrière evenals activiteiten die bijdragen tot het samenleven en de interculturaliteit met ontmoetingen en culturele uitwisselingen, projecten rond samenhang en jaarlijkse initiatieven zoals het project Divers-Cité.

wat bewoners van verschillende culturen en nationaliteiten elkaar kruisen. Het project is een initiatief van een erkende vereniging, die op het terrein wordt beschouwd als een sleutelgesprekspartner die ijvert voor sociale cohesie in deze stad. Elk jaar wordt een andere thematiek aangekaart⁹⁸, die zoveel mogelijk mensen kan aanspreken. In 2014 was het thema van de dag, in het kader van 50 jaar immigratie: «Er was eens ‘Welkom in België’». De dag was opgevat als een gelegenheid om «niet-uitgesproken woorden» te laten horen en om frustraties af te voeren die te maken hadden met het gevoel dat hun aanwezigheid en hun werk in België niet werden erkend, of met de hoofddoek, die misschien een probleem kan vormen bij een aanwerving (maar veel minder als het gaat om het uitvoeren van vrijwilligerswerk) enz. De dag wilde dus de schijnwerpers richten op diverse, en ook weinig bekende standpunten, om de complexiteit te kunnen zien en om «het samenleven vandaag en morgen» te verbeteren.

Dit initiatief richt zich tot het grote publiek en bestaat uit verschillende stappen: luisteren naar getuigenissen, praten in subgroepen, maar ook luisteren naar een samenvatting door een verslaggever zodat wat gezegd werd achteraf ook kan worden opgepikt door een ruimer publiek en kan uitstijgen boven «schijngezelligheid». De bewoners krijgen er ook de gelegenheid om rechtstreeks concrete voorstellen te doen, zoals de noodzaak om informatie over de initiatieven die al bestaat, meer te centraliseren zodat «steriele concurrentie» (met name wegens een gebrek aan informatie) op het lokale niveau wordt vermeden. Vervolgens maakt een speciaal daarvoor uitgenodigde gast een analyse van de uitwisselingen en de uitdagingen die de gekozen thematiek stelt, eventueel ook aangevuld met een poging om daar actiesporen uit af te leiden. Tot slot wordt de namiddag afgesloten met een debat over enkele aangehaalde onderwerpen. Deze methodologie, die jaar na jaar wordt herhaald, die verloopt volgens opeenvolgende stappen om een onderwerp voortdurend uit te diepen, wil niet alleen dat elke deelnemer het woord neemt uitgaande van zijn eigen ervaringen en concrete (persoonlijke, familiale, professionele) voorbeelden, maar wil ook de betrokkenheid verhogen van de mensen die ingeschreven zijn voor deze namiddag.

4.5.2 «Dialogue Orient-Occident» (Dialoog Oost-West), een reizende tentoonstelling die het resultaat is van gerichte uitwisselingen tussen verenigingsactoren en betrokken burgers om positieve richtlijnen mee te geven voor een ontmoeting

Deze tentoonstelling is het resultaat van verscheidene jaren van reflecties en activiteiten die werden georganiseerd door vzw Carrefour des Cultures⁹⁹ uit Namen. Enkele jaren geleden creëerde de vzw specifieke reflectieruimtes over thema's zoals «Ces religions qui nous rassemblent» (Religies die ons verenigen)¹⁰⁰ (in de vorm van een seminarie dat werd voortgezet via discussiewerkshops¹⁰¹), «Levons le voile sur le voile» (Laten we

98 Voor meer informatie over de uitgenodigde personaliteiten en de thematieken, zie website: <http://www.generationespoir.be/>. In 2013 was het thema «Samengestelde Identiteiten»; met een vraag zoals «Ottignies-Louvain-la-Neuve plurielle !?», in 2012 werd er in brede zin gepraat over verschillende gewoonten en gebruiken van burgers met een migratieachtergrond. Aangezien deze zowel kunnen verrassen als choqueren werd er gekeken in welke mate ze belemmeringen voor uitwisselingen kunnen zijn. In oktober 2011 ging de dag over de thema's: «Femmes d'ici et d'ailleurs ... quels préjugés?» en «La diversité: une chance pour tous?».

99 Voor meer informatie over de vereniging, zie www.carrefourdescultures.org en over de tentoonstelling, zie het tweemaandelijks tijdschrift PluriCité, «Dialogue Orient-Occident», oktober-november 2011 dat online beschikbaar is: www.carrefourdescultures.org/download/fichiers/PluriCite/PluriCite_num1_octobreNovembre.pdf.

100 Voor het programma van dit evenement (mei 2009): http://www.judaicultures.info/IMG/pdf/Folder_Colloque.pdf.

101 De akten van het colloquium werden niet gepubliceerd, volgens de organisatoren bij gebrek aan financië-

de hoofddoek ontsluiëren), (zolang dit actueel onderwerp vroeg om verduidelijking tussen lokale verkozenen en actoren van de verenigingswereld) of nog «Rencontre avec l'islam» (Ontmoeting met de islam). Deze ad hoc-initiatieven mondden uit in een meer duurzaam project dat werd afgesloten met het maken van een reizende tentoonstelling met als titel «Dialogue Orient-Occident» (Dialoog Oost-West)¹⁰². Een verantwoordelijke van deze vereniging vertelde dat deze reflecties bedoeld waren als een instrument dat een ruimer publiek kon in staat stellen om meer te kiezen voor ontmoetingen door uit te gaan van de bestaande knooppunten, in plaats van meteen de confrontatie aan te gaan. Bij vorige uitwisselingen was vastgesteld dat «veel zaken soms moeilijk bleken te liggen tussen deze twee werelden», en daarom wilde deze tentoonstelling aantonen dat oost en west geen twee monolithische blokken zijn, die ondoordringbaar zijn voor de andere, maar veeleer «twee takken van eenzelfde beschaving» (met gemeenschappelijke wortels en grote, collectieve creaties) en dat we het referentiepunt van onze eigen zekerheden moeten veranderen om dit te kunnen begrijpen. De reflectie van de bezoekers over het onbegrip «van de andere» wordt dus gevoed vanuit vijf thematieken die verband houden met culturele vraagstukken in brede zin: «Talen en Letteren»; «Wetenschappen en Filosofie»; «Religie en Spiritualiteit»; «Kunst en Cultuur» en «Dagelijks Leven».

Deze tentoonstelling is beschikbaar voor elke vereniging die ze in haar lokalen wil installeren. Eigenlijk wordt ze tot vandaag veel te weinig benut, bij gebrek aan financiële ondersteuning en voldoende erkenning van dit werk, waarschijnlijk gekoppeld aan een ontoereikende communicatie.

4.5.3 Brussel in dialoog (Bruxelles en dialogue), een project dat wil bijdragen tot contact en onderlinge kennismaking door het creëren van vertrouwensruimten tussen onbekenden in de stad

Deze «dialoogtafels» die worden georganiseerd door de «Foyer» (het Brussels Regionaal Integratiecentrum) en gesubsidieerd door Vlaanderen, ontstonden in Brussel in 2007¹⁰³. Elk jaar ligt een andere thematiek op de dialoogtafels («Op weg» in 2013), die wordt getrokken door «dialoogbegeleiders»¹⁰⁴, en per tafel 6 tot 8 personen bijeenbrengt¹⁰⁵ die elkaar (in principe) niet kennen en die elkaar wellicht niet ontmoet zouden hebben zonder dit initiatief. De uitwisselingen verlopen in vier relatief korte stappen: «kennismaking», waarbij iedereen zichzelf voorstelt, «het delen en uitwisselen van persoonlijke ervaringen», een uiteenzetting over ieders «dromen» en de manier waarop men daar iets wil mee «doen», d.w.z. zich engageren. De eerste twee stappen willen een band en een vertrouwelijke sfeer scheppen rond de tafel, terwijl de volgende twee perspectieven willen creëren, zaken om over na te denken na de dialoogtafels, die worden gezien als een inspiratiebron die de sociale cohesie «een concrete duw in de rug kan geven». Een van de organisatoren getuigt van zijn enthousiasme: «In het begin van de oefening kunnen

le middelen.

102 De tentoonstelling is beschikbaar voor scholen en andere verenigingen als gespreksstof voor debatten. Er bestaat overigens ook een tekst waarin een aantal punten rond diverse uitgewerkte thematieken, en ook de globale pedagogische doelstellingen en uitdagingen, worden verduidelijkt.

103 www.brusselindialoog.eu. We noteren dat dit evenement, naast de promotiekosten, nauwelijks geld kost, afgezien van het ter beschikking stellen van een tafel en stoelen en het inschakelen van begeleiders.

104 Het gaat niet echt om een moderator die de uitwisseling inhoudelijk moet sturen, maar veeleer om iemand die de dialoog faciliteert door het ijs te breken: hij lanceert de conversatie en stelt de deelnemers op hun gemak. De Foyer organiseert overigens opleidingen, in het Nederlands (in de Foyer) en in het Frans (in het CBAI- Centre Bruxellois d'Action Interculturelle) om deze opdracht te doen slagen.

105 Naast dit ideale cijfer, bestaan er ook tafels met veel meer deelnemers, bijvoorbeeld als het gaat om een uitwisseling in het kader van een taalcursus.

de uitwisselingen vrij banaal zijn, maar vervolgens kan er, zelfs binnen twee uur, een vertrouwen ontstaan en begint men persoonlijke verhalen te delen, wat iedereen de kans biedt om zich vragen te stellen over het beeld dat men vooraf over iemand heeft op basis van de karakteristieken die hem worden toegeschreven, ongeacht of het gaat over Roma of kaderleden van een bedrijf. (...) Luisteren naar persoonlijke verhalen vermindert de weerstand tegenover het verschil».

De organisatoren vertelden dat dit initiatief veel mensen bijeenbrengt: meer dan 500 personen kwamen in 2013 samen rond 60 dialoogtafels. Maar meer dan op zich veel mensen te bereiken, streeft het initiatief vooral naar het bijeenbrengen van een grote diversiteit aan profielen (volgens leeftijd, gender, culturele origine, sociaal statuut enz.) en naar het in contact komen met personen die kunnen optreden als opinieleiders, die hun naasten vervolgens gaan aanmoedigen om zich aan te sluiten.

Het project is geïnspireerd op een initiatief¹⁰⁶ uit Rotterdam: na een ontmoeting met de Nederlandse organisatoren lanceerden de medewerkers van de Foyer hun eerste dialoogdag.

Vandaag gaat het om een «dialoogweek», en in de toekomst wordt het een «veertiendaagse van de dialoog». Vanaf het begin wilde men werken met Nederlandstalige en Franstalige medewerkers, maar bovendien wil men ook diverse partnerschappen aangaan. Het gaat niet langer alleen om verenigingen uit de sociale sector vermits de tafels niet enkel op socioculturele plekken worden georganiseerd, maar eveneens in bedrijven, privésalons, atypische plaatsen, «die mensen aantrekken», zoals de Financietoren, de Senaat, het joods Museum van Brussel, moskeeën, kerken enz., plaatsen waar sommige deelnemers soms voor de eerste keer binnenkomen, en die heel vaak respect opwekken. Het is de bedoeling om belangstelling te wekken voor de plaats om de bestaande weerstand van sommige mensen tegen deelname aan zo'n initiatief weg te werken.

• **Een evenement creëren door te kiezen voor aantrekkelijke locaties: de verenigingssector moet zich verplaatsen om nieuwe doelgroepen aan te trekken**

Een vraag die vrij vaak opduikt in de verenigingswereld: hoe kunnen we nieuwe doelgroepen bereiken en in beweging brengen? Naast inspanningen om de communicatie anders aan te pakken, hangt het succes ook af van de levendigheid van het denkproces over de activiteiten, en ook van de noden van het terrein of de verwachtingen van het publiek. Als de voorkeur wordt gegeven aan originele, aantrekkelijke plekken voor een evenement, blijkt dat net erg interessant te zijn om een «evenement te creëren». Een van de verantwoordelijken van de vereniging Carrefour des Cultures bijvoorbeeld beklemtoonde dat het voor hen belangrijk is om hun «Cinémas des Cultures»¹⁰⁷ te organiseren, een filmforum-evenement waarbij een filmvoorstelling wordt gekoppeld aan een grondige reflectie, in ruimtes die bezocht worden door het grote publiek, zoals de grote bioscopen van de stad Namen.

¹⁰⁶ Zie de Stichting Nederland in Dialoog.

¹⁰⁷ Voor meer informatie over de 6de editie van dit festival, zie www.carrefourdescultures.org of Facebook-pagina «Cinémas des Cultures-6ème édition»

Hetzelfde zou opgaan voor culturele tentoonstellingen en andere artistieke voorstellingen met een sensibiliseringsdoel. Niet altijd blijven vasthouden aan de gewone lokalen van een vereniging kan perspectieven bieden. Bovendien biedt het aan weinig zichtbare minderheden ook de kans om toegang te krijgen tot andere soorten publieke ruimtes.

Er werden overigens ook ambassadeurs benoemd om het belang van de dialoog aan te geven en het «project te dragen». Onder anderen: Herman Van Rompuy (politicus, lid van CD&V en oud- President van de Europese Raad), de zanger Daan, de Brusselse kunstenaar Ben Hamidou, journaliste Hadja Lahbib, Myriam Stoffen (directrice van de Zinneke Parade) enz.

Aan de basis van dit project ligt een reële behoefte van de organisatoren om te reageren op conflictsituaties en op het gebrek aan respect waarvan ze dagelijks getuige zijn. Bijvoorbeeld bij een voetbalwedstrijd tussen adolescenten en scheidsrechters, burens die soms enkel via de vrederechter met elkaar praten, toenemende verkeersagressie, ouders die leerkrachten schofferen op school, getuigenissen van haat tegenover minderheden zoals moslims of homo's, media die uitspraken uitvergrooten en zo verder polariseren. Dat brengt de organisatoren op het idee om mensen uit alle segmenten van de maatschappij bijeen te brengen «om het kennismaken, het praten en het delen van dromen te bevorderen (...) over interculturele en interreligieuze grenzen heen, los van sociale klasse of papieren, van leeftijd en geslacht ... van mens tot mens, luisteren naar elkaars verhalen en dromen.»¹⁰⁸

We konden vaststellen dat er heel wat verschillen waren tussen de dialoogdagen die we bijgewoond hebben¹⁰⁹. Sommige trekken immers «echt» mensen aan die elkaar niet kenden en die echt wilden deelnemen aan dit soort activiteit (in de zin dat ze zichzelf hadden ingeschreven voor de dialoog). Maar andere dialoogtafels waren georganiseerd in het kader van wekelijkse activiteiten, zoals alfabetiseringscursussen en taallessen die wel openstonden voor iedereen, maar volgens ons toch vooral een alternatieve praktijkcoëfening waren voor de taal in kwestie, en minder een bewuste ontmoeting met onbekende personen. In sommige van deze situaties leidde de voorrang voor de niet-beheerste taalpraktijk ertoe dat de initiële doelstelling gebagatelliseerd werd. Logisch, want als het woord nemen op zich al een karwei is en de uitwisselingen worden gevoerd vanuit een rudimentaire kennis van de taal, hoe zou deze participatie dan kunnen leiden tot een «wij samen»? Kan er dan echt een transformatie optreden van «gevoelens van angst en afstand in gevoelens van nieuwsgierigheid en engagement»¹¹⁰?

Wat er ook van zij, dit project probeert, ondanks dit licht voorbehoud, een echte uitwisselingsdynamiek op gang te brengen in Brussel. Die dynamiek zou op termijn kunnen worden overgenomen door andere burgerschapsinitiatieven, zodat het project

¹⁰⁸ Uittreksel van de tekst: «Brussel in Dialoog, dat gaat vanzelf», met uitleg over dit initiatief.

¹⁰⁹ We waren aanwezig bij zes dialoogdagen van dit evenement dat plaatsvond van 14 tot 20 oktober 2013: in de hal van het centraal station, in de Financietoren, bij de vereniging Link=Brussel, in de kerk van Saint-Jean Baptiste in Molenbeek, in de moskee «Fatih Camii» van Schaarbeek en in het joods Museum van Brussel. We waren ook ingeschreven voor andere dialoogtafels, maar een daarvan werd geannuleerd bij gebrek aan deelnemers en bij een andere, in de moskee Al Khalil, moesten we ter plaatse vaststellen dat de dialoog niet doorging.

¹¹⁰ Voor de doelstellingen en ambities van het project, zie: www.brusselindialoog.eu/?page=contentu&lang=fr&genre=article&det=115.

niet uitsluitend berust bij de Foyer. De organisatoren hopen overigens dat dit evenement een sneeuwbal effect creëert «door de Brusselaars aan te sporen om andere initiatieven te lanceren om 'nieuwe duurzame contacten' »¹¹¹ op te bouwen.

4.5.4 «T'y crois ? T'y crois pas ? Parlons-en ...» (Jij gelooft erin? Jij gelooft er niet in? Laten we erover praten...): een bereidheid om direct te praten over het religieuze, «zonder omwegen»

In tegenstelling tot bepaalde initiatieven zoals Brussel in Dialoog waarbij de organisatoren er specifiek voor kiezen om binnen hun thematiek niet te focussen op een specifieke religieuze praktijk of geloofsovertuiging om een blokkering te vermijden of om zoveel mogelijk publiek te bereiken (ondanks hun keuze om af en toe dialogen te organiseren in levensbeschouwelijke ontmoetingsplaatsen), kozen andere initiatieven recent voor een dialoog die net vertrekt vanuit de diverse geloofsovertuigingen¹¹².

Het project «Jij gelooft erin? Jij gelooft er niet in? Laten we erover spreken...» is het resultaat van een initiatief van het Maison de la Laïcité de la Louvière, in samenwerking met het Centre Régional d'Action Interculturelle du Centre (Ceraic), de provinciale bibliotheek en de vertegenwoordigers van diverse gebedshuizen. Voor de deelnemende personen komt het erop aan in te gaan tegen de gedeelde vaststelling dat er een vrij gespannen sfeer heerst tegenover bevolkingsgroepen van Maghrebijnse en Turkse origine en ook tegenover de islam. Van daaruit hebben de verschillende partners besloten om te zoeken naar middelen om sommige ideeën die ontmoetingen blokkeren, aan te vechten en om «recht op het doel af te gaan» en «te reageren op choquerende uitlatingen»: ze kiezen voor een andere manier van dialogeren, die rechtstreeks voortvloeit uit de religieuze overtuiging, veeleer dan een omweg te maken via thematieken zoals racisme.

Daarom werd er een denkgroep opgericht die ontmoetingen wil organiseren in de verschillende levensbeschouwelijke ontmoetingsplaatsen van hun stad¹¹³. De groep moest gelovigen en niet-gelovigen verenigen rond een platform van samenhang en dialoog die, los van de bezoeken aan de ontmoetingsplaatsen, kon worden gebruikt om te praten over, soms gevoelige, actuele onderwerpen¹¹⁴.

Maar vooraleer het project te lanceren, moesten ze verschillende voorbereidende vergaderingen organiseren om mogelijke geïnteresseerden te overtuigen van het nut van het initiatief met het oog op het oprichten van min of meer geïnstitutionaliseerde, hechte partnerschappen: «Het heeft heel wat tijd gekost om katholieken, protestanten, vrijzinnigen, moslims en evangelische predikers rond de tafel te krijgen! Eerst moesten er partnerschappen worden afgesloten met de vertegenwoordigers van de ontmoetingsplaatsen. (...) Voor de organismen was het niet altijd vanzelfsprekend

¹¹¹ www.brusselindialoog.eu/?page=contenu&lang=fr&genre=article&det=115.

¹¹² Voor meer informatie over dit initiatief, zie: www.tycroistycroispas.be. We noteren dat een ander hoofdstuk specifiek gewijd is aan initiatieven tussen levensbeschouwingen onderling.

¹¹³ De verschillende partners hebben beslist om enkel te werken met door de overheid erkende erediensten, die bovendien in de gemeente, op het lokale niveau echt vertegenwoordigd zijn. Daarom zijn het jodaisme en het boeddhisme hier niet vertegenwoordigd.

¹¹⁴ De eerste editie handelde over rituelen, humor, vrijheid en gelijkheid mannen-vrouwen binnen religies en de vrijzinnigheid. Voor dit laatste thema was er meer opwinding tijdens de uitwisselingen, maar volgens de organisatoren leidde dat niet tot conflicten. De tweede editie focuste op verdraagzaamheid, leven na de dood, de positie van gelovigen tegenover agnostici en atheïsten («God, met of zonder hoofdletter?») en het geloof dat soms kan veranderen door evenementen in het leven (vragen zoals: Wordt men als (on) gelovige geboren, wordt men of blijft men zo?).

om te begrijpen dat ze er belang bij hadden om mee te werken, om te begrijpen dat de dialoog ook kan geopend worden via het religieuze thema.»

Voor de eerste twee edities¹¹⁵ waren de diverse dagen opgebouwd rond drie delen: in een eerste deel werd de ontmoetingsplaats van de dag verkend en voorgesteld door iemand van die partnerplaats; een tweede deel legde de klemtoon op de samenhang rond een drankje¹¹⁶; en, tot slot, een derde deel was het zogeheten «filosofiecafé» dat gemodereerd werd door een betaalde professional en dat, op maat van een vooraf gekozen thematiek, enkele sleutelvragen formuleerde, die vooraf gedefinieerd waren door de partners en ook door diverse tussenkomsten van deelnemers. We noteren dat de partnerverenigingen vanaf het begin gekozen hebben voor een externe professional die niet tot een van hun verenigingen behoort om ervoor te zorgen dat de dag in de ogen van de deelnemers «neutraal is qua overtuiging». Naast het modereren wordt aan die persoon ook gevraagd om de vergaderingen voor te bereiden en ervoor te zorgen dat de voorwaarden vervuld zijn voor enthousiaste, maar toch serene uitwisselingen.

Bovendien wordt aan elk van deze ochtenden ook de voorstelling gekoppeld van een aantal boeken die beschikbaar zijn in de provinciale bibliotheek. Overigens kan de samenwerkingscirkel steeds worden uitgebreid als er tussen twee edities nieuwe ontmoetingsplaatsen bijkomen.

• **Wederzijdse gastvrijheid bij bezoeken aan levensbeschouwelijke ontmoetingsplaatsen: een goede toegangspoort voor het starten van een dialoog vanuit respectvolle en belangrijke getuigenissen**

Veel verenigingen organiseren bezoeken aan levensbeschouwelijke ontmoetingsplaatsen, zowel in Wallonië, als in Vlaanderen en in Brussel, gestuurd of inspelend op vragen van het terrein, bijvoorbeeld scholen, voor leerlingen of leerkrachten in opleiding, ofwel uit nieuwsgierigheid voor een onbekende plaats, of soms ook om het ijs te breken, maar ook om zich te informeren of om andere inzichten te formuleren over de islam. Dergelijke initiatieven die gemeenschappen heel vaak dicht bij elkaar willen brengen, lijken populair te zijn. De modaliteiten lopen uiteen en gaan van de organisatie van een opendeurdag in de buurt tot het organiseren van rondleidingen. Er zijn er zelfs bij die gecommercialiseerd zijn, zoals bij de moskee Fatih in Beringen waar ze samenwerken met de vzw Toerisme Beringen¹¹⁷.

115 Vóór de eerste editie (van oktober tot december 2012) werd er in september een lanceringsconferentie georganiseerd rond het thema «Woorden, religies en vrijzinnigheid». De verkende ontmoetingsplaatsen in La Louvière waren: het Maison de la laïcité, de Mosquée Yavuz Sultan Selim, de Église Protestante Unie de Belgique, de Église Saint-Antoine de Padoue. Deze eerste editie werd afgesloten met twee tentoonstellingen in de provinciale bibliotheek van La Louvière, namelijk: «Religions du Monde» en «Du monologue au dialogue». Voor de tweede editie (van oktober 2013 tot januari 2014) werden er andere plaatsen verkend: het Maison de la laïcité de Morlanwelz, de Église Evangélique italienne de La Louvière, het Monastère de Basse Louvière en de Mosquée de la Fédération islamique de Belgique (sectie La Louvière).

116 Volgens de organisatoren is dit moment belangrijk geworden in het project omdat het bepaalde vragen en angsten tot rust kan brengen.

117 Voor een klein bedrag bestaat er een formule waarbij het bezoek aan het gebedshuis kan worden gekoppeld aan de degustatie van Turkse specialiteiten in een cafetaria naast de moskee. De bezoekers ontvangen eveneens een boekje met basisinformatie over de islam dat door leden van de moskee werd gemaakt op basis van vragen die tijdens bezoeken vaak worden gesteld. Voor meer praktische inlichtingen: <http://www.toerismeberingen.be/ontdekken-mijncite/fatih-moskee/>. Het boekje kan ook rechtstreeks bij de moskee worden aangevraagd.

Het gebeurt dat deze gelegenheden leiden tot de eerste contacten tussen, bijvoorbeeld, niet-moslims en de «moslimgemeenschap». Een ontmoeting die bevreemdend kan zijn, maar vanaf de verwelkoming ook blijken van wederzijds respect kan vertonen. Volgens sommigen kunnen deze bezoeken bijvoorbeeld niet-moslimbewoners van een buurt geruststellen omdat ze dan zien «dat het nog niet zo slecht is als ze dachten», terwijl anderen het zien als «normale plaatsen» die «ontdaan zijn van hun mysterie». Soms kunnen ze bepaalde situaties ook dedramatiseren, bijvoorbeeld als een gids die bezoekers rondgeleid heeft, vervolgens kan optreden als een aanspreekbaar vertrouwenspersoon voor vragen en toestanden rond de praktijk en de veruiterlijking van bepaalde gelovigen.

Uiteraard is dit geen wondermiddel, maar een dergelijk initiatief kan bijdragen tot het ontkrachten van min of meer sterke misvattingen en bepaalde fantasieën.

4.5.5 «Regards croisés sur nos questions de sens. Un parcours de formation à partir des expériences de vie» (Een gekruiste kijk op onze vraag naar zingeving. Een opleidingsparcours uitgaande van levenservaringen): een geëngageerde aanpak van een permanente opvoeding die steunt op «samen opgebouwde» kennis
We hebben dit niet-kwalificerend opleidingsparcours, dat gespreid is over twee jaar, leren kennen door een ontmoeting met twee animatrices die instonden voor de begeleiding ervan, en ook door het lezen van drie artikels¹¹⁸ met beschouwingen over dit initiatief.

• Over het nut op zich om schriftelijke sporen na te laten, maar ook over de return die ze opleveren

Het gebeurt heel vaak dat verenigingen betreuren dat ze niet genoeg tijd genomen hebben of geen middelen hadden om sporen van hun inspanningen na te laten. Nochtans kan dat voor anderen, die al dan niet soortgelijke initiatieven ondernomen hebben, een inspiratiebron zijn voor hun eigen projecten (rekening houdende met hun eigen context en publiek); het kan ook hun nadenken over hun impact voeden, en verhelderen waarom deze of gene ideeën al dan niet veelbelovend waren; en misschien kan het ook bepaalde verklaringen vooruithelpen. Anders gezegd, het kan een reddende hand zijn voor latere uitwisselingen, maar het kan ook een middel zijn om zogeheten veelbelovende praktijken te laten circuleren.

Tijdens deze opleiding was er onder meer sprake van het mogelijk maken van uitwisselingen door te vertrekken van sleutelperiodes in het bestaan van de leden van de groep, via levensverhalen, om uit te komen bij reflecties over de «zingeving» die dergelijke momenten meebrengen. Het komt erop aan de ervaringen te kruisen, te komen tot diverse standpunten daarover, met name ieders overtuiging, interessante omwegen te maken, ze te analyseren om het beeld dat men heeft over zichzelf en de anderen te verbreden en tot slot om in groep te zoeken naar engagements- en actiesporen, zowel persoonlijk als collectief, en om bij te dragen tot burgerschapsparticipatie. De doelstellingen en de inhoud van de opleiding werden uitgewerkt door een ervaren permanente opvoedster van cefoc¹¹⁹ (Centre de Formation Cardijn) samen met een lid van de vzw «Sagesse au quoti-

¹¹⁸ Deze teksten werden gepubliceerd door Cefoc: «Als overtuigingen elkaar uitnodigen voor een interculturele opleiding»: <http://www.cefoc.be/Quand-les-convictions-s-invitent>

¹¹⁹ Voor meer informatie: <http://www.cefoc.be/-Activites-de-formation>.

dien»¹²⁰, een vrijwilligster die opgeleid is als animatrice voor dit project; daarbij werd vertrokken van een eigen methodologie¹²¹ van deze vzw, namelijk: «zien-denken-doen».

• **Over het belang van een egalitair partnerschap¹²² om een divers en gemotiveerd publiek te kunnen bijeenbrengen**

Meermaals hoorden we zeggen dat de occasionele en andere evenementen zoals Festivals, soms georganiseerd worden om banden te creëren tussen individuen met verschillende profielen. Maar hoewel het doelpubliek doorgaans ruim is, met name vanwege de vele aangeboden activiteiten (muziek, sport, voedingsstands enz.), ziet men in de feiten vaak dat deze evenementen toch een bepaald «soort» publiek aantrekken. En een van de redenen die daar heel vaak voor wordt ingeroepen, situeert zich juist in de afwezigheid van partnerschappen met diverse organisaties uit de burgersamenleving.

De groep die deelnam aan de opleiding «een gekruiste kijk op onze vragen rond zingeving» is er volgens de organisatrices net in geslaagd een intergenerationeel publiek te verzamelen, met zowel mannen als vrouwen, en ook een levensbeschouwelijke en culturele diversiteit, vanwege hun complementaire profielen en engagementen tegenover de opleiding, en ook vanwege het vertrouwen die hun personen en instellingen genieten: «Het vertrouwen dat de potentiële deelnemers hebben in de persoon van de begeleidsters en in het project van hun respectieve instellingen zorgt voor vertrouwen in het voorgestelde initiatief. De aantrekkingskracht komt dus niet alleen van de inhoud van de opleiding, maar ook, en misschien zelfs in de eerste plaats, van het vertrouwen dat wordt doorgegeven van naaste tot naaste.»¹²³ Die complementariteit vinden we ook terug in de competenties van iedereen: de ene luistert naar de verwachtingen van de groepsleden, zodat ze echt geïnteresseerd blijven in het proces, en de andere, is in staat om de uitwisselingen te analyseren, om de uitdagingen te ontdekken, om geen essentiële elementen van de aangekaarte thema's weg te laten en om meer theoretische elementen te introduceren in de uitwisselingen.

• **Vertellen over de eigen beleving om de perspectieven te verbreden vanuit andere levenservaringen, andere kennis, andere steunpunten, en om daarover na te denken en het eigen referentiepunt te veranderen**

Tijdens deze vormingsdagen vraagt men de deelnemers om te vertrekken vanuit persoonlijke verhalen (familie, professioneel enz.) en om gebruik te maken van theoretische instrumenten uit de humane wetenschappen om samen kennis op te vouwen, steunend op de relaties die worden opgebouwd binnen de groep en ook op de effectief beschikbare wetenschappelijke kennis. Af en toe worden er ook andere instrumenten gebruikt zoals films, om de standpunten en de perspectie-

120 <http://sagessequotidien.e-monsite.com/>

121 Cefoc geeft meer uitleg over zijn methode op zijn website: «Praten in ik-vorm, om te vertrekken van ieders ervaring; Vertrekken van het leven, het analyseren en terugkoppelen: ZIEN, DENKEN, DOEN; Afstand nemen van een persoonlijke ervaring; Verruimen van de perspectieven door gesprekken, confrontatie en reflectie; Bijdragen tot reflectie uitgaande van de eigen kracht; Kennis en instrumenten in zich opnemen om de realiteit te begrijpen». <http://www.cefoc.be/-Objectifs-et-methode->

122 Egalitair in de zin van een even waardevolle inbreng van de twee begeleidsters, een samen opgebouwde denkoefening, maar nog niet inzake werkgelegenheid: de ene wordt immers betaald, maar de andere niet omdat het kader binnen deze twee verenigingen verschilt. Momenteel wordt bekeken hoe die financiële gelijkheid kan worden bereikt.

123 Cefoc, «Quand les convictions s'invitent dans une démarche de formation interculturelle- Partie 2: Parcours d'un groupe», maart 2014, p.2. http://www.cefoc.be/IMG/pdf/analyse_2_2014_.pdf

ven die de groepsleden aanbrachten, te verbreden. Een voormalige begeleider van cefoc¹²⁴ legde ons uit dat deze stappen de deelnemers ook in staat stellen om te begrijpen dat wat ze meemaken niet altijd toe te schrijven is aan wat voor hen een enkele causale factor is, net zoals ze bijvoorbeeld moslim of niet-moslim zijn. Een getuige vertelt dat de uitwisseling tussen personen met de meest uiteenlopende standpunten maakt dat bepaalde fantasieën die de realiteit vervormen, gedeconstrueerd kunnen worden: «Ik herinner me een niet-moslim die verteld had over een situatie die hij meegemaakt had in een ziekenhuis en de reactie van de moslims uit de groep daarop: *'Nee maar, als mij dat overkomen was, had ik gedacht dat men mij op die manier behandeld had omdat ik moslim of vreemdeling was!'*» Als iedereen aldus «zijn problemen op tafel legt», biedt dat volgens de animatrices, ook de kans om te begrijpen dat «we niet zo veel verschillen van elkaar», dat de anderen ook problemen hebben, ook al bestaan er specifieke knelpunten (in het bijzonder op het vlak van de werkgelegenheid en discriminatie bij aanwerving). Deze stap waarbij de deelnemers hun persoonlijke ervaring met elkaar delen blijkt te zorgen voor een echte doorbraak in de relaties binnen deze groepen.

• **«Eerst een methode uitwerken en dan pas starten met het thema»: de voorrang geven aan een discours in de «ik-vorm» en praten over convergenties tussen personen vooraleer behoedzaam te beginnen over gevoelige thema's**

Bij de uitwisselingen over zingeving werd alles wat te maken had met religie «welwillend» behandeld. Bijvoorbeeld toen de deelnemers vertelden wat ze voelden bij stigmatisering en gemeenplaatsen. De religieuze overtuiging en praktijk werden behandeld, maar iedereen in de groep erkende dat het ging om een gevoelige thematiek waarbij met respect moest worden geluisterd als iets spanningen opriep. Men moest dus eerst de tijd nemen om te zorgen voor een vertrouwensklimaat tussen de deelnemers. En er werd ook een keuze gemaakt: de begeleiders vroegen de deelnemers om in de «ik-vorm» te spreken, vooraleer het te hebben over de diverse manieren waarop overtuigingen omgaan met zingeving, om te vermijden dat de uitwisseling uitloopt op een steekspel van «vastgeroeste identiteiten tussen 'zij' en 'wij'». Door de «ik-vorm» te gebruiken hebben de deelnemers volgens de begeleiders het gevoel dat ze veel dichter bij elkaar staan.

4.5.6 Forumgesprekken: een sociologische onderzoeksmethode die aanzet tot «diepgaande», debatten, die steunen op argumenten, met de bedoeling om uit te komen bij de echte sociale uitdagingen die centraal staan in relaties, en ook om de wederzijdse co-inclusie te stimuleren

Als onderzoekers hebben we deze benadering meermaals gebruikt, in het bijzonder voor onze studie van 2014 over de kijk en de wederzijdse relaties tussen moslims en niet-moslims in Brussel¹²⁵.

¹²⁴ Deze persoon heeft al met andere groepen volwassenen ervaring opgedaan met deze benadering en gebruikt ze voortaan in samenwerking met de verantwoordelijke van de vzw Génération Espoir, voor het aansturen van interculturele groepen in Ottignies-Louvain-la-Neuve. Zie http://www.generationespoir.be/index.php?option=com_content&view=category&id=29.

¹²⁵ De «spelregels» van deze methode, de organisatie en het verloop van de opleidingscyclus, de rol van de verschillende onderzoekers, de manieren om een groep en een democratisch kader te vormen binnen de uitwisselingen en zo meer worden uitvoerig uitgelegd in het eerste deel van het werk: J. De Changy, F. Dassetto, B. Maréchal, Relations et co-inclusion. Islam en Belgique, Paris, L'Harmattan, 2007.

Concreet wordt er een groep gevormd van maximum een tiental deelnemers met erg uiteenlopende profielen. Deze groep komt gedurende drie avonden samen rond een thematiek die hen aanbelangt of die ze belangrijk vinden, om te praten over een onderwerp waarvan de onderzoekers verwachten dat de deelnemers daarover uiteenlopende standpunten hebben. De onderzoekers zorgen ervoor dat de uitwisselingen verlopen in een opbouwend en respectvol kader waarin iedereen zich niet alleen vrij kan uiten, maar waarin ook alles gezegd mag worden.

Deze methode lijkt wat op een «focusgroep», maar wil vooral zorgen voor directe debatten tussen de deelnemers, zodat ze er uit zichzelf in slagen om hun eigen argumentatie uit te diepen en tegelijk in staat zijn om te blijven luisteren naar de argumenten van de anderen. De basishypothese van deze methode luidt dat de deelnemers, door het aangaan van een dialoog en het ontwikkelen van een argumentatie die het specifieke van hun standpunt aantoonst, ons niet alleen veel vertellen over zichzelf, maar ook over hun denksystemen. Deze benadering zorgt aldus voor een relatie tussen onderscheiden referentiesystemen. Zo kunnen allerlei zaken naar boven komen en geanalyseerd worden: punten van overeenstemming en verdeeldheid, spanningsvelden, eventuele tekenen van wantrouwen, en zelfs van achterdocht. Indien nodig zorgen de onderzoekers er ook voor dat het gesprek weer op gang komt en delen ze hun reflecties en analyses met de deelnemers om de uitwisselingen en de reacties nog te verdiepen en om de deelnemers als actoren te betrekken bij het onderzoek.

In de loop van de bijeenkomsten worden de deelnemers ertoe gebracht om de mening van de anderen beter te begrijpen, en de onderzoekers kunnen de potentiële evolutie van de uitwisselingen tussen de deelnemers, net als hun attitudes bestuderen, ze kunnen ook zien of het wederzijds onbegrip afneemt, wijzen op echte oorzaken van ergernis, de aandacht vestigen op onderhandelingsruimte, en eveneens, in sommige gevallen, vaststellen dat het onmogelijk is om bepaalde thema's en specifieke uitdagingen te behandelen. Kortom, deze sociologische analysemethode kan de staat van de relaties op een bepaald moment ontleden, maar ze kan ook de onderliggende uitdagingen afbakenen, wat nuttig is om een uitweg te vinden voor gevoelens van relationeel onbehagen. In de loop van dit proces meet – en stimuleert – deze methode ook het vermogen tot wederzijdse co-inclusie¹²⁶ van de deelnemers, die noodzakelijk is voor het opbouwen van het vertrouwen tussen individuen en sociale groepen, wat fundamenteel is voor de stabiliteit van democratische maatschappijen.

Deze methode kan wat vreemd lijken tegenover de besproken initiatieven. Het hoofddoel is echter niet meteen het opbouwen van een project of het versterken van de sociale cohesie, maar veeleer het vooraf begrijpen van relatiedynamieken (weten dat daarbij echte tegenstellingen kunnen voorkomen). Dit specifieke kenmerk

¹²⁶ De term «wederzijdse co-inclusie», is overgenomen van prof. Felice Dassetto en betekent dat elk individu «de andere» gaat erkennen in zijn eigen alledaagse context, dit gaat opnemen in zijn eigen manier van denken en waarnemen van zijn relationele omgeving. «In de definitie van zichzelf zit ook de definitie van de verhouding met de andere.» (zie Dassetto F., «Au-delà de l'interculturel: les défis de la co-inclusion. L'interculturel : enthousiasme, litote et euphémisme», in Revista CIDOB d'Afers Internacionals, 2004, nummer 66-67, p. 304.) Aldus betekent co-inclusie «het vermogen om voor een gezamenlijk leven een gebied van verstandhouding te bedenken en om een minimale vertrouwensbasis te scheppen». (zie: De Changy J., Dassetto F. et Maréchal B., «Moslims en niet-moslims. Knelpunten in de dialoog», 2006, p.65. (beschikbaar op de website van de Koning Boudewijnstichting: http://www.kbs-frb.be/uploaded-Files/KBS-FRB/Files/NL/PUB_1625_Muslims_knelpunten_dialoog.pdf).

kan worden beschouwd als een beperking van de methode. Dat belet echter niet dat de resultaten uit deze onderzoeken, mits enkele aanpassingen, kunnen worden gebruikt door andere actoren, in andere contexten, om nieuwe projecten of beleidsmaatregelen uit te voeren met het oog op een verhelderende onderlinge kennismaking.

4.6 Besluiten: sleutelementen en terugkoppeling naar partnerschappen

In dit hoofdstuk over alternatieve ontmoetingsplaatsen, die worden bezocht door jongeren en/of volwassenen, hebben we er eens te meer op gewezen dat het belangrijk is om een duidelijk structureel werkingskader vast te leggen. Het is eveneens belangrijk om daarbij te zorgen voor ruimtes die vertrouwen wekken (soms door te werken in een kleine groep); door op langere termijn te werken (ook al kunnen korte sensibiliseringsperiodes ook erg nuttig zijn); door te vertrekken vanuit persoonlijke ervaringen, noden en verlangens op het terrein zodat het project voldoende verenigende kracht bezit waardoor wordt vermeden dat wordt gefocust op verschillen (als een situatie al gespannen is, is het soms wel nuttig om individuen met diverse profielen te verenigen rond eenzelfde sociaal, cultureel, sportief of buurtheroplevingsproject omdat er waarschijnlijk gemakkelijker contact wordt gelegd buiten formele ontmoetingsruimtes). Wat ook belangrijk is voor het succes van opgestarte initiatieven is het vormen van gediversifieerde partnerschappen (zonder te vergeten om van het publiek een «actor» en niet alleen een doelgroep van het initiatief te maken) omdat het bestaan ervan op zich al symbolisch is voor de lokale wil om samen te werken... Los van de goede wil, is het ook belangrijk om te kiezen voor alternatieven waarbij men de «problemen die ergernis opwekken» rechtstreeks aanpakt met het oog op het achter zich laten van thematieken die, als ze niet echt besproken worden, heel vaak terugkomen en de wederzijdse relaties en de welwillendheid schaden. Los van al deze initiatieven is het essentieel om het belang van een laatste inspanning niet te verwaarlozen: namelijk het nalaten van sporen, zodat anderen er zich op kunnen inspireren, maar ook om de reflecties voor te bereiden.

Tot besluit van dit hoofdstuk willen we graag kort terugkomen op enkele sleutelvoorwaarden voor het succes van geplande projecten, die doorgaans niet zichtbaar zijn voor mensen die buiten het project staan, maar die wel essentieel zijn voor het vormen van goede partnerschappen.

We hebben bijvoorbeeld al beklemtoond dat het werken met partnerschappen tussen diverse verenigingen kan bijdragen tot een diverse mix van deelnemers, zodat de denkoefeningen de cirkel van de vaste bezoekers overstijgt (ongeacht of het gaat om sympathisanten, welwillende personen, reeds-overtuigden, zij die soms vooral deelnemen om hun stem te laten horen, en soms ook zij die de confrontatie willen aangaan). Zonder partnerschappen bereiken ze vaak weinig geïnteresseerde mensen of mensen die het nut van een ontmoeting met mensen die anders zijn niet inzien of gewoon bang zijn voor dergelijke contacten. Maar de samenwerking kan op middellange termijn maar echt doeltreffend zijn, als het niet gewoon gaat over het verdelen van taken, maar veeleer om het project samen te dragen en actief te blijven rond gemeenschappelijke doelstellingen.

Bovendien is er heel vaak tijd nodig om een hecht partnerschap voor te bereiden: «tijd nemen» om elkaar gerust te stellen over de bedoelingen van de begeleiders, maar

ook om de juiste woorden, evenals de geschikte partners, te vinden om met elkaar te praten. Bij deze zoektocht naar mensen die willen samenwerken is het belangrijk dat men al bepaalde mensen kent, vertrouwenspersonen die hen kunnen leiden naar betrouwbare personaliteiten die het belang en de uitdagingen van de gezamenlijke stappen echt kunnen vatten (wat vaak al, heel gewoon, te maken heeft met een goede kennis van het Nederlands of het Frans).

Het aanknopen van nuttige, perspectiefrijke partnerschappen vereist vervolgens van alle betrokkenen dat ze in staat zijn om zich aan te passen en hun ideeën te laten bekritisieren, om een vertrouwenssfeer te scheppen binnen deze relaties tussen organisaties en personen onderling, om eventuele meningsverschillen te aanvaarden en om er vervolgens op een serene manier over te praten.

Trouwens om ervoor te zorgen dat een project na jaren niet in elkaar zakt, wijzen sommige actoren op het terrein ook op de noodzaak om nieuwe partnerschappen aan te knopen, om de modaliteiten van het project te herzien en om te veranderen van plaats, zodat het project niet alleen steeds beter aansluit bij de verwachtingen en noden van zijn publiek, maar ook bij de uitdagingen van de maatschappij.

5. PRAKTISCHE INITIATIEVEN VAN PUBLIEKE EN GESUBSIDIEERDE ORGANISMEN

Af en toe lopen de spanningen hoog op, zeker in de steden. We denken aan lokale politici of andere publieke figuren die bijdragen tot een klimaat van wantrouwen, tot polemieken rond diverse reglementen over het al dan niet verbieden van het veruiterlijken van de overtuiging door ambtenaren, en ook tot delicate situaties in gemeenten waar de autoriteiten heen en weer geslingerd worden tussen het omgaan met de vrijheid van meningsuiting en het respecteren van de openbare orde. In dit laatste geval gaat het dan om betogingen (zoals deze tegen het boerkaverbod die werd georganiseerd door de vereniging Muslim Rise, die door de gemeentebesturen werd verboden in mei 2010, in het bijzonder wegens het hoge risico op tegenbetogers), om shows (zoals de geannuleerde voorstellingen van de humorist Dieudonné in 2012 in verschillende steden in België) of ook om een publiek optreden van een «polemisch» personage (zo mocht Tareq Al Suwaidan het land niet in voor de tweede editie van de Moslimbeurs in Brussel).

Vaak ontstaan er heftige discussie tussen diegenen die de vrijheid van meningsuiting tot elke prijs verdedigen (ongeacht of het gaat om de veruiterlijking van overtuigingen of over karikaturen) en diegenen die uit voorzichtigheid kiezen voor censuur.

Gelukkig gaat het op het lokale niveau ook over fundamentele vrijheden en over plaatsen waar men elkaar kan ontmoeten en nadenken: de discussies en zelfs de onderhandelingen over gevoelige thema's kunnen er verlopen in een meer sereen klimaat.

In dit deel over «geïstitutionaliseerde praktijken» gaan we dieper in op praktijken van publieke federale, gewestelijke en ook gemeentelijke instellingen. Deze laatste spannen zich immers in voor het welzijn in de stad; ze verrijken de reflecties over inschakelingshulp voor iedereen en over een betere kennis van de «andere»; ze buigen zich over de ideeën van de jeugd en promoten andere projecten om hun toekomst te ondersteunen; ze produceren ook enkele handleidingen en benaderingen rond het bevorderen van diversiteit binnen de arbeidswereld.

5.1 Bijdragen tot ontmoetingen tussen bewoners en positief tussenkomen in het leven en de reputatie van buurten via gerichte evenementen

Een voorbeeld: de stad Antwerpen organiseert jaarlijks een «**Lentepoets**»¹²⁷, een dag waarbij de Antwerpenaren worden uitgenodigd om deel te nemen aan de lenteschoonmaak van hun buurt: de straten zijn er dan autovrij, zodat de bewoners elkaar kunnen ontmoeten en de kinderen samen kunnen spelen. Naast de positieve aspecten voor de mooie omgeving en het welzijn van de stad en de straten, winnen ook de mensen erbij want zo kunnen de dagelijkse contacten tussen burens minder afstandelijk worden. Andere Belgische steden promoten eveneens ontmoetingen tussen burgers zoals de gemeente Molenbeek die, in 2014, ter gelegenheid van haar verkiezing tot «**Culturele**

¹²⁷ <http://opsinjoren.be/product/lentepoets>

Hoofdstad¹²⁸ probeerde «*de schijnwerpers te richten op haar “culturele voedingsbodem”*». Nog andere evenementen zoals sportmanifestaties werden georganiseerd door verenigingen en sociale inschakelingsorganismen, bijvoorbeeld de jaarlijkse jogging¹²⁹ die vzw de Foyer organiseert om de schotten tussen de wijken van deze stad uit de weg te ruimen, om komaf te maken met clichés en ook om hun eentonigheid te doorbreken. Volgens de sociale actoren die aan de basis liggen van deze loopwedstrijd geven sommige straten van Molenbeek aan de voorbijgangers vaak een simpel, en zelfs «*verwrongen beeld*» van hun gemeente, waar een enkel «*aangezicht het gelaat wordt van een hele wijk waar mensen aan de toog hangen in cafés, naar de moskee gaan en waar er eenmaal per week een markt is*».

Dergelijke initiatieven mikken vaak niet in de eerste plaats op mensen met diverse overtuigingen die ze willen bijeenbrengen en met elkaar willen doen praten, maar toch slagen ze daar in door het creëren van gewone momenten van samenhang die wat buiten de dagelijkse sleur vallen, en zo kunnen leiden tot wat toenadering.

Daarnaast worden er vaak forums en colloquia georganiseerd, niet enkel voor verenigingen en de academische wereld, maar ook voor verkozen politici om hen de gelegenheid te geven om te luisteren naar de burgers en naar participatieve initiatieven. We denken aan het colloquium «Jeugd en diversiteit in een stedelijke omgeving»¹³⁰ in oktober 2013 georganiseerd door het Instituut Emile Vandervelde (studiecentrum van de PS), met Belgische en ook Europese actoren. De deelnemers probeerden er inzicht te krijgen in de noden en vragen van jongeren, in het bijzonder rond sociaaleconomische problemen die hen zouden beletten om te experimenteren met sociale mobiliteit. Ook centra voor permanente educatie focussen op het dagelijkse leven van de jongeren, met name het Agence Alter¹³¹ dat sedert 2012 het evenement «**BruXitizen**»¹³² organiseert waarbij jongeren worden uitgenodigd om samen als volwaardige burgers te komen nadenken over deze vragen.

128 Om de twee jaar kiest de Federatie Wallonië-Brussel een gemeente om er een “Culturele Hoofdstad” van te maken. Deze titel wil de aandacht vestigen op het culturele dynamisme van een stad via shows, optredens in open lucht, clips, fototentoonstellingen, muzikale evenementen enz. om de bewoners in beweging te brengen, met inbegrip van de buurgemeenten, en om zo hun stad en de initiatieven van haar burgers te promoten. Voor meer informatie over de uitgevoerde projecten, zie <http://visitbrussels.be/bitc/minisite/home/display/lg/fr/name/molenbeek2014.do>

129 Dit evenement trok 300 personen, volgens de organisatoren die we in 2014 ontmoetten. Ze kozen bewust voor een jogging op zaterdag omdat er dan veel volk op de been is. Het ging niet om het organiseren van een sportmanifestatie op zich, maar veeleer om het doorbreken van clichés over bepaalde wijken, in het bijzonder door «te laten zien dat vrouwen zonder problemen in een short door Molenbeek kunnen lopen, dat het doenbaar is». Bij de eerste editie van deze jogging gooiden jongeren nog met kiezelsteentjes naar loopsters in short. Die problemen zijn nu verleden tijd.

130 De akten van het colloquium zijn gratis online beschikbaar: <http://www.fichier-pdf.fr/2013/12/16/actes-colloquejeunesse-et-diversite-en-milieus-urbains-5/actes-colloquejeunesse-et-diversite-en-milieus-urbains-5.pdf>

131 Het Agence Alter doet actief aan onderzoek en journalistiek. Het publiceert onder meer Alter Echos, Get-Up!, Labiso en Echos du Crédit et de l'endettement), zie <http://www.alter.be/>.

132 In 2013 dachten jongeren samen na over: «Hoe van Brussel een stad maken waarin jongeren een eigen plaats hebben?». Voor deze gelegenheid werden er twee ontmoetingsdagen georganiseerd; daarbij werd gebruik gemaakt van de «open forum»-methode. Het gaat om een «animatiemethode rond collectieve intelligentie» die de deelnemers de kans biedt om te praten over kwesties en thema's die hen raken en aanbelangen, maar ook om oplossingspaden te bedenken. In 2014, bij de derde editie van dit evenement, gingen de uitwisselingen over «belemmeringen en motoren bij de emancipatie van jongeren rond 3 thematieken: POLITIE/WERK/STRAAT». De aanwezigen hierbij waren jongeren en sociale actoren (verenigingen, leerkrachten, politieagenten enz.). Voor meer informatie, zie <http://www.bruxitizen.be/>

5.2 Investeren in publieke structuren voor het organiseren en behouden van contacten tussen burgers met allerlei achtergronden en culturen, en ook met organismen van lokale besturen

Er worden plannen voor sociale cohesie opgesteld en publieke instellingen krijgen de opdracht om te waken over de sociaalprofessionele inschakeling, de toegang tot een fatsoenlijke woning en tot een gezondheidsaanbod voor iedereen, maar ook over het creëren en behouden van sociale banden en interculturele relaties.

Daarom vinden we in de Federatie Wallonië-Brussel «centres régionaux d'intégration» (regionale integratiecentra)¹³³ die diverse opdrachten hebben binnen een bepaald deel van het grondgebied. Hun publiek bestaat vaak uit nieuwkomers, maar hun acties reiken verder. Veel van deze integratiecentra promoten, vaak samen met lokale verenigingen, ook de relaties tussen personen met een diverse achtergrond en cultuur binnen de wijken. Ze richten bijvoorbeeld initiatieven op om komaf te maken met stigmatiserende uitlatingen of steunen evenementen die ontmoetingsruimten creëren voor burgers. Een illustratie daarvan is de medewerking van het *Centre d'action interculturelle* van de provincie Namen aan «la fête du partage» (het feest van het delen)¹³⁴. Dit evenement sloot aan bij het offerfeest in Sambreville. Er werden dialoogtafels georganiseerd, een «interculturele maaltijd» en ook conferenties over rituelen van giften en delen binnen diverse levensbeschouwelijke overtuigingen. Er waren verschillende doelstellingen: het ging niet alleen om het proberen te verbeteren van de «interculturele dialoog»; het laten ontdekken, kennen en erkennen van diverse zeden en gebruiken die aanwezig zijn in de stad, met de grootste focus op de moslimgemeenschap, - «de aandacht vestigen op een weinig gewaardeerde gemeenschap», maar ook om het opbouwen van contacten en «vertrouwensbanden» tussen «lokale actoren» en hun «doelgroepen».¹³⁵

133 In Wallonië: het CAI (Namen), het CIMB (Bergen), het ceRAIC (La Louvière), het CRIBW (Waals-Brabant), het CRIC (Charleroi), het CRIPEL (Luik), het CRVI (Verviers) en het CRI Lux (Luxemburg). De teams krijgen onder meer de opdracht om de bestaande voorzieningen te evalueren, om de probleemgebieden op het territorium te analyseren, om nieuwe sporen voor te stellen om in te spelen op de noden van de bevolkingsgroepen en de organisaties die actief zijn in hun provincie. Ze steunen lokale integratie- en culturele ontmoetingsinitiatieven van de verenigingswereld enz. Ze bieden bijvoorbeeld actiesteun aan via de analyse van situaties en problematieken, op het vlak van de (menselijke en financiële) middelen, maar eveneens via netwerking (bijvoorbeeld vragen om partnerschappen of opleidingen, of gewoonweg om het bestaan van projecten ruimer bekend te maken). Ze vervullen ook sensibiliserings- en informatieopdrachten rond interculturele thema's afhankelijk van de actualiteit door het creëren van pedagogische instrumenten, door het aanbieden van opleidingen aan de actoren op het terrein, door het organiseren van conferenties en ook door het publiceren van een trimestrieel of maandelijks tijdschrift (met heel vaak een overzicht van interculturele initiatieven in de betrokken stad – met name naar aanleiding van de herdenking van 50 jaar Turkse en Marokkaanse immigratie in België, waarbij de klemtoon vaak meer ligt op het culturele dan op het religieuze).

Het ging daarbij om de algemene benadering van talloze thematieken en problematieken (immigratie, gezondheid), maar ook meer specifieke onderwerpen (de plaats van de religieuze tekens in een democratische maatschappij, een seculiere, neutrale overheid) of een focus op een specifieke gemeenschap (moslims, Roma).

134 Dit initiatief vloeit voort uit het Plan voor sociale cohesie van Sambreville, en sluit aan bij een vorig project «Wat doen wij samen met de rijkdom van iedereen?» Dit laatste project wees op een wederzijdse onwetendheid inzake culturele praktijken tussen gemeenschappen wat leidt tot «een zekere weerstand tegen samenleven», en het stelde ook vast dat er iets ontbreekt aan de uitwisselingen tussen bewoners met een diverse culturele achtergrond, zowel op het interpersoonlijke als op het groepsniveau. In de toekomst wordt deze inspanning voortgezet via de oprichting van een «Comité de Dialogue Interculturel entre Institutions, Citoyens et Associations» (CoDIICA).

135 De organisatoren waren vrij tevreden over de eerste editie, waarbij 60 op 100 deelnemers moslim waren, ook al hadden ze een publiek gewild dat meer verscheiden was qua culturele en religieuze origine. Dat kan gedeeltelijk te verklaren zijn door de «korte» tijd waarin dit evenement georganiseerd moest worden. Zoals we al onderstreepten, is het immers onontbeerlijk om voldoende tijd te nemen, zowel voor het bedenken van het project als voor de resultaten ervan, om zeker te zijn over de nagestreefde doelstellingen, om de nodige partnerschappen te creëren, en om te beschikken over de middelen voor het ontwikkelen van een overtuigende communicatie.

• **Om te zorgen voor een effectieve mix in de praatgroepen: de mix opleggen aan de deelnemers bij het vormen van de groepen**

Deze, volgens de organisatoren, zowel feestelijke als informatieve dag vormde een gelegenheid om elke deelnemer uit te nodigen om in een subgroep iets te vertellen over zijn ervaringen en vragen zoals: «*Wat betekent het feest van het delen voor u?*»; «*Hoe samenleven en de rijkdom van de diversiteit benutten?*». Om te zorgen voor kwaliteitsvolle uitwisselingen tussen deelnemers die elkaar niet of nauwelijks kennen, besloten de organisatoren om de deelnemers zelf te verdelen over de verschillende subgroepen zodat de ontmoeting en de beleving van deze diversiteit reëel zou zijn en zich niet zou beperken tot het visuele (in die zin dat het er niet alleen om gaat om op eenzelfde plaats mensen bijeen te brengen die nadenken over de diversiteit in de wijk, maar ook om hen ertoe te bewegen om met elkaar te praten).

Naast deze samenwerkingen organiseren de regionale integratiecentra eveneens werkgroepen om de diverse actoren en burgers samen te brengen rond sleutelkwesties of gevoelige onderwerpen. In Namen bijvoorbeeld worden problemen rond de veruiterlijking van overtuigingen besproken in een **werkgroep «communautés convictionnelles et cohésion sociale»** (*geloofsgemeenschappen en sociale cohesie*) (vroeger sprak men van het «atelier van de culturele praktijken»). In theorie creëert dit ruimte voor debatten tussen diverse «sociale operatoren»: actoren uit de verenigingswereld, bemiddelaars, vertegenwoordigers van culturele gemeenschappen¹³⁶. De werkgroep wil rond concrete problemen en lokale vragen oplossingssporen opbouwen en ook overeenstemming over het pad dat gevolgd moet worden «*opdat alles zou kunnen blijven functioneren*». Maar de werkgroep wil ook bruggen slaan tussen lokale besturen en culturele centra rond vragen die worden aangekaart door sociaal werkers zoals het al dan niet toestaan van onderhandelingsmarge bij het vaststellen van de uurroosters van de alfabetiseringslessen als deze samenvallen met het vrijdagmiddaggebed¹³⁷ of de vraag om specifieke moslimpercelen te reserveren op een kerkhof. Deze werkgroepen kunnen een kans bieden om referentiekaders te confronteren om zo «bepaalde blokkeringen te overstijgen».

• **Polemieken rond zwembaden: vermijden van starre standpunten, enkele uren reserveren voor vrouwen als dat mogelijk is, maar communautaire vooringenomenheid en laksheid vermijden en kiezen voor regels die voor iedereen gelden**

De werkgroep «geloofsgemeenschappen en sociale cohesie» boog zich over conflicten die werden aangekaart door een animatrice die zwembles gaf aan vrouwen (in meerderheid moslims) die deelnamen aan een sociaal inschakelingsprogramma. Er stelden zich twee problemen. Enerzijds droegen sommige vrouwen tijdens de lessen een pak dat het hele lichaam bedekte en niet het reglementaire badpak. Anderzijds waren er ook deelnemers die klaagden over de aanwezigheid van jonge jongens

¹³⁶ We noteren dat het gaat om verantwoordelijken van levensbeschouwelijke ontmoetingsplaatsen en niet om voorgangers van een eredienst (voor het moslimgeloof betekent dat verantwoordelijken van moskeeën en niet imams). Enerzijds sluit dat aan bij de wens om niet te praten op basis van religieuze teksten, en anderzijds is het ook praktischer omdat weinig imams in dit gebied voldoende Frans kennen om met succes te kunnen deelnemen.

¹³⁷ Een leraar Frans als vreemde taal maakt deze vragen erg concreet: Wat moeten we doen met deze vragen? Kunnen we onderhandelen over de cursusregels omwille van beweegredenen die niet uitgaan van alle deelnemers? Moeten we er niet van uitgaan dat het gaat om een programma dat past in sociale en professionele inschakelingsplannen, waarbij ook aandacht moet zijn voor de beperkingen die gangbaar zijn in de arbeidswereld? Maar wat met de relationele effecten als we over dit onderwerp weigeren te praten?

(nog geen pubers) die met hun moeder meekwamen naar deze sportactiviteiten. In deze werkgroep werd gepraat over de meest geschikte legitieme manieren om ervoor te zorgen dat de interne reglementering van de instelling, die om hygiënische redenen van toepassing is op iedereen, gerespecteerd werd. Daar werd ook geopperd om raad te vragen aan vertrouwenspersonen, die inzake gevoelige kwesties over een zekere legitimiteit beschikken, in het bijzonder binnen de moslimgemeenschap, om dit te kunnen oplossen via een onderhandeling en om niemand uit het programma te moeten zetten.

Met deze werkgroep komt het erop aan om ruimte te creëren voor het formuleren van de diverse standpunten, via de aanwezigheid van vertegenwoordigers van diverse overtuigingen, en ten behoeve van een gemeenschappelijk geacht voordeel (het behoud van de lessen) binnen het kader van het reglement dat van toepassing is in deze instelling (dit wil zeggen badpakken die voldoen aan de hygiënische normen). Zo werd er bijvoorbeeld beslist om de uren met minder bezoekers in deze instelling te reserveren voor vrouwen. Sommige sociaal werkers betreuren echter dat deze gezamenlijke luister- en reflectieoefening niet toegankelijk was voor de deelnemers aan deze lessen. Daardoor worden deze laatste eerder gezien als objecten en niet als individuen die deelnemen aan dit proces van permanente educatie en aan deze netwerken om elkaar te leren kennen. Dat beperkt de reikwijdte van de ondernomen actie enorm: *«Als het er enkel om gaat dat vrouwen mogen gaan zwemmen tussen 9 en 11 uur, dan werd er met de vrouwen zelf niets ondernomen.»*

Daarnaast zien sommigen in dit soort maatregelen een teken van communautair handelen en discriminerende beslissingen¹³⁸. Maar anderen lijken tevreden te zijn met de genomen beslissingen omdat ze positief zijn voor elke vrouw, ook al is ze niet-moslim, die niet wil dat mannen haar uiterlijk kunnen beoordelen. Nog anderen vinden dat het de vrouwenemancipatie vooruithelpt, omdat moslimvrouwen zo toegang krijgen tot dergelijke sportactiviteiten. Daarbij gebruiken ze het argument dat *«bijdragen tot vrouwenemancipatie ook inhoudt dat ze niet de hele dag moeten bezig zijn met huishoudelijke taken»*. Zo kunnen we samen met Fabrice, die in Brussel al meer dan dertig jaar werkt in de sector van de integratie en de sociale cohesie, besluiten dat het mogelijk is om bepaalde specifieke vragen te respecteren zonder dat dit meteen een overdreven impact krijgt: *«Aan een vrouw vragen dat ze zich bijna naakt vertoont, is niet vanzelfsprekend en dus respecteren we dat (...). We hebben hen een eigen lokaal gegeven [voor fitnesslessen], maar als ik iets nodig heb in het lokaal, ga ik dat discreet halen, men moet ook niet overdrijven.»* Het is dus belangrijk om sterk te ijveren voor een gendermix, het opbouwen van begrip, uitwisselingen en vertrouwen tussen mannen en vrouwen in onze samenleving, maar dat mag niet overal en altijd absoluut opgelegd worden.

¹³⁸ Een leraar Frans als vreemde taal maakt deze vragen erg concreet: Wat moeten we doen met deze vragen? Kunnen we onderhandelen over de cursusregels omwille van beweegredenen die niet uitgaan van alle deelnemers? Moeten we er niet van uitgaan dat het gaat om een programma dat past in sociale en professionele inschakelingsplannen, waarbij ook aandacht moet zijn voor de beperkingen die gangbaar zijn in de arbeidswereld? Maar wat met de relationele effecten als we over dit onderwerp weigeren te praten?

In de praktijk werd er op deze bijeenkomsten ook gepraat over problemen rond de islam. Intern vond men het nochtans nodig om te kiezen voor een ruimere benaming om niet stigmatiserend over te komen en omdat er indien nodig ook zou kunnen worden gepraat over vragen rond andere overtuigingen.

Volgens een lid van het **Centre de Recherche en Action publique, Intégration et Gouvernance** (Craig)¹³⁹ is het belangrijk dat dergelijke werkgroepen begeleid worden door een figuur die niet lijkt te behoren tot deze of gene geloofsgemeenschap en die kan optreden als een polyvalent expert. Deze expert moet onder meer op de hoogte zijn van de relaties tussen kerk en staat (en de wetgeving daar rond) en/of van de sociologie van religies (om te kunnen focussen op de maatschappelijke uitdagingen achter vormen van onbegrip of bepaalde vragen).

Goede wil en financiële steun volstaan dus niet. Het gevaar bestaat immers dat er dan oplossingen worden goedgekeurd die buiten het wettelijk kader vallen en deze acties aldus ongeloofwaardig maken en eventuele spanningen nog versterken, bijvoorbeeld omdat de mensen die de vraag stelden verbitterd zijn als een oplossing wordt herroepen. Voor deze expert zou het ook nuttig zijn als andere actoren op het terrein deze werkgroep zouden erkennen als een plaats waar concrete problemen kunnen worden opgelost, al zou het niet opportuun zijn om er bij problemen systematisch een beroep op te doen. Volgens hem is het belangrijk om de relaties en het zoeken naar begrip en oplossingen vandaag spontaan te houden, zonder de aanwezigheid van derden.

In Vlaanderen zijn er ook provinciale en regionale «**Integratiecentra**»¹⁴⁰ die sinds januari 2015 deel uitmaken van het «Agentschap Inburgering en Integratie», naast diensten voor sociaal tolken, onthaalbureaus en het Kruispunt Migratie-Integratie. Globaal steunen deze structuren het samenleven in een gediversifieerde maatschappij. Via diverse initiatieven proberen ze steun te verlenen aan organisaties, publieke structuren zoals scholen, en ook bedrijven als ze op het werk begeleiding nodig hebben bij het omgaan met etnische en culturele minderheden. Ze organiseren bijvoorbeeld opleidingsmodules voor leerkrachten rond het aanpakken van taaldiversiteit in de klas. Deze organismen helpen de lokale stedelijke bevolkingsdiensten ook bij het organiseren van het offerfeest. Ze stimuleren hen om bepaalde maatregelen aan te passen of ook om een ruimer en meer gediversifieerd publiek toe te leiden naar lokale organisaties. Deze structuren nemen ook initiatieven om de islam zoals hij kan worden beleden in België, beter te begrijpen. Het Oost-Vlaamse provinciale integratiecentrum ODICe organiseert in Lokeren bijvoorbeeld een opleiding van zes halve dagen om toeristische gids te worden in een moskee. Naast meer praktische lessen inzake de basiskennis van het beroep als toeristengids, zijn er ook sessies over de islam in Vlaanderen.

In alle delen van België worden er talloze sensibiliseringsinstrumenten gemaakt, zowel voor jongeren als voor volwassenen, om stereotiepe beelden in vraag te stellen.

139 <http://www.centre-craig.org/> Dit centrum werkt in het bijzonder rond «relaties tussen levensbeschouwelijke gemeenschappen (erediensten en niet-confessionele gemeenschappen) en overheidsbesturen» en ook rond «de veruiterlijking van overtuigingen in de publieke sfeer».

140 Er bestaan vijf provinciale integratiecentra – «deSOM» (West-Vlaanderen, Kortrijk), «Prisma» (in Antwerpen zonder de stad Antwerpen), «PRIC» (Limburg), «ODICe» (Oost-Vlaanderen zonder Gent) en «Het Provinciaal Integratiecentrum» van Vlaams-Brabant (zonder Brussel) – en drie regionale integratiecentra: «De 8» (Antwerpen), «In-Gent» (Gent) en «de Foyer» (Brussel).

Zo zijn er bijvoorbeeld bezoeken aan levensbeschouwelijke ontmoetingsplaatsen, die gekoppeld zijn aan een intensieve verkenning van geloofsovertuigingen en/of wijken, maar ook aan interactieve activiteiten zoals «**Het gewoon vreemd paleis**» (Le palais de l'étrange et du normal)¹⁴¹. Dat laatste is een activiteit die in Brussel sinds 1998 in het Nederlands en het Frans wordt aangeboden door vzw de Foyer (een van de drie Vlaamse regionale integratiecentra). Ze is vooral gericht op jongeren van 10 tot 14 jaar, maar er wordt ook aan deelgenomen door leerkrachten in opleiding, nieuwkomers die een taal leren in het kader van een inburgeringscursus en ook groepen die bezig zijn met hun sociaalprofessionele inschakeling. Het gaat om een educatief en ludiek traject rond thematieken zoals diversiteit, vooroordelen en democratie. Met in hun hand een folder met de verschillende activiteiten in dit «paleis», dat twee verdiepingen beslaat, worden jongeren, in groepjes van twee, uitgenodigd om na te denken over wat ze normaal en vreemd vinden (zoals varkensvlees eten, de neus snuiten in een zakdoek, homoseksualiteit enz.) en om zich in de plaats te stellen van een persoon uit een «andere cultuur»; om een feit te onderscheiden van een mening of een vooroordeel (zoals «Belgen zijn racisten» of nog «Alle Turken zijn moslims»); om te praten over hoe ze moeten omgaan met mensen die een andere mening hebben of met een thematiek zoals democratie (vrijheid, gelijkheid, solidariteit, de verschillen tussen een dictatuur en een democratie enz.). De leerkrachten krijgen een pedagogisch dossier zodat ze het bezoek in de klas kunnen voorbereiden, maar ook om de kritische reflectie die werd gestimuleerd door het bezoek, voort te zetten via activiteiten om de leerlingen kritisch te leren kijken naar de media.

De «Service Général des Lettres et du Livre» (en meer precies de afdeling promotie jeugdliteratuur) van de Federatie Wallonië-Brussel vormt een andere interventiehefboom in het kader van de opdrachten opvoeding tot interculturaliteit en burgerschap. De dienst ligt bijvoorbeeld aan de oorsprong van een instrument dat diverse hedendaagse literaire werken wil promoten om jonge lezers aan te sporen om «de anderen» te ontmoeten, het zogeheten: **Y a-t-il un lapin dans ma tasse de thé** – *Een selectie van jeugdboeken om de interculturele dialoog te verrijken en om een beeld te geven van «de gevoelige zones bij culturele interactie»*.¹⁴² Dit werk biedt een selectie van 117 boeken, fictie en non-fictie¹⁴³ bestemd voor jongeren van 0 tot 13 jaar die worden ingedeeld volgens vier profielen: «De kleintjes», «Beginnende lezers», «Zelfstandige lezers» en «Gevorderde lezers». Deze publicatie is uiterst geschikt om te worden gebruikt door professionals die werken in de jeugdsector: leerkrachten, animatoren, opvoeders, bibliothecarissen en uiteraard ook de ouders. Uit het resultaat spreekt een verlangen om anders te werken rond samenleven, om het nadenken over de regels te bevorderen uitgaande van wat de jongsten kan raken, namelijk jeugdboeken.

Diverse thema's rond culturele identiteiten werden opgenomen in deze selectie: het verschil, de identiteit, mensenrechten, stereotiepe beelden en vooroordelen, immigratie, racisme, religie, maar ook solidariteit, vrijheid, gelijkheid enz. De voorgestelde werken laten zien «hoe wordt omgegaan met deze verschillende identiteiten en met diversiteit, door te kiezen voor confrontatie, voor een positieve of negatieve schok tussen verschillende werel-

141 Voor meer praktische inlichtingen over deze activiteit, zie: http://www.foyer.be/IMG/pdf/3_gewoon_vreemd_paleis.pdf.

142 Publicatie beschikbaar op het volgende internetadres: http://www.servicejeunesse.cfwb.be/index.php?eID=tx_nawsecuredl&u=0&file=fileadmin/sites/sj/upload/sj_super_editor/sj_editor/documents/Publications/VivreEnsemble_completOKpdf.pdf&hash=45346d405905176ab9bbd7f9a25c97b40a03eea8

143 Deze boekenselectie kan, op verzoek, worden voorgesteld in bijvoorbeeld bibliotheken en scholen.

den.»¹⁴⁴ Dit instrument omvat eveneens enkele artikels die uitleg geven bij een interculturele benadering en die de behandelde thema's in perspectief plaatsen.

Om het werk te leren kennen en ruimer te verspreiden werd op 29 april 2014 een sensibiliseringsdag voor iedereen georganiseerd in de lokalen van het «Maison des cultures et de la cohésion sociale» van Molenbeek. In het werk staan ook enkele concepten en principes (onder meer over «interculturaliteit als fenomeen» en initiatieven rond «interculturele actie») die dienden als uitgangspunt voor het maken van de selectie. Het werk vestigt ook de aandacht op een handvol boeken zoals *Sept Milliards de visages* van Peter Spier (2009, Paris, L'école des Loisirs) die ingaan op diverse facetten van het samenleven en die de pluraliteit van de wereld en de rijkdom van deze verschillen illustreren; het boek *Mohammed* van Jérôme Ruillier (2011, Paris, Sarbacane, Amnesty International), een graphic novel geïnspireerd op het boek *Mémoires d'immigrés* van Yamina Benguigui, geeft een bijzondere kijk op de geschiedenis van de Maghrebijnse immigratie via getuigenissen van vaders, moeders en kinderen. Het boek «Bonne fête mouton», van Luc Baba en Marion Dionnet, dat toen nog niet af was, gaat in op het offerfeest op basis van gesprekken tussen kinderen. Door een lam te willen redden, leren de kinderen hoe dit feest historisch ontstaan is en bekijken ze het op een andere manier. Er werden op die dag ook diverse animaties opgevoerd om de gedachtegang die spreekt uit deze boeken, op een andere manier voor te stellen. Er werden workshops georganiseerd om zich in te leven in activiteiten die werden gerealiseerd op basis van boeken. Zo inspireerde een theaterworkshop zich op de roman *Une bouteille dans la mer de Gaza* van Valérie Zenatti (2005, Paris, L'école des loisirs) en op de daarin behandelde thematieken en bedenkingen zoals angsten en onbegrip tegenover «de andere», ontmoetingen en het bestaan van onoverkomelijke belemmeringen enz.

5.3 Projecten om jongeren uitgaande van voorbeelden te informeren en te steunen met het oog op hun latere professionele inschakeling

Naast instrumenten en projecten die proberen in te werken op het beeld dat men heeft van «de andere», proberen andere gesubsidieerde initiatieven jongeren te inspireren en te steunen, in de hoop dat ze een volwaardig actor in onze maatschappij kunnen worden.

Via het ontwikkelen van talenten en het naar voren schuiven van het succesparcours van enkele vooraanstaande personen wil men jongeren met een vrij precair sociaaleconomisch statuut (en heel vaak met een migratieachtergrond) aanmoedigen om zich bewust te worden van hun streven en potentieel.

Naar aanleiding van de **dagen tegen het racisme op school**, die werden georganiseerd door het integratiebureau van Gent, waren er actoren van vreemde origine die hun eigen geschiedenis deelden met leerlingen om hen, op basis van succesvoorbeelden en een boodschap van hoop, aan te moedigen om door te zetten en om hun studie of kwalificerende opleiding ernstig te nemen. Om deze jongeren te stimuleren maken anderen dan weer een boek waarin professionele succesverhalen worden beschreven. Een voor-

¹⁴⁴ Decuyper I. (Coord.), *Y a-t-il un lapin dans ma tasse de thé-une sélection de livres de jeunesse pour nourrir le dialogue interculturel*, Bruxelles, Fédération Wallonie-Bruxelles Culture, 2013, p.8.

beeld daarvan is **L'immigration marocaine- 50 parcours, 50 talents**, een boek van Jamila Ben Azzouz, dat «een eerbetoon wil brengen aan de generatie van de pioniers en beelden waarmee men zich positief kan identificeren wil aanbieden aan de toekomstige generaties». Deze levenstrajecten van mensen uit verschillende werelden (justitie, bedrijven, academisch milieu, gezondheid, cultuur, media...) schetsen de moeilijke fasen in hun leven en hun succes, maar ook sommige sleutelontmoetingen, met bepaalde leerkrachten en andere professionals. De auteur wou een tegenwicht bieden tegen het sociale determinisme dat deze jeugd met een migratieachtergrond kan beperken tot een welomschreven voorbestemming en ze wou ook aantonen dat deze succesverhalen geen uitzonderingen zijn. Er wordt ook beklemtoond dat we een gemeenschappelijke toekomst delen, los van de verschillen (wetende dat de religieuze dimensie hier niet wordt in de verf gezet): «Dit België, we behoren daar helemaal toe, we zijn er een onderdeel van en we verrijken het vanuit onze wortels, die van elders komen.»¹⁴⁵

Peterschapsprojecten en andere initiatieven die aanzetten om een klik te maken, zoals de «Déclic»-dagen¹⁴⁶, worden sinds 2009 georganiseerd door de ABPM (Association Belge des professionnels musulmans), een netwerk waar het religieuze facet van de identiteit centraal staat in het engagement van de leden die zich inzetten ten behoeve van de jongeren. Het is de bedoeling om professionals uit allerlei bedrijfssectoren jaarlijks in contact te brengen met jongvolwassenen (van het vierde tot het zesde jaar secundair onderwijs) om hen te informeren, via getuigenissen en beroepservaringen, over hun latere studies en carrièremogelijkheden in de arbeidswereld.

Andere, minder gerichte projecten zoals «**Boost Brussel**»¹⁴⁷ proberen eveneens om de talenten van jongeren met een migratieachtergrond en uit een kwetsbare milieu te ontwikkelen en te bevorderen, door hen te steunen tijdens hun schoolcarrière, vanaf het vierde jaar secundair onderwijs, ongeacht de studierichting, zodat ze hogere of kwalificerende studies kunnen beginnen en succesvol kunnen afronden. Vanuit de vaststelling dat Brussel een van de jongste steden van België is, en dat de werkgelegenheid van de jongeren er een van de laagste is, besloot de Koning Boudewijnstichting om dit voorttrekkersproject te steunen en om deze jongeren zo aan te moedigen. Sinds 2011 selecteerde ze meer dan 100 jongeren. De selectie beruiste op een ontvankelijk dossier, een goede motivatie en een wil om vooruitgang te boeken in artistieke, intellectuele of manuele studierichtingen, en ook op een positieve attitude in de klas, goede schoolresultaten en een echt verlangen om zich volledig te engageren in dit programma. Gedurende 4 jaar nemen deze leerlingen elk schooljaar deel aan een twaalftal activiteiten. Zo verbeteren ze hun mondelinge en schriftelijke expressie (via improvisatieoefeningen, taaltesten enz.) en hun werk- en studiemethode. Via hun deelname aan culturele activiteiten worden ze ook gesteund in hun persoonlijke ontwikkeling. In de workshops komen in de loop van het parcours allerlei thema's aan bod: taalbeheersing, zelfkennis en het leren van een werkmethode (eerste jaar); het verkennen van beroepen onder begeleiding van een professional die optreedt als peter (tweede jaar); het inwinnen van informatie over het aanbod aan studierichtingen (derde jaar); en uiteindelijk een individuele begeleiding

¹⁴⁵ Ben Azzouz J., *L'immigration marocaine- 50 parcours 50 talents*, Waterloo, Avant-Propos, 2014, p. 9. De cover van het boek (gemaakt door kunstenaar Fouad Hachmi aka HMI) weerspiegelt heel goed het relaas van de auteur: een tekening van een boom met indrukwekkende wortels en een nauwelijks groter gebladerte met de contouren van België.

¹⁴⁶ Voor meer informatie over dit initiatief, de stands en de voorgestelde beroepen: <http://www.abpm.be/rencontre-et-reussite/>

¹⁴⁷ Voor meer informatie, zie <http://www.kbs-frb.be/call.aspx?id=293412&langtype=2060>

tijdens de hogere studies (laatste jaar). Deze jongeren worden dus individueel gevolgd en gesteund door «professionele coaches uit specifieke beroepsmilieus» en krijgen bovendien materiële en financiële steun¹⁴⁸.

5.4 Om de diversiteit binnen de arbeidswereld te beheren: enkele maatregelen van publieke organismen en instrumenten die gecreëerd werden door gesubsidieerde structuren

Publieke structuren en andere gesubsidieerde organisaties interveniëren in bedrijven. **Charters¹⁴⁹, diversiteitsplannen en -labels¹⁵⁰** werden bijvoorbeeld uitgewerkt in het Brussels Gewest. Op het federale niveau¹⁵¹ bestaat er een methodologische handleiding met als titel **Een diversiteitsbeleid uitwerken¹⁵²**, gerealiseerd door de federale overheidsdienst Personeel en Organisatie, die het diversiteitsbeleid binnen de federale overheid coördineert. De handleiding begeleidt de diversiteitsverantwoordelijken via een methodologie die steunt op zes onderscheiden actiefases.¹⁵³ Ze biedt ook praktische instrumenten zoals projectfiches, actievoorbeelden rond diversiteit «per HR-domein», een overzicht van beschikbare hulpbronnen en nuttige contacten.

Sommige bedrijven lijken geen nood (meer?) te hebben aan begeleiding. Als het gaat over diversiteit, inzake overtuigingen of op andere vlakken, gebruiken of updaten ze bijvoorbeeld hun reglementen, ethische codes of charters voor goed gedrag op elk gebied, die de specifieke visie, de gemeenschappelijke waarden en de grondprincipes van het bedrijf promoten.¹⁵⁴ Het kan daarbij ook gaan om ethische en sociale engagementen

148 Deze jongeren krijgen een laptop en een jaarlijkse beurs van 500 euro als aanmoediging om nieuwe activiteiten te verkennen en eraan deel te nemen (sport, cultuur, taalstages....).

149 Soortgelijke initiatieven bestaan ook in Vlaanderen, maar niet in het Waals Gewest. Het diversiteit-scharter van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, dat in december 2005 werd gelanceerd, omvatte in december 2014 163 ondertekenaars. Deze bedrijven engageren zich in het bijzonder voor «het sensibiliseren en opleiden van de mensen die werken in de personeelsdienst, rond niet-discriminatie en diversiteitsuitdagingen» en ook voor het uitvoeren van «diversiteitsplannen in het kader van een dialoog met het personeel en hun afgevaardigden». http://www.diversiteit.irisnet.be/IMG/pdf/Charte_nl-3.pdf

150 Zie website www.diversiteit.irisnet.be. Daar kan een brochure worden gedownload met de diverse stappen die moeten worden doorlopen om een label te verkrijgen, zie http://www.actiris.be/Portals/34/actiris_brochure_diversiteit_2012_BD.pdf.
Samengevat: een bedrijf richt een werkgroep diversiteit op en laat dat intern bekrachtigen door een beslissingsorgaan; die werkgroep weerspiegelt de diverse onderdelen van het bedrijf; er wordt, eventueel met de gratis hulp van een diversiteitsconsulent van het Brussels Gewest een stand van zaken opgemaakt om beter te weten welke vragen belangrijk zijn. Specifieke acties focussen op vier onderscheiden niveaus: het rekruteringsbeleid, het hrm-beleid, de interne communicatie en de externe positionering. Vervolgens worden er actievoorbeelden bekeken, zoals het «integreren van een ‘diversiteitsoverzicht’ in de jaarverslagen, het «uitbreiden van rekruteringskanalen om nieuwe profielen aan te trekken», het «organiseren van specifieke opleidingen om het interculturele en het intergenerationele beter aan te pakken» enz. Daaropvolgend worden de kosten van het actieplan, die het bedrijf moet dragen, geëvalueerd en goedgekeurd; Actiris kan dan beslissen om de helft van deze kosten te subsidiëren, voor een maximum van 10 000 euro. Na de concrete invoering en de positieve evaluatie van het plan kan het bedrijf vragen om de toekenning van het diversiteitslabel voor een periode van twee jaar (die mogelijk verlengd kan worden via een «verankeringsplan»).

151 Voor meer informatie over het federale niveau, zie «Diversiteitsbeleid» van het Interfederaal Gelijkekansencentrum: <http://www.diversiteit.be/diversiteitsbeleid>

152 Zie http://www.fedweb.belgium.be/nl/binaries/broch_po_diversiteit_methodologische_handleiding_nl_tcm120-107375.pdf

153 Het gaat om de volgende zes fasen: 1) Een diversiteitsbeleid uitwerken voor een organisatie («Een visie ontwikkelen»); 2) Een werkgroep oprichten en de opdrachten ervan verduidelijken; deze werkgroep moet met de steun van de directie en alle stakeholders, iedereen informeren over het «waarom», het «wat» en het «hoe» van deze fasen; 3) Een diagnose opmaken van de positieve en negatieve diversiteitsaspecten in het bedrijf en aangeven wat verbeterd kan worden; 4) Het diversiteitsplan uitwerken en valideren; 5) Een krachtig intern en extern communicatieplan uitwerken rond de afgesproken diversiteitsverbintenissen; 6) De ondernomen acties evalueren, bijsturen en voortzetten.

154 Ze plaatsen onder meer de vrije meningsuiting en het recht op het achterhouden van informatie in de kijker (zoals het zich onthouden van verklaringen die het imago van het bedrijf kunnen beschadigen) en

in de strijd tegen discriminatie of om een streven naar een diverse vertegenwoordiging binnen de eigen structuren. Tegenover vragen rond voeding van «moslims» of anderen (zoals personen met een allergie en/of vegetariërs) opteerden bepaalde bedrijfskantines al voor een volledige etikettering van de aangeboden schotels, of voor het aanbieden van vegetarische maaltijden of een vegetarische dag, naar het concept «Donderdag Veggiedag»¹⁵⁵. Nog andere bedrijven besteden extra aandacht aan diversiteit door bijvoorbeeld diverse religieuze feestdagen op te nemen in hun agenda.

Andere bedrijven wensen echter wel een beroep te doen op een begeleiding voor problemen rond de overtuiging van werknemers, met name als er te veel problemen ontstaan en ze de stabiliteit in gevaar brengen.

Om te beantwoorden aan deze verwachtingen is er in België een ruime keuze aan benaderingen, die reflecties over het legale kader willen verzoenen met maatschappelijke debatten, zodat er ruimte komt voor sociaal overleg en onderhandelingen.

Er zijn massaal veel colloquia, studie- en vormingsdagen die vragen stellen bij de werksfeer en de mogelijkheden om levensbeschouwelijke diversiteit te integreren en te beheren binnen het bedrijf.¹⁵⁶

Het «**Brussels Entreprises Commerce and Industry**», ofwel BECI, (dit wil zeggen de Kamer van Koophandel en het Verbond van Brusselse Ondernemingen) hebben al allerlei vormingscyclussen georganiseerd. In 2014 bijvoorbeeld: «*Diversiteit in alle staten!*», «*Diversiteit: basisprincipes en opportuniteiten*»; «Intercultureel management: verzoenen van ontplooiing en duurzame prestaties». Andere organismen focussen meer op de verenigingssector, zoals het **Collectif Formation Société** (CFS asbl) en zijn opleiding «*Comment faire société en contextes inter/multiculturels*» (*Hoe een samenleving opbouwen in een inter/multiculturele context?*) waarbij interculturele communicatie onder meer wordt begrepen als een opbouwinstrument. Andere opleidingen concentreren zich daarentegen meer op het confessionele aspect, zoals de opleidingen die sinds 2006 worden georganiseerd door **CEJI** («*A Jewish Contribution to an Inclusive Europe*»)¹⁵⁷: de opleidingen

ze stellen ook dat de persoonlijke belangen, in het kader van de individuele vrijheid, niet mogen ingaan tegen de doelstellingen en de opdrachten van het bedrijf.

155 Het gaat om een campagne van vzw EVA (www.evavzw.be) die geen rekening wenst te houden met confessionele vragen, maar wel acties onderneemt inzake gezondheid, de bescherming van het leefmilieu, dierenwelzijn enz.

156 We hebben er enkele bijgewoond. Maar om te weten of ze inspelen op de verwachtingen van het publiek is er meer specifiek onderzoek nodig.

157 Het CEJI is een internationale niet-confessionele organisatie zonder winstoogmerk die verschillende vormingsprogramma's creëerde met een methodologie die werd bekroond door de Europese Commissie. Het gaat om de methode van het «residentiële vormingsduo», waarvan de kosten worden gedragen door externe fondsen, met name voor leerkrachten die vragen dat een beurs wordt toegekend. De methode volgt nog altijd hetzelfde pedagogische proces in 6 stappen: de docenten proberen eerst een vertrouwelijke sfeer te creëren in de groep door de deelnemers gerust te stellen via uitleg over de leefregels van de groep zodat ze zich vervolgens vrij kunnen uiten. Dan pogen ze de beweegredenen van de deelnemers te identificeren via activiteiten met duo's en zo zorgen ze voor een culturele bewustwording binnen de groep. Ze identificeren een problematiek waarvan ze de mechanismen onderzoeken (zoals racisme of geruchten) vooraleer de confrontatie aan te gaan over gerichte discriminatie en vooroordelen. Ze onderscheiden feiten van fictie, denken in groep na over kritieken, om na te gaan welke al dan niet legitiem zijn. De derde stap heeft betrekking op de sociale actie: de deelnemers beschikken over instrumenten (een handboek met veel activiteiten), adviezen en een individueel actieplan tegenover problemen/moeilijkheden die zich voordoen op een terrein, en men gaat ervan uit dat ze daarmee voldoende toegerust zijn om binnen hun respectieve verenigingen een geslaagde actie te ondernemen. Zie www.ceji.org/content/confronter-l'antisemitisme-et-l'islamophobie
Het CEJI nam eveneens het initiatief voor een publicatie: «Inventaires nationaux des projets de dialogue

«Overcoming Antisemitism» en «Overcoming Islamophobia» worden heel vaak gegeven aan leerkrachten en andere actoren uit de wereld van de jeugd en de sociale inschakeling.

• Activiteiten in stilte en het belang van een time-out om wederzijds luisteren te forceren en uitwisselingen voor te bereiden

Een van de activiteiten die deze opleiding aanbiedt, bestaat erin de deelnemers te vragen om te zwijgen en om schriftelijk te reageren op affiches met provocerende uitlatingen zoals «Over 20 jaar is België dan een moslimland?», «Moslimvrouwen zijn verplicht om een hoofddoek te dragen». Deze stille activiteit, die wordt uitgevoerd in groep, vormt een korte pauze. Ze verplicht iedereen om de woorden van de andere te lezen vooraleer ze hun eigen mening mogen geven. Zo'n oefening lijkt interessant om het hoofd te bieden aan situaties zoals een «dovemansgesprek», waarover we het hadden in ons vorig onderzoek, en waarbij beide partijen snel kwaad werden als het ging om gevoelige thematieken. Nadien moest het gesprek worden voortgezet en daarom steunden we op een gemeenschappelijke reflectievorm waarbij argumenten kunnen worden ontwikkeld.

Bij de moslimverenigingen is er een organisme dat eveneens actief is rond deze thematiek, en dat eigen diensten aanbiedt om bij te dragen tot het managen van de religieuze praktijk. De Association Belge des Professionnels Musulmans (ABPM) pakt de culturele dimensie bij de kern aan en creëert opleidingsmodules zoals «Beheren van culturele diversiteit in de arbeidswereld».¹⁵⁸ Deze opleiding is bedoeld voor personeelsdirecteurs, managers en diversiteitsconsulenten, vakbondsafgevaardigden, verenigingsactoren enz. Ze buigt zich over attitudes die men moet aannemen bij het opduiken van vragen en gedrag die niet lijken te passen in de «bedrijfscultuur». Dit organisme steunt eveneens overlegoefeningen en -modaliteiten die worden aangegaan, wij citeren, «met respect voor de regels die van toepassing zijn op de werkvloer en in harmonie met de noodzaak tot sociale cohesie en organisatorische doeltreffendheid».

Naast deze vormingspanels ontwikkelen meerdere handboeken en methodologische handleidingen allerlei denksposen over het beheer van diversiteit in bedrijven. We geven hier twee voorbeelden die vlot toegankelijk en bijzonder veelbelovend zijn, zowel voor de publieke als voor de privésector, in die zin dat ze niet enkel specifieke stappen voorstellen inzake religieuze vragen (of zelfs enkel inzake de islam), maar dat deze ook overdraagbaar zijn naar andere soorten vragen om aanpassingen (zoals een familieorganisatie). Daarnaast beklemtonen deze twee voorbeelden evenzeer het respecteren van de wet inzake overtuigingen als het belang om een constructieve dialoog aan te gaan rond deze vragen. Uiteraard blijft het naleven van de professionele eisen en opdrachten daarbij prioritair voor iedereen, aangezien ze het fundament van de werkrelatie vormen.

judéomusulman dans 5 pays européens- recueil de bonnes pratiques». We denken echter dat deze tekst de goede praktijken niet zozeer verduidelijkt en analyseert, maar veeleer een overzicht geeft, althans in het gedeelte over België, van verschillende soorten verenigingen: «kruispuntverenigingen» (in die zin dat ze uitwisselingen en ontmoetingen mogelijk maken tussen diverse gemeenschappen), joodse organisaties, Maghrebijnse, Arabische en moslimorganisaties, maar ook enkele culturele evenementen en actoren. De Franstalige versie van deze publicatie is beschikbaar op het volgende internetadres: [http://www.media-diversity.org/en/additional-files/documents/b-studies-reports/Mapping%20Reports%20of%20Jewish%20Muslim%20Dialogue%20\[EN\]%20\[FR\]/Mapping%20Reports%20of%20Jewish%20Muslim%20Dialogue%20\[FR\].pdf](http://www.media-diversity.org/en/additional-files/documents/b-studies-reports/Mapping%20Reports%20of%20Jewish%20Muslim%20Dialogue%20[EN]%20[FR]/Mapping%20Reports%20of%20Jewish%20Muslim%20Dialogue%20[FR].pdf)

¹⁵⁸ Voor bijkomende informatie, zie <http://www.abpm.be/diversite-en-entreprise/>. We noteren dat sommige moslimwerknemers ook een beroep doen op deze structuur als ze bijvoorbeeld ter attentie van hun werkgever een zo goed mogelijk verzoekschrift willen formuleren over iets dat ze erg belangrijk vinden voor hun eigen welzijn op het werk.

5.4.1 Ediv¹⁵⁹, een online instrument voor het stroomlijnen van het diversiteitsmanagement, uitgewerkt door het Interfederaal Gelijkekansencentrum

Ediv is een tweetalige «interactieve e-module» over diversiteit, die ankerpunten biedt aan bedrijven die de antidiscriminatiewetgeving willen naleven en aandacht willen schenken aan een diversiteitsbeleid. Ediv is bestemd voor verantwoordelijken van teams, human resources en voor afgevaardigden van de werknemers, en bestaat uit twee onderscheiden didactische parcours: een module over de wetgeving, bedoeld als een e-learningopleiding en een databank met voorbeeldsituaties. De online opleiding gaat in op het van kracht zijnde wettelijk kader, dat is opgebouwd op basis van 19 zogeheten beschermde criteria¹⁶⁰. In de eerste plaats komt het erop aan ze te kennen, en vervolgens om ze te herkennen in de voorbeeldsituaties. Concreet biedt de module de mogelijkheid om van negen zogeheten verboden gedragingen¹⁶¹ te controleren in welke mate de verschillen gerechtvaardigd kunnen worden¹⁶². Het tweede deel van dit instrument omvat 120 potentieel gevoelige of conflicterende situaties die verband houden met de beschermde criteria en voorkomen in verschillende HR-processen (namelijk rekrutering, selectie, teammanagement, opleiding, promotie, ontslag). Deze korte voorbeeldsituaties worden aangevuld met juridisch advies en «advies voor managers» met het oog op het formuleren van oplossingen. Een van die voorbeeldsituaties gaat bijvoorbeeld over het dragen van de hoofddoek in verschillende sectoren wat op diverse momenten in een werkrelatie een probleem kan vormen (bij een selectieproces, rekruteringsgesprekken, in het kader van een promotie en het toekennen van een nieuwe functie in het kader van teammanagement). Bij andere voorbeeldsituaties gaat het om diverse vragen rond de ramadan, het weigeren om de hand te schudden, het niet dulden van de aanwezigheid van alcohol of van varkensvlees op het menu enzovoort. Dat alles moet worden aangepakt in het kader van teammanagement.

In bepaalde situaties verwijzen informatieve inlassen eveneens naar concepten en principes zoals «passende en noodzakelijke rechtvaardiging», «wezenlijke en bepalende beroepsvereiste», of ook «identiteitsgebonden ondernemingen»... Er wordt ook erg praktische steun gegeven zoals in het schema «onderhandeling over religieuze praktijken»¹⁶³.

159 Dit instrument is gratis toegankelijk, mits men zich online inschrijft (voor het vormingsgedeelte) op het volgende adres: <http://www.ediv.be/>

160 Drie wetten dekken dit onderwerp: de antiracismewet (die bescherming biedt voor de criteria nationaliteit, vermeend ras, afkomst, huidskleur), de genderwet (die bescherming biedt voor de criteria sekse en aanverwante criteria (dit wil zeggen inclusief zwangerschap en bevalling, moederschap, genderidentiteit en genderveruiterlijking, geslachtsverandering) en de antidiscriminatiewet (die bescherming biedt voor de criteria geboorte, sociale origine, lotsbestemming, taal, burgerlijke staat, vakbondsovertuiging, politieke overtuiging, religieuze of filosofische overtuiging, seksuele geaardheid, fysieke of genetische karakteristieken, handicap, leeftijd, gezondheidstoestand). Buiten deze criteria spreekt men niet van discriminatie. Er wordt ook uitgelegd dat het feit dat een van deze criteria in het geding is, niet systematisch betekent dat er sprake is van discriminatie.

161 Het gaat over: directe discriminatie, indirecte discriminatie, opdracht geven om te discrimineren, weigeren van een redelijke aanpassing aan een persoon met een handicap, intimidatie, een haatmisdrijf, aanzetten tot discriminatie, haat, segregatie of geweld, discriminatie door een ambtenaar en tot slot bewuste rassendiscriminatie. Om een uitspraak te kunnen doen over het al dan niet discriminerende aspect van een situatie, worden er verschillende vragen voorgesteld als houvast: Biedt een criterium bescherming? Is er sprake van een verschillende behandeling? Komt dit overeen met vergelijkbare situaties? Als het antwoord negatief is voor een van deze drie vragen, gaat het om een verschil en niet om een discriminatie. Als het antwoord echter telkens ja is, is er misschien sprake van discriminatie.

162 Bepaalde rechtvaardigingen van verschillen zijn beperkt tot enkele beschermde criteria: het gaat om een wezenlijke en bepalende beroepsvereiste; om een situatie van passende en noodzakelijke rechtvaardiging en ook om identiteitsgebonden ondernemingen. Andere rechtvaardigingen, zoals een legale uitzondering of een positieve actie, gelden voor alle criteria. Om daar in deze fase zijn weg in te vinden, kan een samenvattend schema worden afgedrukt.

163 Voor het raadplegen van dit rooster, zie <http://www.ediv.be/site/nl/content/onderhandeling-over-religieuze-praktijken>

5.4.2 «Levensbeschouwelijke diversiteit – Hoe begrijpen, Hoe beheren?»¹⁶⁴ : een handleiding die voorstelt «om onze gemeenschappelijke norm uit te breiden» zodat levensbeschouwelijke diversiteit tegelijk preventief en curatief wordt beheerd

Dit werk is het product van een actieonderzoek onder leiding van het *Centre Bruxellois d'Action Interculturelle (CBAI)* (die het meteen aannam als vertrekpunt voor het uitwerken van een opleidingsmethodologie). Het actieonderzoek werd begeleid door twee experts en aangevuld door een twintigtal professionals¹⁶⁵ uit verschillende sectoren die deelnamen aan een ontmoetingscyclus. Van in het begin was het de bedoeling dat dit zou leiden tot het verschijnen van een handleiding die kon tegemoetkomen aan de verwachtingen op het terrein. Enerzijds wilde dit initiatief een hulp zijn voor verantwoordelijken die niet wisten hoe ze moesten omgaan met vragen van bepaalde werknemers rond hun overtuiging. Anderzijds wilde het tegemoetkomen aan de verwachtingen van mensen in opleiding, die vaak op zoek zijn naar een methode die hen in staat stelt om adequaat te antwoorden op dit soort situaties zonder te vervallen in subjectieve of ideologische antwoorden (die steunen op positieve of negatieve vooroordelen).

De handleiding beschrijft concrete situaties, die zich voordeden in de arbeidswereld,¹⁶⁶ die juridisch werden onderzocht, en waarover vervolgens werd nagedacht om te komen tot een algemene, niet-particuliere meerwaarde. Het werk probeert tegelijk rekening te houden met de levensbeschouwelijke diversiteit, geplaatst in de bedrijfsrealiteit, en met het Belgische, Europese en internationale juridisch kader (via een nauwe samenwerking met het Interfederaal Gelijkekansencentrum, in de persoon van juriste N. Denies, die medeauteur is van dit werk). Het werk beschrijft een preventieve en curatieve methode die steunt op een hernieuwd investeren in het sociale weefsel, uitgaande van «een uitbreiding van de gemeenschappelijke norm» om een segmentering onder loontrekkers te vermijden.¹⁶⁷

164 Bouzar D. en Denies N., *Diversité convictionnelle - Comment l'appréhender, Comment la gérer?*, Louvain-la-Neuve, Academia - L'Harmattan, 2014.

165 De deelnemers werden gekozen op basis van hun kennis en ervaring van de realiteit op het terrein; sommige van hun professionele praktijken kunnen problematisch zijn. We vinden er personen die verbonden zijn met integratiecentra, werknemers uit een geëngageerde vereniging, juristen, professionals van de gezondheid, de jeugdsector en de sociaalprofessionele inschakeling en ook geëngageerde personen uit vakbonden. Volgens een spilfiguur van dit project werden de deelnemers niet geselecteerd op basis van hun religieuze overtuiging, maar veeleer volgens de sector waarin ze actief zijn en volgens een onderscheid tussen «confessionele en niet-confessionele overtuiging». Als een dergelijk onderzoek in de toekomst moet worden overgedaan, dan denkt deze persoon dat ze zouden moeten zorgen voor een grotere diversiteit aan overtuigingen binnen de groep.

166 Het gaat in het bijzonder om structuren van de privésector, de publieke sector en de beroepsopleiding, maar ook om de sector van de vroegste levensjaren en de jeugd, en om de gezondheidssector.

167 Dit soort initiatief, dat het wettelijke aspect van concrete situaties bekijkt, lijkt vrij gangbaar te zijn, maar we stellen vast dat voorkeurscriteria om deze situaties te begrijpen, erg verschillend kunnen zijn naargelang van de context. In Frankrijk bijvoorbeeld bestaat de handleiding «Repères sur le fait religieux dans l'entreprise à l'usage des managers et des responsables RH» (gratis beschikbaar op de website van de Association française des managers de la diversité (AFMD) : http://www.afmd.fr/IMG/pdf_Repères_sur_le_fait_religieux_dans_l_entreprise.pdf). Maar dit instrument, dat interessant is omwille van zijn beperkte omvang, analyseert systematisch enkele concrete cases door het prisma van zeven criteria die hier veeleer een weerspiegeling zijn van de prioritaire bezorgdheden van het bedrijf (en of ze al dan niet gehaald worden): «Respecteren van de veiligheidsvoorschriften; respecteren van de veiligheid van de installaties; respecteren van de hygiënische voorschriften; beroepsbekwaamheid die nodig is voor het realiseren van de opdracht; respecteren van de arbeidsorganisatie; bescherming tegen bekeringsijver; respecteren van de commerciële belangen van het bedrijf». Er wordt ingegaan op verschillende specifieke gedragssituaties, met name het vasten, het gebed, religieuze tekens en feesten, voedingsriten, de weigering om de hand te schudden van vrouwelijke collega's/cliënten enz. Met betrekking tot elk van deze onderwerpen wordt aan de lezer gevraagd of het wettelijk kader, naargelang van de context, al dan niet een beperking van de godsdienstvrijheid van de loontrekker rechtvaardigt.

• **Een eerste sleutelaanpak in de reflecties over de arbeidswereld: voorrang geven aan de «grootste gemene deler»**

Centraal in de reflecties over levensbeschouwelijke diversiteit staat het concept van de «grootste gemene deler» (GGD), van de antropologe Dounia Bouzar, medeauteur van de handleiding. Vanuit een specifieke vraag gaat het om het verkrijgen van een meerwaarde voor iedereen, met inbegrip van de mensen die de vraag niet gesteld hebben: *«Het gaat om het transformeren van een specifieke individuele of collectieve vraag in een voordeel voor iedereen, om het invoeren van een globale benadering die voldoet voor zoveel mogelijk loontrekkers, en om het neutraliseren van een vraag die steunt op religieuze gronden om alle werknemers in staat te stellen er de voordelen van te plukken.»*¹⁶⁸ Dit lijkt ons effectief belangrijk. Los van het concrete voordeel dat effectief kan worden verworven door iedereen, en dat aldus kan zorgen voor een vorm van verstandhouding, solidariteit, of zelfs nieuwe relaties tussen werknemers, maakt men aldus ook, minstens op theoretisch vlak, komaf met elke vorm van competitie en zelfs van jaloersheid, die kan ontstaan als slechts enkele personen bepaalde privileges verwerven.

In dit kader komt het erop aan om de hr-verantwoordelijken aan te sporen om vragen van moslims te behandelen zoals alle andere soorten vragen, zonder te individualiseren; om ze a priori te behandelen als een vraag die te maken heeft met de arbeidsrelaties en het welzijn van de werknemers in het algemeen. En de auteurs van het onderzoek proberen dus, altijd, het antwoord te vinden op de vraag op welke manier rekening kan worden gehouden met *«allerlei verschillen tussen bevolkingsgroepen»*. Als het mogelijk is (en als het kan volgens de doelstellingen en capaciteit van het bedrijf) bevelen de auteurs bijgevolg aan om geen halalmaaltijden aan te bieden in de eetzaal, maar wel veeleer «neutrale alternatieven» (vis, eieren) voor iedereen; geen aparte gebedsruimte, maar veeleer een gemeenschappelijke rustruimte waar het vooral gaat om de kalmte en niet enkel om het gebed; geen specifieke aanpassingen van de werkroosters «voor de ramadan» maar eventueel enkele flexibele uren in het rooster, die aan elke werknemer worden toegekend ongeacht zijn beweegredenen. Via overleg met de werknemers (of hun afgevaardigden) en de werkgever, streeft men dus in de eerste plaats naar een gelijke behandeling. Op die manier sluit men uit dat er intern moet geoordeeld worden over de voorrang of de legitimiteit van een specifieke vraag die een werknemer stelt om religieuze redenen, als ouder enz.

Het is echter belangrijk om te begrijpen dat er een afstand kan zijn tussen een principiële, theoretische benadering (die weliswaar steunt op praktijkgevallen) en de concrete sociale realiteit op het terrein, waar men problemen kan hebben met deze aanpak.

¹⁶⁸ Bouzar D. en Denies N., Op. cit., p. 64.

Voor elke case vinden we een situatieschets en de problemen die dan opduiken, een uiteenzetting over het wettelijk kader en de jurisprudentie in dat verband, en de ontwikkeling van verschillende standpunten («Discussie-elementen»). Vervolgens wordt er op basis van enkele sporen en aanbevelingen die een consensus in de groep weerspiegelen, een besluit geformuleerd. Deze laatste twee punten worden door de auteurs van het werk voorgesteld als een «een collectief, creatief proces» waarbij rekening werd gehouden met alle mogelijke visies.

• **Een tweede sleutelaanpak in de reflecties over de arbeidswereld: nooit vragen «Maar wat zegt de religie?», maar de discussies terugbrengen tot praktische problemen**

In de cases die doorheen dit boek aan bod komen, wordt de overtuiging niet ge-problematiséerd, discussies over theologische kwesties worden wel afgewezen. Slechts in enkele gevallen kunnen de repercussies daarvan in de loop van een beroepspraktijk worden besproken. Meermaals beklemtonen de auteurs dat «een verantwoordelijke nooit de beoefening van een eredienst of overtuiging kan in vraag stellen, maar wel de repercussie die deze kan hebben op de bekwaamheid van de werknemer voor de functie en het opgedragen werk.»¹⁶⁹ Het is dus een aanpak die vermijdt om deze kwesties te bekijken vanuit een identiteitsstandpunt om eventuele bijkomende interne spanningen te voorkomen, en die bovendien geen specifieke gedifferentieerde behandelingen wil toelaten voor bepaalde bevolkingsgroepen.

Een van de cases die in dit werk worden voorgesteld, gaat over een animatrice met een hoofddoek die wil werken met een minderjarig publiek. Bij een sollicitatie-gesprek wordt dan aanbevolen om haar bijvoorbeeld te vragen welke impact dit confessioneel teken kan hebben op haar educatief engagement, zonder dat dit op welke wijze dan ook discriminerend kan zijn: «Wat is uw pedagogische houding tegenover een jongere die u toevertrouwt dat hij zich niet goed voelt omdat hij zich afge-wezen voelt omwille van zijn homoseksualiteit? Hoe gaat u hem begeleiden bij deze pro-blematiek?»¹⁷⁰ ; «Hoe zou u reageren als een jongere opmerkt dat u, gezien uw hoofddoek, aanstoot zou moeten nemen aan homoseksuelen? Wat gaat u antwoorden? Hoe gaat u dit probleem ontwijken? Met welk pedagogisch doel?»¹⁷¹ Er worden dus praktische adviezen voorgesteld betreffende de manieren om een kandidaat te ondervragen over zijn beroepsbekwaamheid als hij zijn overtuiging veruiterlijkt, zonder te laten doorschemeren dat de religieuze identiteit van deze persoon, op zich, een directe, eenduidige weerslag kan hebben op specifieke situaties.

Deze twee instrumenten richten zich tot mensen die rekening willen houden met vragen van werkgevers en verwachtingen van werknemers, los van een context die bepaald wordt door emotie, vooroordelen en negatieve gevoelens. Het gaat om twee pragmatische benaderingen die proberen om vragen uit de religieuze sfeer te houden, waardoor ze kunnen vermijden dat er passionele discussies ontstaan die alleen maar gaan over het religieuze aspect in de vragen van werknemers.

169 Bouzar D. en Denies N., Op. cit., p. 45.

170 Bouzar D. en Denies N., Op. cit., p. 177.

171 Bouzar D. en Denies N., Op. cit., p. 177.

5.5 Besluit: als de vorm even belangrijk is als de inhoud en als de bezorgdheid voor het algemeen belang perspectieven biedt

Er bestaan veel initiatieven die gericht zijn op «samenleven», «diversiteit», discriminatiebestrijding en een grotere aanvaarding van iedereen. Zoals we tot hiertoe konden beklemtonen, vereisen ze meer of minder menselijke of financiële investeringen, zijn ze eenmalig of worden ze geregeld herhaald, zijn ze geconcentreerd op een dag of vragen ze een engagement op langere termijn. Uiteraard vormen de initiatieven die we in dit hoofdstuk aankaarten geen «mirakeloplossingen». Maar ze kunnen wel een houvast bieden in een gemeenschappelijke reflectieruimte zodat men kan proberen om onderhandelde oplossingen uit te werken tussen verschillende partners. Alle initiatieven pogen ook om sociale cohesie en meer individuele verlangens te verzoenen met creativiteit en goede wil, pragmatisme en aandacht voor het samenleven. Dat alles moet echter voortdurend worden herbekeken en heropgebouwd op basis van de constante evolutie in onze maatschappij.

Bovendien focussen de aangehaalde initiatieven niet specifiek of systematisch op de levensbeschouwelijke diversiteit.

Uit ons onderzoek blijkt dat het op de voorgrond plaatsen van dit bijzonder aspect niet noodzakelijk een goed idee is, noch voor bedrijfsverantwoordelijken, noch voor burgers (moslims en niet-moslims). Het gebeurt immers dat de discussies daardoor sneller blokkeren. Dat belet uiteraard echter niet dat het interessant kan zijn om mensen in het algemeen aan te moedigen om elkaar beter te leren kennen.

Voor het beheren van spanningen en conflicten bestaan er veel methodes die allemaal hun potentiële mogelijkheden bieden en begrensd zijn op onderscheiden aspecten. Als een bedrijf bijvoorbeeld bijzondere aandacht besteedt aan religieuze vragen, dan kan er intern wrijving ontstaan omdat bepaalde personen het gevoel kunnen hebben dat hun vraag voor een specifieke behandeling, bijvoorbeeld om familiale redenen, niet ingewilligd werd. Daartegenover staat dan een bedrijf dat liever niet nadenkt over vragen van werknemers en plots te maken krijgt met werknemers die protesteren omdat ze de indruk hebben dat geen rekening wordt gehouden met hun rechten, welzijn op het werk enz.

We onderscheiden drie grote types van attitudes, al zijn er ongetwijfeld nog andere mogelijk. Ten eerste zijn er de initiatieven die specifiek willen werken rond het levensbeschouwelijke aspect. Ze proberen bijvoorbeeld om een zinvolle verklaring voor de religieuze praktijk van de betrokken personen te promoten, onder meer om te kunnen uitleggen dat deze specifieke, individuele behandeling een verrijking kan zijn voor het bedrijf en/of de gemeenschap. Ten tweede zijn er initiatieven die wel bijzondere aandacht besteden aan overtuigingen, maar die verkiezen om ze op te nemen in meer algemene benaderingen van de rechten van de werknemers en het welzijn op het werk. Ten derde zijn er de initiatieven die, in tegenstelling tot de vorige, bewust vermijden om te verwijzen naar een overtuiging: omdat ze het onderwerp niet kennen; omdat ze in de eerste plaats willen zorgen voor een vertrouwensklimaat tussen de gesprekspartners; omdat ze bang zijn om op gevoeligheden te botsen; omdat ze dit soort inspanningen niet zien zitten; of omdat ze niet willen dat de relaties tussen moslims en niet-moslims een thema worden in hun acties en intern beleid (omdat ze daar bijvoorbeeld een bedekte manier van stigmatiseren in zien). Er zijn dus heel veel redenen, waar we hier

niet uitputtend op ingaan, die aangeven dat het niet altijd wenselijk is om zich specifiek te buigen over religieuze overtuigingen. Het kan ook perspectieven en ruimte voor onderhandelingen creëren als we al deze reflecties en initiatieven opnemen in een ruimer geheel, een soort «restcategorie» met als etiket «Diversiteit» (en de vele facetten ervan) of ook «Samenleven».

Vanuit ons standpunt zijn er twee soorten benaderingen die van belang zijn: de ene soort kiest voor een bijzondere focus op de islam en de levensbeschouwelijke problematiek, en de andere vermijdt specifieke verwijzingen naar het religieuze. Toch betekent dat niet dat we ons tegen de ene benadering moeten verzetten en uitsluitend moeten kiezen voor de andere. Volgens ons vullen ze elkaar in de eerste plaats aan, zowel als globale benadering als bij het concreet omgaan met specifieke cases die opduiken.

6. BERICHTGEVING OVER DE ISLAM: «GOEDE PRAKTIJKEN» TUSSEN REFLECTIES, CONCRETE STAPPEN EN GOED VOORBEREIDE MEDIAPRODUCTIES

6.1 Een gespannen algemene situatie, ondanks verschillen

De media zijn voor veel moslims, en zelfs voor sommige niet-moslims, «de grote schulden»¹⁷² voor het slechte imago dat de islam en de moslims hebben bij de publieke opinie (die soms alleen via dit kanaal «in contact komt» met deze realiteit). Vaak worden ze ervan beschuldigd dat ze vooroordelen laten voortbestaan, verwarring tussen terrorisme en islam in stand houden, angst en onzekerheid versterken, meesurfen op sensatiezucht. Bovendien zouden ze te weinig aandacht hebben voor de diversiteit die aanwezig is binnen de Belgische maatschappij omdat ze zich via de behandelde thematieken en de profielen van de gekozen experts, enkel richten op een publiek van «Belgische Belgen», en ook, voor sommigen, tot een specifiek niet-moslim- of zelfs «blank» publiek. Men verwijt hen ook dat ze enkel met moslims praten omwille van hun etnische achtergrond en hun overtuigingen (en niet, ruimer, over allerlei actuele onderwerpen) en dat ze «enkel» berichten over polemische onderwerpen: het dragen van een hoofddoek op school of binnen overheidsdiensten, maar ook op straat, de mislukkelingen van de integratie, radicalisering enz. Kortom men verwijt de media partijdigheid en veel onwetendheid over alles wat te maken heeft met de islam, en hekelt ook het demoniseren van bepaalde figuren die actief zijn in de moslimgemeenschap en die al snel een etiket op gekleefd krijgen van de ene of andere tendens binnen de islam. Deze kritieken worden soms ook rechtstreeks overgenomen door journalisten, in de mening dat al deze vooroordelen het resultaat zijn van de samenstelling van de redacties van de traditionele media, die de diversiteit die aanwezig is in België niet of nauwelijks weerspiegelen.

Al die zaken leiden geregeld tot gefrustreerde oprispingen van moslims die hun geloof bescheiden beleven, en die in de media soms de «gematigden» worden genoemd (wat eveneens irritatie opwekt). Deze moslims zijn het immers beu dat men hardnekkig blijft inzoomen «op het negatieve» en opzettelijk zwijgt over de positieve acties die ze ondernemen. Waarop journalisten antwoorden dat ze beperkt zijn in hun berichtgeving en niet dagelijks elk actueel feit kunnen behandelen, dat het geen bewuste keuze is om geen aandacht te besteden aan positieve acties van deze of gene groep, maar dat ze een keuze moeten maken uit de overvloed aan informatie. Ze voegen er nog aan toe dat er binnen de redacties al jaren aandacht is voor diversiteit in het algemeen en dat, als het gaat over het berichten over overtuigingen, er ook plaats is voor het «fenomeen van de islamofobie».

¹⁷² Zie C. Bocquet, F. Dassetto, B. Maréchal, *Des regards et relations entre musulmans et non-musulmans à Bruxelles – Entre tensions, (imaginaires de) phobies et ajustements réciproques*, Paris, L'Harmattan, 2015 (in het bijzonder het hoofdstuk «Les coupables, les lâches, les alliés»), verschijnt binnenkort.

Beide partijen wijzen de verantwoordelijkheid voor de gespannen situatie af. Sommige journalisten verwijzen naar problemen om moslimgesprekspartners te vinden, in het bijzonder omdat er geen consensus kan worden gevonden over bevoorrechte gesprekspartners die kunnen optreden als woordvoerder. Ze hebben het ook over een meerderheid die te stil is. De moslims verklaren van hun kant dat ze niet systematisch in naam van iedereen een standpunt moeten innemen, noch om iets te bevestigen, noch om er afstand van te nemen; volgens hen is er bij de professionals een groot gebrek aan objectiviteit.¹⁷³

In dit gespannen klimaat erkennen sommige media hun rol in de bewustmaking van de publieke opinie over bepaalde problematieken en nemen ze die ook op. Een van hen is Elisabeth, die in de Franstalige pers al een twintigtal jaar schrijft als specialiste in islamthema's: *«We hebben ongetwijfeld een rol gespeeld in de bewustwording rond extremistische fenomenen in de maatschappij, (...) maar over wat abnormaal was»*. Bepaalde van die bijdragen zijn soms breed uitgemeten (*«we speelden echt een rol bij het waarschuwen voor dreigend gevaar»*). De repercussies van sommige weinig verhelderende mediaberichten over de kwestie, of van amalgamen die ook een negatieve impact hadden op het imago van moslims, worden heel vaak minder erkend. Anderen erkennen heel vaak dat islamthema's *«slecht werden behandeld»* en dat er clichés bestaan, bijvoorbeeld over het feit dat moslims tegen elke vorm van vrijzinnigheid en neutraliteit van de staat zouden zijn; ze herinneren hun collega's dan ook meermaals aan hun plicht om hun informatietaak ernstig te nemen.

Men erkent dus wel dat er fouten gemaakt worden, maar heel vaak dringt men er op aan om deze situaties ook niet te veralgemenen. Net zoals de moslims vragen om rekening te houden met de diverse aspecten van hun leven als moslim, vragen de journalisten om de schuld niet aan *«de»* media te geven. Martin, een bedachtzame, kritische getuige van de journalistieke wereld, stelt met klem dat *«de media' niet bestaan. Er bestaan alleen 'media' die op allerlei manieren werken»*. In debatten wordt er dan ook vaak aan herinnerd dat de wisselende omvang en diepgang van journalistieke producties niet alleen afhangt van wisselende redactionele richtlijnen, en van een thematiek die nationaal of lokaal kan zijn¹⁷⁴, maar ook van de hoogdringendheid en directheid die journalistiek werk bepalen. Een bericht over de islam, en uiteraard ook over andere thematieken, kan dus *«heet van de naald»* of ook *«meer afstandelijk»* worden behandeld. Naast gerichte mediaberichten over brandend actuele onderwerpen, zijn er dus ook thematische dossiers die specifiek ingaan op bijzondere islamkwesties zoals de invloed van bepaalde tendensen, of die de islam bekijken door het prisma van onderwerpen rond migratie, integratie enz.¹⁷⁵ Bovendien zijn het ook niet allemaal publieke diensten; ze hebben dus niet allemaal de opdracht om te streven naar permanente opvoeding, naast ontspanning en informatie.

173 Al deze aspecten over de media en ook de limieten van de oordelen erover werden al behandeld in het boek van J. De Changy, F. Dassetto & B. Maréchal, *Relations et co-inclusion – Islam en Belgique*, Paris, L'Harmattan, 2007, pp. 183-202.

174 Er bestaan inderdaad media, zoals lokale tv-stations die een publieke dienst leveren, waarvan de actieradius beperkt is tot een welbepaald gebied: zij moeten dus rekening houden met de bevolking die daar woont. Dat verklaart gedeeltelijk waarom sommige lokale media allerlei lokale initiatieven, acties en informatie van bepaalde (etnische, levensbeschouwelijke, culturele, sociale enz.) groepen meer in de kijker plaatsen dan nationale media, die een groter gebied bestrijken en daar slechts occasioneel aandacht aan besteden.

175 We noteren dat thematieken rond moslims vaak in verband worden gebracht met vreemdelingenzaken, alsof hun aanwezigheid geen interne aangelegenheid zou zijn in de Belgische samenleving, misschien met uitzondering van de jonge Belgische moslims die naar Syrië vertrekken.

6.2 Initiatieven van gesubsidieerde instellingen die zich inzetten voor «diversiteit» in de media

Sinds enkele jaren bestaat er discussie over de manier waarop de media het hebben over diversiteit; ook binnen de instellingen die informatie produceren. Hier en daar duiken er publicaties op die uitleg geven bij aanverwante problematieken, en verschillende ervaringen en positieve initiatieven delen. We gaan hier kort in op enkele initiatieven die de strijd aangaan tegen discriminerende praktijken, de impact van vooroordelen en racisme en die zich inzetten voor het nadenken over/ het bevorderen van diversiteit door de meervoudigheid van de samenleving binnen de media zo adequaat mogelijk zichtbaar te maken.

6.2.1 Catalogussen om al bestaande goede praktijken te promoten binnen de media

Een voorbeeld daarvan zijn de syntheses die gemaakt worden door publieke instanties, zoals de «*Panoramas des bonnes pratiques pour l'Égalité et la Diversité dans les médias audiovisuels de la Fédération Wallonie-Bruxelles*», die worden gepubliceerd door de Conseil Supérieur de l'Audiovisuel in het kader van het «Plan pour la diversité et l'égalité dans les médias audiovisuels», een proces dat werd opgestart in 2010. In de derde editie van het Panorama¹⁷⁶ staan voorbeelden om diversiteit en gelijkheid flink aan te pakken. Zo heeft de VRT bijvoorbeeld een intern beleid dat wijst op het belang om «becijferde doelstellingen» vast te leggen, waarbij wel een gedetailleerde verklaring wordt geëist als deze doelstellingen niet worden gehaald, maar geen quota's die aanleiding geven tot sancties. Deze gedragslijn wordt ondersteund door actieplannen en projecten die rekening houden met haalbaarheidscriteria en binnen de verschillende afdelingen worden uitgewerkt. Een ander voorbeeld: in het Panorama worden ook buitenlandse initiatieven voorgesteld, zoals het oprichten van een «permanent diversiteitscomité» bij France Télévision om de diversiteit op het scherm, maar ook binnen de verschillende structuren van de groep te versterken. De rol van deze structuur werd bekrachtigd door het opstellen, in samenwerking met de verenigingssector, van een «lijst met experts van diverse origine». Het gaat om een instrument voor intern gebruik dat deze lijst met referentiepersonen ter beschikking stelt van journalisten zodat ze kunnen geraadpleegd worden over alle mogelijke onderwerpen. Aldus wordt er een relatie opgebouwd die kan leiden tot «het op gang brengen van een vanzelfsprekende participatie van experts uit verschillende deelgebieden van de diversiteit op basis van hun (politieke, maatschappelijke, culturele, ecologische enz.) competenties»¹⁷⁷. Los van de vraag of dergelijke instrumenten kunnen worden afgestemd op de specifieke context van de media in de Federatie Wallonië-Brussel, staat in het Panorama ook het voorbeeld van de «expertendatabank» die in 2008 werd opgericht in Vlaanderen. Net zoals in Frankrijk wil dit databestand bijdragen tot een minder stereotiepe vertegenwoordiging van experts uit groepen die ondervertegenwoordigd zijn in de media. Dat houdt in dat de media mensen van vreemde origine ook kunnen raadplegen als experts over onderwerpen die niet alleen in verband staan met diversiteit en/of integratie; net zoals het belangrijk is om mensen met een handicap niet alleen omwille van die handicap aan het woord te laten in de media.

176 CSA, «Panoramas des bonnes pratiques pour l'Égalité et la Diversité dans les médias audiovisuels de la Fédération Wallonie-Bruxelles», 3de editie, zie: http://www.csa.be/system/documents_files/1999/original/CSA_panorama_web.pdf?1362566255

177 Ibid., p. 13.

6.2.2 Om clichés te doorbreken en het grote publiek aan het denken te zetten: de humoristische clips van Babelgium¹⁷⁸

In 2009 zond de RTBF (de publieke omroep van Franse Gemeenschap van België), op basis van een initiatief van het Centre Bruxellois d'Action Interculturelle (CBAI) en de Coördination et Initiatives pour et avec les Réfugiés et Etrangers (CIRE), een twintigtal humoristische clips uit in het kader van een campagne rond het doorbreken van vooroordelen. Ter illustratie citeren we hier enkele titels: «Ils sont très portés sur la religion...» (Ze zijn erg religieus...); «En Pologne, ils sont tous un peu plombiers, non ?» (In Polen is iedereen een beetje loodgieter, nietwaar?); «Une barbe comme ça, c'est pas bon signe...» (Zo'n baard, dat is geen goed teken...); «On ne pourra jamais se comprendre...» (We zullen elkaar nooit kunnen begrijpen...); «Chez eux, tout est tabou...» (Bij hen is alles taboe...) enz. In een flatgebouw, een toren van Babel made in Belgium staan acteurs met diverse profielen rond de huisbewaarder: «Belgische Belgen» met racistische neigingen, een Congolees muzikant, een koppel van Marokkaanse origine, een veertigjarige Algerijnse feministe enz. De minireeks heeft het aldus met veel zelfironie over diverse thematieken: religie, racisme, specifieke culturele kenmerken, seksualiteit, werkgelegenheid, man-vrouwrelaties...

6.2.3 Het project «MÉDIANE» rond het stimuleren van Europese participatieve dynamieken en het maken van een gereedschapskit om een inclusieve diversiteitsaanpak te bevorderen

Het project Médiane¹⁷⁹ (wat staat voor «Media en Europe pour une Diversité Inclusive») is een programma dat wordt gesteund door de Europese Unie en de Raad van Europa en dat tussen juni 2013 en november 2014 ontmoetingscycli organiseerde. Het mikt op het versterken van de inclusie van diversiteit en het aanmoedigen van niet-discriminerende attitudes binnen de «media-industrie». Médiane vertrekt van de vaststelling, die blijkt uit veel studies, dat te veel personen vandaag ondervertegenwoordigd of afwezig zijn op het scherm, en vaak zelfs enkel aan bod komen bij specifieke onderwerpen. Zo'n situatie heeft een impact op de debatten die vandaag worden gevoerd. Het project Médiane streeft ernaar om dit gegeven te veranderen en om diversiteit in de dagelijkse praktijk te bevorderen via het delen van ervaringen en via ontmoetingen tussen professionals in Europa. Centraal bij de denkoefeningen staat het concept «inclusieve diversiteit»¹⁸⁰. Dit concept wordt hier begrepen als een initiatief dat alle soorten personen (ongeacht hun overtuiging of statuut) wil insluiten voor alle soorten onderwerpen door bij te dragen tot «een maatschappijvisie van 360°», zoals een Franstalige journaliste het formuleerde. Zo wil men komen tot een situatie waarbij mediaprofessionals niet enkel berichten over diversiteitsthema's, maar ook een aanpak ontwikkelen waardoor alle vormen van diversiteit deel uitmaken van de inhoud.

178 Zie website van CIRE : www.cire.be/sensibilisation/audio-visuel/473-babelgium

179 www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/mars/mediane/default_fr.asp

180 Zie D. Kemp, «Diversity Inclusiveness: What is that about?», december 2014: <http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/mars/mediane/source/index/KEMP-MDI-What-is-it-about.pdf>.

Deze nota herneemt de belangrijkste ideeën die werden uitgewisseld bij de ontmoetingen rond het begrip «inclusieve diversiteit» en de toepassing ervan in de journalistenopleiding en de journalistieke praktijk, evenals in de mediaproductie;

A. Frenyo, «European Exchanges of Media Practices: Main Learnings», december 2014: <http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/mars/mediane/source/FRENYO-MEDIANE-EEMPs-Main-Learnings.pdf>

Het gaat om een samenvatting van de belangrijkste lessen die de deelnemers aan de Europese uitwisselingen rond de mediapraktijken trokken in verband met het invoeren van een «inclusieve diversiteit».

Dit project omvat verschillende onderdelen, in het bijzonder om een instrument te maken dat beschikbaar is voor het grote publiek. Ten eerste zijn er Europese uitwisselingsverblijven tussen professionals om hun mediapraktijken voor te stellen en te delen: de deelnemers werken er met hun uitwisselingspartner gedurende vijf dagen samen in hun eigen land en vervolgens in dat van de partner; er wordt hen gevraagd om reportages te maken, vormingsinstrumenten, een verslag van hun ervaring en aanbevelingen om een inclusieve mediapraktijk te ondersteunen. Ten tweede worden er specifieke themaontmoetingen georganiseerd om de situatie rond vorming en journalistieke praktijken te bespreken. Ten derde worden er Europese ontmoetingen voor professionals georganiseerd om een steeds meer proactieve benadering aan te moedigen: deze keer gaat het om *«het ontwikkelen van een inclusieve aanpak van de productie, de opleiding tot journalist en ook van de journalistieke praktijk op het Europese niveau»*. De vele ontmoetingen vormden voor de deelnemende mediaprofessionals, van wie een deel heel vaak aanwezig was, een gelegenheid, doorgaans in een subgroep, om vreemde getuigenissen en dagelijkse praktijken te delen met de anderen (zoals het verhaal van een verantwoordelijke die een van zijn journalisten eenmaal per week vraagt om naar een ontmoeting met andere netwerken te gaan en om niet terug te komen met «materiaal» maar met contacten, en die ook, eenmaal per maand, jongeren naar de redactie laat komen om hen te laten zien dat deze wereld ook voor hen openstaat).

Deze verschillende ontmoetingen en het delen van ervaringen en denkoefeningen van de mediaprofessionals vormden ook de inspiratie voor een gereedschapskit die toegankelijk is voor zoveel mogelijk personen binnen de mediawereld om hen te helpen getuigenis af te leggen van hun inclusieve attitude op alle niveaus van hun professionele praktijk¹⁸¹. Deze kit bestaat uit drie elementen: 1/ Een «Media-Index»¹⁸² ontworpen als een instrument voor zelfdiagnose en hulp bij acties, met diverse modaliteiten die afgestemd zijn op drie onderscheiden groepen actoren (docenten van mediaprofessionals, journalisten, mediaverantwoordelijken); 2/ Een «Referentiegid van praktijken» met een overzicht van 40 projecten en instrumenten rond 4 thematieken (werkgelegenheid, de ontwikkeling van content, ethiek, ontwikkelingsstrategieën van media)¹⁸³; en 3/ «Trefwoorden rond de Diversiteitspraktijk»¹⁸⁴; de twee laatste elementen van de gereedschapskit omvatten een elektronische zoekfunctie.

181 M. Georgiou, «Boîte Médiane pour une Diversité Médiatiquement Inclusive - Note méthodologique», januari 2014 : www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/mars/mediane/source/index/02%20-%20MEDIANE%20MIDI%20Note%20Methodologie_FR.pdf

182 www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/mars/mediane/source/index/02%20-%20MEDIANE%20MIDI%20Note%20Methodologie_FR.pdf p.5

183 Een voorlopige versie is online beschikbaar: M. Georgiou, «Mediane Box On Media Diversity Inclusiveness – Reference Guide To Practices Draft Version», juli 2014 : www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/mars/mediane/source/index/04-MEDIANE-Box-Guide-to-Practice.pdf. Men vindt er bijvoorbeeld een studie van de European Federation of Journalists, «Getting the facts right : Reporting Ethnicity and Religion», 2012. (www.media-diversity.org/en/additionnal-files/documents/b-studies-reports/EJI_study_FINAL%20for%20Web.pdf); bedrijfscharters van audiovisuele media en de schrijvende pers rond de ontwikkeling van diversiteit (www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/mars/Source/Documents/EEM/lille/resources/Charte_entreprises_audiovisuel.pdf; www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/mars/source/resources/references/others/15%20-%20Charte%20Entreprises%20Presse%20Diversité%20-%20France.pdf) of ook, aangaande België, het Panorama van goede praktijken inzake gelijkheid en diversiteit in de audiovisuele media van de Conseil Supérieur de l'Audiovisuel (www.csa.be/system/documents_files/1999/original/CSA_panorama_web.pdf?1362566255).

184 M. Georgiou, «Mediane Box On Media Diversity Inclusiveness – A-Z keywords of Diversity Practice», februari 2014 : www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/mars/mediane/source/index/07-MEDIANE-box-keywords.pdf

6.3 Reflecties en programma's om een verhelderende benadering van levensbeschouwingen, uitgaande van erg verschillende modaliteiten, te verspreiden bij het grote publiek

In de marge van deze projecten rond het herzien van diversiteit op het scherm in het algemeen, vinden we eveneens diepgaande denkoefeningen rond het concreet verhogen van het begrip rond levensbeschouwingen.

6.3.1 Reflecties op Europese schaal om vooroordelen die blijken uit de media-aandacht voor etnische en religieuze overtuigingen te begrijpen en beter te beheersen

Bij onze onderzoeken op het terrein werd er meermaals verwezen naar een Europese studie over de behandeling van etnische en religieuze onderwerpen in de media. Het gaat om een werk van het Media Diversity Institute, de European Federation of Journalists en Article 19 met als titel «Getting the facts right. Reporting Ethnicity & Religion – A study of media coverage of ethnicity & religion in Denmark, France, Germany, Greece, Hungary, Italy, Lithuania, Slovakia and The United Kingdom»¹⁸⁵. Dit onderzoek geeft een stand van zaken van de journalistieke praktijken in dit verband. Men stelt er vast dat een correcte behandeling van deze onderwerpen hoofdzakelijk belemmerd wordt door: een tekort aan financiële middelen van de media, overbelaste journalisten die te weinig tijd en kennis hebben, maar ook het ontbreken van interne voortgezette opleidingen. Er worden ook aanbevelingen geformuleerd, onder meer voor journalisten. Zo worden ze opgeroepen om zich meer te informeren over de van kracht zijnde wetgeving rond antidiscriminatie, om een benadering te hanteren die gericht is op dialoog, om hun netwerk van experts uit te breiden, om de behandelde feiten in hun context te plaatsen en ook om hun gesprekspartners in de eerste plaats voor te stellen als personen en niet als vertegenwoordigers van een specifieke religieuze overtuiging. Aan de redacteurs wordt gevraagd om meer interne opleidingen te organiseren, om leden van religieuze gemeenschappen uit te nodigen op de redactie, om ervaren journalisten en nieuwelingen aan te moedigen om hun ervaringen hier rond uit te wisselen, om de diversiteit binnen de journalistieke teams zelf te verbeteren enz.

6.3.2 Een case van inhoudelijk interessante mediaproducties die verhelderend zijn voor de complexiteit van vragen rond overtuigingen, en rond de islam in het bijzonder

Naast gespecialiseerde referentietijdschriften zoals *Sciences humaines*, dat erg educatieve syntheses biedt rond een thema of discipline dat aansluit bij actueel onderzoek, en af en toe religieuze onderwerpen behandelt¹⁸⁶, bestaan er ook betalende tijdschriften (of websites) die uitsluitend religieuze thema's behandelen, uitgaande van de actualiteit en altijd vanuit het standpunt van de humane wetenschappen, waaronder de website <http://www.fait-religieux.com/>. Gemaakt in Frankrijk, maar vlot toegankelijk in België, is de uitzending *Cultures d'islam*, op de nationale culturele radiozender France Culture¹⁸⁷. De uitzending bekijkt de islam tegelijk als een religie en als een cultureel en beschavingsfenomeen, en spant zich in om «*islamreferenties te laten circuleren binnen het gezond verstand*».

185 Online beschikbaar op het adres: <http://www.article19.org/data/files/medialibrary/3093/7d0676b-793d318.pdf>.

186 Zie website <http://www.scienceshumaines.com/>; wij denken ook na over de actualiteit en altijd vanuit het standpunt van de humane wetenschappen, waaronder de website <http://www.fait-religieux.com/>.

187 Zie website <http://www.franceculture.fr/podcast/4896942> om uitzendingen van dit programma te downloaden.

In de lijn van de grote maatschappelijke debatten en ook dichtbij onze lokale en nationale realiteit willen we ook bijzondere aandacht schenken aan de wekelijkse radio-uitzending *Et Dieu dans tout ça?*, die op zondagmorgen wordt uitgezonden door «La première RTBF», en vervolgens beschikbaar is als podcast. De uitzendingen gaan vaak over de islam: «*Changer l'islam. Maintenant*» met Malek Chebel; «*Belges, féministes et...musulmanes*» met Ghaliya Djelloul; «*Au Pêril des idées*» met Tariq Ramadan en Edgar Morin enz. Op zich streeft de uitzending niet naar een beter samenleven via het praten over ideeën. Ze bewijst vooral dat het belangrijk is om in een uitzending in te gaan op het religieuze perspectief door het kruisen van diverse visies. Vandaag is het een platform geworden waar diverse wetenschappelijke en/of levensbeschouwelijke stemmen in debat kunnen gaan en proberen om maatschappelijke feiten te analyseren. In tegenstelling tot de andere initiatieven die we hier aanhaalden, streeft deze uitzending op zich niet naar een constructieve dialoog, maar vormt ze een platform waar onderwerpen in al hun complexiteit en zonder taboes kunnen worden besproken. Dit initiatief is alleen maar mogelijk omdat het voldoet aan diverse voorwaarden zoals de selectie van goede gesprekspartners met gevarieerde profielen, maar ook omdat de thematiek altijd grondig voorbereid is en omdat de moderator er, voor zover mogelijk, altijd voor zorgt dat er een uitwisselingsvriendelijk klimaat is tussen de gesprekspartners.

6.3.3 Om bij te dragen tot de verspreiding van alternatieve meningen, enkele redactionele richtlijnen en gerichte projecten die deze thematieken anders aanpakken

Sommige media mikken, in het kader van religieuze programma's als publieke dienstverlening, op uitzendingen die een 'intern' beeld geven van een religie en worden geproduceerd door derden: op zondagmorgen op France 2 bijvoorbeeld de uitzending *Islam* van de vereniging *Vivre l'islam*. Het programma geeft vanuit de beleving van de gelovigen een uiteenzetting over een religieus thema om de religie en de moslimcultuur beter te begrijpen. Andere media maken soms ook, maar dan op een meer gerichte manier, uitzendingen die in de eerste plaats aanzetten om na te denken over allerlei standpunten over personen met een moslimovertuiging. In de nasleep van een intern onderzoek waarbij de lezers van *Het Belang van Limburg* stelden dat moslims en niet-moslims in Limburg elkaar nauwelijks kennen, besliste de krant in 2015 om te starten met het project «De Islam in Limburg». Dit project wil via het uitdiepen van allerlei thematieken een beeld geven van het dagelijkse leven van verschillende Limburgse moslims. Op haar website plaatste de krant zes videofilmmpjes, onder de rubriek «thee of koffie»¹⁸⁸, waar deelnemende moslims en niet-moslims in duo praten over enkele gegeven thema's: de plaats van de vrouw, de kennis van de islam, het terrorisme enz. *Télé Bruxelles* «spant zich in voor de dialoog»¹⁸⁹, meer precies via de uitzending «Fort de café», en probeert door het organiseren en uitzenden van gesprekken over actuele thema's eveneens bij te dragen tot de toenadering tussen burgers met diverse overtuigingen.

Andere media willen meer doen dan uitzendingen of specifieke dossiers maken en kiezen voor een totaal andere manier om inzicht te krijgen in islamthema's. *MO* magazine* (en zijn voorganger «*Wereldwijd*») onderscheidt zich van mediaproducties die teren op controverses, door bijvoorbeeld dieper in te gaan op het geopolitieke aspect van de conflicten die schuilen achter de terroristische aanslagen die in het nieuws komen. Via deze

188 Bekijk de verschillende reportages op <http://www.hbvl.be/tag/koffieofthee>

189 <http://www.telebruxelles.be/emissions/tele-bruxelles-sengage-pour-le-dialogue/>

benadering willen ze de lezer inzicht geven in bepaalde elementen die mensen kunnen aanzetten tot dergelijke acties. Dat vindt het tijdschrift belangrijker dan te vertrekken vanuit sommige islamlezingen die dergelijke acties zouden kunnen verklaren¹⁹⁰. Vanuit deze omvattende visie, die de complexiteit van sociale problemen wil begrijpen vanuit concrete ervaringen, publiceerde Mo* Magazine in oktober 2013, ter gelegenheid van de 20ste verjaardag van het Interfederaal Centrum voor Gelijkekansen, een dossier waarin vijf geïnterviewde twintigers uit Mechelen een genuanceerd beeld schetsen van jongeren met een migratieachtergrond: ze bekijken hun samenleving en hun toekomst positief ondanks enkele ervaringen met racisme. Nog andere media, zoals het persagentschap Stampmedia, geven per definitie voorrang aan de ideeën van jongeren, en dit met bijzondere aandacht voor minderheidsgroepen. Een van de belangrijkste doelstellingen is het laten horen van hun stem als burgers, om afstand te nemen van media die bijvoorbeeld enkel jonge moslims interviewen als het gaat over religie, etnische achtergrond of terrorisme.

In dezelfde lijn passen ook drie reportages van Majd Khalifeh en Senne Dehandschutter, die werden geproduceerd en uitgezonden door de VRT: «Stateless» over politieke en religieuze conflicten in Palestina; «Arabische liefde», een programma dat de kijker wat wil bijbrengen over de cultuur en de tradities in de Arabische landen; en tot slot «Een reis naar Marokko» dat doorheen drie generaties een beeld schetst van het leven van een Marokkaanse familie die naar België gemigreerd was. De makers van deze drie reportages gaven veel ruimte aan het «humane aspect»: dat wil zeggen kijken met de ogen van de lokale bevolking om meer te weten te komen over de verschillende Arabische samenlevingen; een ander beeld geven van het leven in die maatschappij, met hun positieve en negatieve aspecten, en dat alles vanuit een kritische benadering. Ook hier is het de bedoeling om een meer genuanceerd beeld te schetsen van bepaalde sociale toestanden. Zo borstelt het journalistenduo in de reportage «Arabische Liefde», een portret van een jonge Egyptische vrouw die een hoofddoek draagt en een volleerd ‘rapper’ is. Aldus stellen ze vragen bij de gewone beeldvorming, waarbij men ervan uitgaat dat moslimvrouwen onderworpen zijn en verplicht worden om een hoofddoek te dragen.

6.4 Om beter te berichten over islamthema's: aanbieden van professionele kennis, instrumenten, vorming en financiering aan journalisten

In de marge van de bovengenoemde mediaproducten, die voor iedereen beschikbaar zijn, en los van meer algemene bedenkingen over diversiteit of meer specifiek over overtuigingen, stellen we vast dat de verscheidenheid aan situaties groot is. Sommige journalisten verwerven, op basis van hun min of meer lange ervaring op het terrein, zoveel kennis en knowhow dat ze deze islamthematieken vrij adequaat kunnen behandelen. Voor andere nieuwbakken of minder in deze zaken, projecten, instrumenten en vorming gespecialiseerde journalisten kan het nuttig blijken om dit tekort aan kennis, tijd en financiële middelen te verhelpen en, ruimer, om hun professionalisme te consolideren.

¹⁹⁰ Artikel beschikbaar op <http://www.mo.be/artikel/de-identiteit-van-jonge-allochtonen>.

6.4.1 Los van het onderhouden van een netwerk met gesprekspartners, draagt dit voortdurende contact bij tot het verhogen van de waakzaamheid van journalisten

Elisabeth, een Franstalige journaliste die al meer dan twintig jaar schrijft over islamthema's, benadrukt bijvoorbeeld dat ze er bij deze gevoelige onderwerpen bijzonder op toeziet om geen clichés te verspreiden via persfoto's: *«Moslims klagen erover en daar hebben we wat van geleerd; vrouwen met een hoofddoek zien ze niet graag op de cover staan en als het mogelijk is proberen we dat te vermijden»*. Een andere oplossing bestaat er volgens haar in om te zoeken naar alternatieven, zoals foto's van de rug, om *«een meer symbolisch dan herkenbaar beeld te geven»*.

Anderen werken duurzamer en investeren in vertrouwensrelaties op middellange en lange termijn met hun moslimgesprekspartners, omdat veel personen aarzelen om hun vragen te beantwoorden. Dat is overigens niet alleen het geval in de moslimgemeenschap. In de katholieke Kerk, die enkele pedofilieschandalen heeft gekend, staan veel personen bijvoorbeeld even huiverachtig tegenover journalisten: *Zal de kern van mijn verhaal goed bewaard blijven? (...) Zal dit gesprek geen negatieve terugslag hebben op mijn imago binnen mijn gemeenschap?*

In een dergelijke context van achterdocht vinden journalisten, zoals Jacques, het nodig om vertrouwensrelaties te onderhouden met bepaalde persoonlijkheden, die getuigen van verschillende moslimstemmen. Op die manier proberen ze mensen warm te maken voor bijvoorbeeld uitzendingen, maar ook om de debatten een andere wending te geven.

Maar zo'n consequente persoonlijke betrokkenheid van een journalist of zoveel tijd die geïnvesteerd wordt in het onderhouden van deze contacten, is niet voor iedereen haalbaar. Meermaals getuigden onze gesprekspartners over de problemen die ze hadden om mediagenieke woordvoerders te vinden die over een zekere legitimiteit beschikten binnen de moslimgemeenschap (in het bijzonder gezien de interne heterogeniteit ervan). Het is immers niet hun bedoeling om enkel het standpunt van de «islamambassades» te verspreiden. Sommigen voelen het, op deze schaal, zelfs aan als een concrete «crisis van het leiderschap» (wat overigens al meer dan 20 jaar uitgebreid wordt geanalyseerd door Prof. F. Dassetto). Zoals veel anderen beklemtoont Luc, hoofdredacteur en directeur Informatie van een lokale zender, dat het noodzakelijk is om een netwerk op te bouwen om, afhankelijk van de omstandigheden, referentiepersonen te kunnen mobiliseren die genuanceerd willen praten over religieuze thematieken en problematieken, zoals het fenomeen van de jihad. Maar de problemen zijn overduidelijk: *«Journalisten staan vrij machteloos en kennen te weinig 'geloofwaardige' en 'neutrale' experts die snel toelichting kunnen geven.»* Dat leidt ertoe dat veel journalisten zich richten tot dezelfde gesprekspartners, die uiteindelijk hun «reddingsboei» worden.

6.4.2 Voor betere journalistieke praktijken: zorgen deontologische adviezen voor normen, maar ook voor instrumenten

Zoals we alesignaleerd hebben in het begin van dit hoofdstuk, hangt de manier waarop de verschillende media al dan niet terughoudend, genuanceerd en vanuit een bredere context berichten over de islam, af van hun doelpubliek en de redactionele richtlijnen. Alle media zijn echter wettelijk verplicht om ervoor te zorgen dat ze niet aanzetten tot

haat en ze moeten ook voldoen aan allerlei normen. Men mag wel ferme taal gebruiken, maar ze mag niet kwetsend of vernederend zijn. Bepaalde rechten die voortvloeien uit de vrijheid van pers beschermen journalisten wel, maar ze moeten zich wel houden aan bepaalde verplichtingen zoals loyaliteit en mogen enkel onafhankelijk gecheckte informatie die spoort met het personenrecht, verspreiden. Deze plichten staan in de deontologische code voor journalisten. Globaal gelden dezelfde regels in het noorden en het zuiden van het land, maar het gaat wel om andere codes en bevoegde organen¹⁹¹. Nederlandstalige en Franstalige journalisten dragen dus deontologisch wel eenzelfde soort sociale verantwoordelijkheid. Dat betekent dat ze aandacht moeten hebben voor de gevolgen die het verspreiden van een bericht kan hebben op de maatschappij. Gevoelige thema's zijn daarom echter nog geen taboe, maar bij het behandelen van informatie van algemeen belang (d.w.z. die raakt aan een of meer uitdagingen voor het leven in de maatschappij) dienen ze te waken over de gebruikte termen, de gekozen illustraties, de lay-out van het artikel enz.

De deontologische instanties beperken zich echter niet enkel tot het uitvaardigen van de normen en het controleren van de toepassing ervan. De *Conseil de déontologie journalistique* voor de Franstalige Belgische pers plaatste bijvoorbeeld gratis een lexicon online zodat journalisten de islam kunnen behandelen met gangbare, adequaat gehanteerde termen die rekening houden met de sociale realiteit.

• **«L'islam, les mots pour le dire»: een praktische woordenlijst¹⁹² om snel te weten te komen welke basistermen te gebruiken zijn**

Dit lexicon werd gerealiseerd met de hulp van professor Felice Dassetto op vraag van het terrein, maar ook om tegemoet te komen aan klachten. We vinden er enkele beknopte definities van termen die vaak opduiken bij actuele onderwerpen, maar die doorgaans niet ten volle begrepen worden (islamitisch, islamistisch, imam, fatwa, charia, moudjahid...) en ook ankerpunten voor diverse tendensen in de moslimgemeenschap (soennitisch, sjiietisch, moslimfundamentalisme enz.). Hoewel de woordenlijst ongetwijfeld kan worden aangevuld, is het een ruim verspreid instrument, onder meer omdat het op een druk bezochte website staat, en vlot bruikbaar is voor mediaprofessionals (en anderen).

Naast dit initiatief over gangbare termen, worden er werkgroepen opgericht om diverse aanbevelingen te formuleren die steunen op de resultaten van diverse studies¹⁹³ en die beklemtonen dat het noodzakelijk is «om het niet te hebben over nationaliteit, origine, etnische achtergrond, huidskleur, religie of cultuur tenzij deze informatie relevant is»¹⁹⁴. Uiteraard gaat het hier niet om nieuwe denksporen, in het begin van de jaren 1990 werd er al

191 Voor de Franstalige en Duitstalige pers is de *Conseil de déontologie journalistique* het zelfregulerend orgaan (<http://www.deontologiejournalistique.be/>); de deontologische code van de *Conseil* dateert van december 2013 en staat op de website <http://www.codededeontologiejournalistique.be/>. Voor de Vlaamse pers gaat het om de Raad voor de Journalistiek (<http://www.rvdj.be/>) en die code staat op de website: <http://www.rvdj.be/sites/default/files/pdf/journalistieke-code.pdf>.

192 Dit lexicon is beschikbaar op het adres: www.deontologiejournalistique.be/index.php?islam-les-mots-pour-le-dire.

193 Deze studies kwamen er op vraag van de Algemene Vereniging van Beroepsjournalisten van België (AVBB) en het Centrum voor Gelijkekansen, en ze werden gezamenlijk uitgevoerd door het Observatoire du récit médiatique (ORM) van de Université catholique de Louvain (UCL) en de Vakgroep «Communicatiewetenschappen» van de Universiteit Gent.

194 Vakgroep Communicatiewetenschappen en Observatoire du récit médiatique, Syntheserapport: «De berichtgeving over allochtone minderheden in de Belgische media», januari 2007, zie http://www.psw.ugent.be/cms_global/uploads/publicaties/comwet/samenvattingsrapport.pdf

over gepraat. Toch moet er nog altijd nauwkeurig op worden toegezien¹⁹⁵, ook al werd er sindsdien al vooruitgang geboekt. Zo spreekt men in Franstalig België vandaag steeds minder over «allochtonen», een term die nog gangbaar was in 2007, en kiest men nu veeleer voor een uitdrukking zoals «etnische minderheden».

6.4.3 Opleidingen om adequaat «te berichten over diversiteit», uitgaande van de noden van journalisten

In diverse studies werd gesteld dat het nodig is om een instrument voor permanente bijscholing van journalisten in te voeren (zowel inzake journalistieke technieken als voor specifieke thematieken) en als gevolg daarvan worden er sinds kort bijscholing georganiseerd rond verslaggeving over de islam. Enkele daarvan gaan uit van de Association des Journalistes Professionnels (AJP)¹⁹⁶ en haar vzw AJPro en willen ertoe bijdragen dat professionals beter geïnformeerd en objectiever berichten over islamthematieken. Deze initiatieven sluiten aan bij bredere denkoefeningen, in het kader van de verspreiding van verschillende studies¹⁹⁷, van de AVBB («Algemene Vereniging van Beroepsjournalisten van België») rond de berichtgeving over diversiteit en anders-zijn in de media. Uitgaande van de aangeboden bijscholingsmodules, is het de bedoeling dat journalisten zich voortdurend aanpassen aan de veranderende sociale omgeving, op basis van voortdurend bijgewerkte vormingen, die door journalisten worden gegeven om zo dicht mogelijk aan te sluiten bij de noden op het terrein, maar ook om ontmoetingen en uitwisselingen tussen professionals aan te moedigen. Er zijn verschillende soorten bijscholing beschikbaar. Enerzijds specifieke opleidingen die werden gekozen door de deelnemers aan een jaarlijks bijscholingsprogramma. Aldus kan men opteren voor de bijscholing «Begrijpen van de Arabische moslimwereld», gegeven door Magda Fahsi, journaliste en interculturele coach, die de culturele oriëntaties behandelt op basis van de culturele voorkeuren van de deelnemers en hun eigen vooroordelen tegenover de anderen. Anderzijds bijscholingsmodules die passen in een breder kader, zoals de «Summer School». Deze opleiding is bedoeld voor journalisten die zich inschrijven voor een bijscholingsprogramma van een week met een ruim programma, waarbij ze kunnen kiezen uit diverse workshops in de voor- en namiddag. In het kader van de Summer School van augustus 2013¹⁹⁸ behandelde Ricardo Gutierrez, journalist en secretaris-generaal van de FEJ (Fédération Européenne des Journalistes) het thema «Berichtgeving over problematieken in verband met de Islam». Het was onder meer de bedoeling om hier na te denken over het hoe en waarom van ontmoetingen met verschillende profielen in de moslimgemeenschap.

Deze bijscholing worden gegeven door mensen uit de journalistiek, en ze worden voortdurend herwerkt en herzien (onder meer uitgaande van evaluatieverslagen) zodat ze steeds zo dicht mogelijk aansluiten bij de verwachtingen van de professionals, bijvoorbeeld door het kruisen van diverse sprekers en thematieken. Op basis van de oude formules werd er recent een nieuwe bijscholingsmodule¹⁹⁹ opgebouwd aan de ULg. Ze

195 Zie reeds aanbevelingen van 1994: www.ajp.be/telechargements/recommandationsallochtones.pdf terwijl de vermelding van de religie in het rapport van 2007 nog lichtjes gestegen blijkt te zijn.

196 Het Vlaamse equivalent van de AJP (www.ajp.be) is de Vlaamse Vereniging van journalisten (VVJ, zie www.journalist.be). Deze verenigingen verdedigen beroepsjournalisten en promoten de kwaliteit van de informatie. Samen vormen de verenigingen de Algemene vereniging van Beroepsjournalisten van België (AVBB).

197 Zie barometers Diversiteit-Gelijkheid en de panorama's van goede praktijken inzake gelijkheid en diversiteit in de audiovisuele media van de Federatie Wallonië-Brussel (www.csa.be/diversite).

198 ajpro.ajp.be/wp-content/uploads/2013/06/SUMMER-SCHOOL-AJPro-2013.pdf

199 Zie catalogus 2014 van AJPro inzake permanente bijscholing voor journalisten, p.15. ajpro.ajp.be/tele

omvat diverse thema's en docenten onder wie Magda Fahsi, Ricardo Gutierrez en Clara Kerstenne, auteur van een verhandeling²⁰⁰ over de mediaberichtgeving rond problematieken in verband met de islam.

Ondanks de positieve evaluaties van de deelnemers, werd de nieuwe themamodule uiteindelijk niet opgenomen bij de bijscholingsmodules die systematisch op het programma staan van de Summer School²⁰¹ en komt het thema ook niet meer dan eenmaal per jaar voor bij permanente bijscholingen²⁰². De reden daarvoor zou zijn dat deze thematiek slechts gedeeltelijk beantwoordt aan de vragen van het terrein naar permanente bijscholing. Bovendien ligt de kostprijs van dit type bijscholing niet in het bereik van iedereen, hoewel ze gedeeltelijk wordt betaald met overheidssubsidies. Het eventueel ontbreken van subsidies om dit initiatief te steunen, zou ook te maken hebben met vragen bij de participatie van jonge journalisten en freelancers²⁰³, met een erg precair statuut.

6.4.4 Om de tijd en middelen te hebben «om een andere kijk te bieden», en om alles vervolgens met zoveel mogelijk journalisten te delen: het Fonds voor de journalistiek²⁰⁴

Met behulp van een onafhankelijke jury kent het Fonds voor de journalistiek een subsidie toe aan journalistieke onderzoeksreportages en opinieonderzoeken die belangrijk zijn voor het informeren van het publiek (van de Federatie Wallonië-Brussel). Deze subsidies verhelpen bepaalde beroepsbeperkingen: ze bieden aan informatieprofessionals de humane hulpbronnen, de financiële middelen en de nodige tijd om hun documentatie en kritische analyses over zelfgekozen onderwerpen, grondig te schragen.

Sedert 2010 konden dankzij deze steun drie thematieken in verband met de islam, los van de actuele situatie, grondig worden uitgespit.

In juni 2010 ging Mehmet Koksall in een online persdossier in op de situatie van Marokkaanse sjiïeten in België²⁰⁵. Dit artikel «Bienvenue chez les chiïtes... au Royaume de Belgique» wil een verhelderend beeld schetsen van de reële situatie van de sjiïtische gemeenschap in België, die hoofdzakelijk van Marokkaanse origine is, en een grote onbekende is bij het grote publiek en de media. Via terloopse getuigenissen van Brusselse moslims en moslima's, wordt ingegaan op de specifieke kenmerken van deze gemeenschap, en ook op enkele «twistpunten» tussen sjiïeten en soennieten. Twee jaar later realiseerden Stéphanie Bocart (voor de tekst) en Johanna de Tessières (voor de foto's)

chargements/ajpro_catalogue2014.pdf

200 C. Kerstenne, «Le traitement médiatique de l'immigration nord-africaine et de l'islam», promotor: M. Jacquemain, ULg, 2013.

201 Is inderdaad niet opgenomen in het programma van de Summer School 2014 van de AJPro.

202 Een opleidingsmodule van een dag, met als titel «Comprendre l'islam et la culture arabo-musulmane» werd georganiseerd op 20 april 2015 en handelde over de manier waarop de media berichten over de radicale islam. <http://ajpro.ajp.be/calendrier/comprendre-le-monde-arabo-musulman/>

203 Freelancers beschikken over minder autonomie aangaande de vorm en de inhoud van hun producties. Hun statuut plaatst hen in een ongelijke relatie met hun opdrachtgevers, waarbij het voor hen moeilijk kan zijn om een stigmatiserend of sensationeel onderwerp bijvoorbeeld, te weigeren. Het gaat dus om een populair arbeidsmodel dat journalisten sociaaleconomisch en intellectueel in een onzekere positie plaatst en waarbij ernstige vragen moeten worden gesteld.

204 <http://www.fondspourlejournisme.be>

205 Financiering van 2000 euro. Inlichtingen en artikel beschikbaar op: <http://www.fondspourlejournisme.be/marocains-chiites-de-belgique/>.

portretten van vier generaties vrouwen met een Turkse of Marokkaanse migratieachtergrond, met als titel «Regards de femmes sur l'immigration»²⁰⁶. In het artikel krijgen de vrouwen de kans om zich te uiten als actoren in de samenleving, en tegelijk worden diverse thematieken aangesneden die de complexiteit van immigratie en integratie illustreren: de geschiedenis en de huidige situatie van de immigratie in Brussel, de meervoudige identiteiten, de problemen om werk te vinden, maar ook de culturele en religieuze tradities, de invloed van druk vanuit de gemeenschap en de familie enz.²⁰⁷ Meer recent tot slot is er het project over «De radicale islam in België»²⁰⁸ dat wordt gedragen door Philippe Brewaeys en momenteel wordt gerealiseerd. Dit onderzoek buigt zich over de redenen die schuilgaan achter de vooruitgang van het radicalisme, en over de aantrekkingskracht op sommige jongeren. Dit journalistiek onderzoek leidde onder meer al tot de publicatie van een artikel met als titel «Comment le ver est entré dans le fruit», dat kort ingaat op de relaties tussen België en Saudi-Arabië op het einde van de jaren 60 en de kennismaking van de moslimgemeenschap in België met het wahabisme/salafisme, met enkele cijfers, en de actuele invloed van die kennismaking.

6.5 Om de reacties te beheersen van bepaalde online opinies, worden er intern meer specifieke reflecties georganiseerd

Onderwerpen in verband met de islam leiden heel vaak tot erg veel online reacties, in het bijzonder op ruimtes die openstaan voor surfers, ofwel op de website van de media zelf, ofwel op hun «pagina» binnen sociale netwerken. Er worden diverse technieken aangewend om deze reacties te beheersen, want zij zijn verantwoordelijk als er ongepaste commentaren opduiken²⁰⁹.

6.5.1 Verschillende types van online beheer weerspiegelen diverse opvattingen rond het omgaan met driftige of radicale opinies

De deontologische raad voor journalistiek vraagt de informatiemedia om ervoor te zorgen dat de forums worden beheerst. En daarvoor worden er diverse methodes gebruikt. Sommige filteren de reacties één voor één en bekrachtigen ze, dit wil zeggen dat ze de commentaren van hun bezoekers publiek maken op hun eigen website. Anderen verspreiden ze meteen en filteren achteraf, desnoods door commentaren indien nodig na een algemene controle snel terug te trekken. Nog anderen verspreiden alle reacties en grijpen pas in als een problematische inhoud wordt gesignaleerd, ofwel door derden, of soms ook door de journalisten die een artikel schreven. Afhankelijk van de media kunnen deze verschillende methodes wisselen. Een persorgaan kan ook beslissen om commentaren systematisch te «blokkeren», of te «vergrendelen» als het vindt dat een onderwerp te gevoelig ligt en het wil beletten dat surfers reageren op een artikel dat gepost werd op hun website. Dat is het geval bij de lokale krant waar Matthieu werkt en waar men een erg duidelijke en krachtige houding aanneemt: «Het interesseert ons niet om

206 Financiering van 4160 euro. Inlichtingen en artikel beschikbaar op: <http://www.fondspourlejournisme.be/regards-de-femmes-sur-limmigration/>.

207 S. Bocart en J. de Tessières, «Paroles de femmes», in «Regards de femmes sur l'immigration», Supplément bij la Libre Belgique van 8 maart 2012.

208 Financiering van 7000 euro. Inlichtingen beschikbaar op: <http://www.fondspourlejournisme.be/lislam-radical-en-belgique/>. Hier staan eveneens drie andere artikels, nl. «Qui sème le radicalisme récolte le djihadisme», (19 sept. 2014) «Six morts sans ordonnance» (14 nov. 2014) en «A Verviers, des Frères musulmans qui ne veulent pas dire leur nom ?» (23 janv. 2015).

209 Als artikels vervolgens gedeeld worden op sociale netwerken, en dus niet becommentarieerd worden op de door een krant bijvoorbeeld gecreëerde interface, zijn de media niet meer verantwoordelijk voor de reacties die daarop kunnen volgen.

lezers aan te trekken met dergelijke zaken, we versterken het lezerspubliek daarmee niet! (...) We hebben ook een redactionele verantwoordelijkheid: die mag niet in het gedrang komen. We zijn klaar om dit beleid voort te zetten, om te schrijven en om verder te gaan!». Aldus gebeurt het dat bepaalde media systematisch artikels in verband met de islam beginnen te blokkeren, om te kiezen voor het minste kwaad. Toch zijn de meningen hierover verdeeld en zijn er allerlei initiatieven daar rond. Anderen verkiezen toch een meer gematigde aanpak, zoals Benoit, die effectief toegeeft: «het kan snel uit de hand lopen, dat is moeilijk te beheersen». Zij laten liever commentaren weg dan te opteren voor een systematische vergrening van alle potentieel polemische artikels. Zo kan worden vermeden dat sommigen spreken over censuur, maar kan men ook zorgen voor een meer opbouwende aanpak. Ze zijn er zich echter wel van bewust dat sommigen deze tribune soms misbruiken om hun onbuigzame mening te laten horen, zonder dat dit kan leiden tot welke dialoog dan ook.

• Inspelen op beperkte commentaren om ruimte te geven aan opbouwende uitwisselingen en concreet te ageren op het niveau van de personen

Sommigen zien in «beperkte commentaren» en clichés een kans om de betrokken persoon te vragen om zijn opmerking zelf te verwijderen, om ruimte te bieden voor redelijke uitwisselingen over commentaren die in elk geval ergens op pagina's of forums circuleren, maar ook om te beklemtonen dat niet alles mag worden gezegd en dat bepaalde aldus geuite meningen wettelijk af te keuren zijn. Yves, directeur en hoofdredacteur van een lokale tv-zender, behoort tot diegenen die kiezen voor zo'n responsabiliserende aanpak: «Iemand van ons beheert onze facebookpagina en verwittigt mij als het uit de hand loopt. Ik neem dan via een 'private message' contact op met de schrijver van de opinie, en leg hem uit waarom we zijn commentaar verwijderd hebben. Het is een gelegenheid om hem te wijzen op de wet en de plichten van iedereen. De persoon zelf wordt niet direct gebannen van onze pagina, maar bij een herhaling, kan dat wel gebeuren. (...) dat kan vruchten afwerpen, ik heb overigens al excuses gekregen.»

Dergelijke acties benaderen burgerinitiatieven. Maar door de individuen die zich «laten gaan» op het web en over een grote communicatiemacht beschikken, in de mate van het mogelijke te proberen begeleiden, vereisen deze initiatieven ook een grote investering van personeel dat velen niet hebben. Anderen vragen zich trouwens ook af of het wel hun taak is om een educatief discours te geven op hun website en op sociale netwerksites, los van de grenzen die ze moeten stellen.

6.5.2 Acties om direct te strijden tegen cyberhaat: het voorbeeld van een lokaal initiatief met verschillende soorten actoren

Tijdens ons onderzoek waren we ook te gast op een denkoefening van een werkgroep die het regionaal integratiecentrum in Wallonië heeft opgestart ter bestrijding van cyberhaat. De leden van de werkgroep voelen zich machteloos over de vele «haatboodschappen» die circuleren op het net, en daarom besloten ze om samen na te denken over wat ze kunnen doen «als media onderling en met andere partners die forums hebben, om de negatieve impact van cyberhaat te verminderen, los van het feit dat internetbezoekers het recht hebben om zich te uiten.»

Op deze bijeenkomst werden er verschillende mogelijkheden geopperd om de kwestie te bevatten. Ten eerste voelden sommigen meer voor preventieve inspanningen, terwijl anderen (met name de mensen van het regionaal integratiecentrum) meer zagen

in een gecombineerde benadering, met preventie gekoppeld aan repressie, bijvoorbeeld door te protesteren tegen discriminatie- en haatboodschappen²¹⁰ door te «spelen» op de vrees dat er een klacht kan worden ingediend.

Ten tweede had men het ook over de delicate omgang met anonimiteit: moeten surfers al dan niet de kans krijgen om zich anoniem uit te laten op hun website? Hoewel iedereen het erover eens is dat ongenueanceerde en heftige reacties vooral voorkomen in anonieme commentaren²¹¹, is niemand er, op basis van diverse overwegingen, voorstander van om deze mogelijkheid te schrappen. Sommigen vrezen immers dat een dergelijke maatregel minder online reacties zou losmaken, en bijgevolg zou kunnen leiden tot eventuele financiële verliezen²¹².

Tijdens deze uitwisselingen stellen we vast dat er logica's zijn die elkaar uitsluiten: de doelstellingen van verenigingen op het terrein staan tegenover de realiteit in bedrijven, waar ook de media bij horen, die altijd onverbiddelijk onderworpen zijn aan rentabiliteitseisen. Hoewel andere media niet aarzelen om daaraan toe te voegen: «*maar niet tegen eender welke prijs!*». Tussen rentabiliteit, het verdedigen van het imago en het naleven van journalistieke principes is er soms weinig ruimte voor actiesporen. Dat belet niet dat er acties, zoals hier op het lokale niveau, worden ondernomen en dat die ook worden gedragen door de media: «*Het is niet omdat het ingewikkeld is, dat we het niet zouden moeten doen!*»

Overigens is er meer unanimiteit over het voorstel om zich niet enkel te beperken tot rassenhaat, maar om ook samen te werken met actoren die bijvoorbeeld strijden tegen homo- en vrouwenhaat, en voor de verdediging van andere minderheden. Volgens deze sprekers en journalisten draagt dat bij tot het belang van/en het aantal volgers bij het bestrijden van haatboodschappen over de islam, en bovendien sluiten ze zich op die manier aan bij een meer globaal initiatief.

Ze besluiten dus om hun ideeën op te nemen in een «charter», «*een document dat de ondertekenaars ervan publiek zou binden bij het afwijzen van cyberhaat*». Sommigen zien zo'n charter als een code voor goed gedrag, die moet worden gerespecteerd door de ondertekenaars. Anderen beschouwen het charter echter als een gedragscode waarnaar men zoveel mogelijk moet streven, maar die niet bindend is. Voor hen is een charter dus in de eerste plaats een gelegenheid om intern binnen elke ondertekenende redactie opnieuw te gaan praten over de na te streven redactionele richtlijnen en om hun journalistenteams (opnieuw) te sensibiliseren.

210 We noteren dat niet iedereen zich noodzakelijkerwijs houdt aan de wettelijke definitie.

211 Velen geven aan dat mensen die in eigen naam spreken, heel vaak genuanceerder zijn in hun uitlatingen, en dat dit websitebezoekers ook responsabiliseert, omwille van het eenvoudige feit dat de onthulling van hun identiteit repressieve reacties kan uitlokken.

212 Het feit dat er 300 of 400 commentaren komen op hun website of op sociale netwerken, levert hun een voordeel op bij adverteerders. De mediamanagers, die daarover beslissen, hebben er alle belang bij dat hun artikels gedeeld en becommentarieerd worden (dat verklaart ook de pakkende titels, die niet noodzakelijk worden gekozen door de auteur van het artikel, van het type «Moeten we bang zijn voor de islam?»).

6.6 Conclusies

Na het lezen van deze laatste bladzijden zou men de indruk kunnen hebben dat wij vinden dat de berichtgeving over islamthema's niet echt problematisch is. Daarom herinneren we hier nog even aan wat we schreven in de korte inleiding bij dit hoofdstuk: de algemene situatie is effectief (erg) gespannen, in de mate dat sommigen er bewust voor kiezen om geen kranten meer te lezen. Er bestaan veel samenvattingen; simplistische geschriften die vooral een schokeffect willen teweegbrengen en niet te vergelijken zijn met diepgaande artikels die de context schetsen en de feiten controleren; stigmatiserende uitlatingen; deontologisch onverantwoorde commentaren.... Dit hoofdstuk illustreert dat er initiatieven en projecten bestaan van personen die willen zorgen voor een tegenwicht. We kunnen alleen maar vaststellen dat deze ontwikkelingen plaatsvinden op alle niveaus en dat er veel zijn (wat onoordeelkundige kritieken op de media als geheel daarover ook zeggen). Wij leiden daaruit af dat het er niet op aan komt om nieuwe projecten te lanceren, maar dat we de bestaande initiatieven en reflecties beter bekend moeten maken zodat ze een grotere impact krijgen op het terrein, ondanks de structurele en materiële grenzen die kenmerkend zijn voor dit beroep. Momenteel werpen deze initiatieven slechts op kleine schaal vruchten af, in het bijzonder via het delen van ervaringen, informatie en knowhow tussen professionals die, in de loop der jaren, de kans hadden om hun kennis over de islam en over de moslims in België te vergroten, en jongere journalisten of anderen voor wie dit een nieuwe thematiek is.

Dat betekent dus dat het belangrijk is om deze sporen voort te zetten en te vervolledigen. Het is belangrijk dat de diverse structuren en verenigingen die werken rond diversiteit, de regulerende organen en de nationale en lokale redacties, met de middelen waarover ze beschikken, daar aandachtig voor blijven. Bijvoorbeeld via participatieve dynamieken, bijscholing onder collega's, en samenwerking tussen journalisten met een andere overtuiging kunnen ze ervoor zorgen dat mediaprofessionals beter kunnen berichten over een onderwerp zoals de islam.

Overigens stellen we vast dat er vandaag veel invloed uitgaat van informatie die verspreid wordt op het net en die niet noodzakelijk gecheckt of kritisch geëvalueerd is. Voor ons betekent dit dat de berichtgeving in het algemeen een groot probleem vormt, niet alleen voor de redacties, maar ook voor het publiek dat de informatie ontvangt. Media-educatie, in woord en beeld, vormt dan ook, meer algemeen, een hoeksteen voor nieuwe acties. Dat kan bij het streven naar zo constructief mogelijke reacties misschien evenveel, of zelfs meer, opleveren dan zich te buigen over eventuele steun voor repressieve en dwingende acties tegen bepaalde twijfelachtige mediapraktijken.

7. ALLERLEI INTERLEVENSBSCHOUWELIJKE INITIATIEVEN

De interlevensbeschouwelijke dialoog blijkt vandaag een vrij gangbare praktijk te zijn voor mensen die dagelijks samenlevingsinitiatieven nemen. In de meeste gevallen gaat het om sensibiliserings- en ook reflectieactiviteiten. In de loop der eeuwen vormden de interlevensbeschouwelijke relaties met de islam, sinds het ontstaan ervan, vooral een aaneenschakeling van spanningen en confrontaties. De kruistochten bijvoorbeeld vormen een episode die in het collectieve geheugen gegrift is. Vóór de 20ste eeuw waren er heel vaak enkel wat diplomatieke en economische uitwisselingen en ontmoetingen. De huidige transformaties in de aard, de frequentie en de intensiteit van de relaties zijn vrij recent. Ze ontstonden onder invloed van enkele sleutelfiguren, in het bijzonder bekeerlingen en oriëntalist, die een onuitgegeven visie op de interpretatie van de islam promootten waardoor er relaties mogelijk werden. Ze zijn ook het gevolg van bepaalde evenementen, waaronder de dekolonisatie, maar ook de eerste twee wereldoorlogen die op een paroxistische manier getuigden van de mate waarin racisme en de afschuif van de andere kunnen leiden tot drama's zonder weerga. Een van deze sleutelevenementen die een invloed hadden op de denkbeelden en een echte omwenteling vormden in de houding van het christendom tegenover andere religies, was het tweede Vaticaans Concilie, dat plaatsvond tussen 1962 en 1965, en meer precies bepaalde teksten die werden uitgegeven zoals de verklaring «Nostra Aetate». Ze vormden het kader voor een «dialoogethiek» met een positieve kijk op niet-christelijke godsdiensten en stimuleerden het zoeken naar gemeenschappelijke punten, in het bijzonder het feit dat christenen en moslims naar eenzelfde God verwijzen. Vervolgens hebben sommige religieuze en/of politieke figuren ook een niet te verwaarlozen proactieve rol gespeeld, zoals Johannes-Paulus II die in oktober 1987 bijvoorbeeld, in de lijn van Nostra Aetate, vertegenwoordigers van alle grote godsdiensten bijeenbracht in Assisi om samen te bidden voor de vrede. Ook aan moslimzijde waren er figuren die een aanzienlijke impact hebben gehad. Bijvoorbeeld Koning Abdoellah II van Jordanië en enkele vermaarde islamitische theologen die in 2004 het initiatief namen voor de verklaring van Amman. Enerzijds probeerde dit geschrift een rechtgelovige inclusieve islam af te bakenen; elke vorm van uitsluiting binnen de moslimgemeenschap werd daarbij afgewezen. Anderzijds hekelde het geschrift ook elke vorm van radicalisering en wilde het zo bijdragen tot vreedzame relaties tussen moslims en niet-moslims.

Deze voorbeelden, die hier erg kort worden behandeld²¹³, gaven de aanzet tot nieuwe relaties en reflecties tussen gelovigen (en, ook steeds meer, met niet-gelovigen). Ze leverden een constructieve basis waardoor kleine en grote organisaties in het kader van een interlevensbeschouwelijke dialoog konden deelnemen aan ontmoetingen en uitwisselingen die oproepen om meer respect te tonen voor ieders geloof, en ook om zich te engageren en samen te werken rond gemeenschappelijke projecten.

213 Over het ontstaan en de ontwikkeling van de interreligieuze dialoog, zie in het bijzonder: A-S Lamine, *La cohabitation des dieux – Pluralité religieuse et laïcité*, Paris, Puf, 2004.

In de voorgaande hoofdstukken hebben we al aandacht besteed aan activiteiten die het religieuze aspect naar voren schuiven. In wat volgt zullen we echter zien dat specifieke interlevensbeschouwelijke activiteiten, d.w.z. die georganiseerd worden door een levensbeschouwelijke organisatie, eigen bijzondere kenmerken hebben. De georganiseerde neutraliteit is daarin een belangrijke actor; ze opent nieuwe samenlevingsperspectieven en biedt de mogelijkheid om deel te nemen aan veel activiteiten die, ook in direct overleg, voorbereid en opgezet zijn door bepaalde erediensten; ook al gaat het heel vaak om veeleer culturele manifestaties die we jammer genoeg, door een gebrek aan middelen, niet hebben kunnen behandelen.

7.1 Enkele ankerpunten om de draagwijdte en de specifieke kenmerken van interlevensbeschouwelijke initiatieven te vatten

Interreligieuze ontmoetingen nemen al een twintigtal jaar toe, parallel aan het religieuze pluralisme in onze samenleving, maar tegelijk is er ook een toenemende secularisatie, wat impliceert dat religieuze instellingen minder vat hebben op de mensen en hun manier van denken. Deze ontmoetingen worden ook veelzijdiger, onder meer onder invloed van de initiatiefnemers (van religieuze en interreligieuze instellingen over niet-religieuze organismen tot personen die zich individueel engageren), van hun (internationale of meer lokale) inplanting, van de bijeengebrachte actoren (experts, maar ook het grote publiek), van de vorm en de thematiek (interreligieuze concerten, gemeenschappelijk bidden, ontmoetingsdagen, colloquia, debatten over maatschappelijke onderwerpen, ludieke en/of sportieve activiteiten, een gedeeld engagement voor een gemeenschappelijk doel).

Uitgaande van de inherente kwaliteiten van de personen die deelnemen aan deze ontmoetingen, kwam Jean-Claude Basset²¹⁴ tot verschillende dialoogvormen, die, naar het voorbeeld van het ideaaltipe van Weber, slechts zelden in zuivere vorm voorkomen. Deze auteur vermeldt vier dialoogvormen: de «dialogue des moines» (dialoog van de monniken) vertrekt vooral vanuit het innerlijke en het zoeken naar spiritualiteit door meditatie en gezamenlijke communievieringen; de «dialogue des théologiens» (dialoog van de theologen) heeft veeleer betrekking op theologische debatten waarin wordt nagegaan in welke mate ze verwant zijn of het hetzelfde zeggen met andere woorden; de «dialogue des prêtres» (dialoog van de priesters)²¹⁵ vertrekt van de religieuze praktijk van de gemeenschap om meer respect te vragen voor het verschil tussen gelovigen; en tot slot de «dialogue des laïques» (dialoog van de leken) verwijst naar de dialoog van «non professionnels» (mensen die niet beroepsmatig bezig zijn met religie) en die willen samenwerken om de samenleving te verbeteren.

• Het indelen in diverse vormen van interreligieuze dialoog is belangrijk: niet alleen om er wijs uit te worden, maar ook om hun mogelijkheden, hun doeleinden (en grenzen) zo goed mogelijk te vatten

Gezien de vele uiteenlopende initiatieven die in de samenleving worden ontplooid, lijkt het op het eerste gezicht moeilijk om de specifieke kenmerken van iedereen te vatten. Uit een kritische analyse van de samenstelling en de doelstellingen van de betrokken instellingen, blijkt vooral dat hun acties intrinsiek allemaal

214 Basset J-C, 1996, Le dialogue interreligieux. Histoire et avenir, Paris, Les Editions du Cerf.

215 Generieke term die verwijst naar mensen die beroepsmatig bezig zijn met de geloofsleer zoals rabbijnen, imams, predikanten en pastoors.

erg beperkt zijn qua bereik, ook al slagen ze er meestal wel in om buiten hun oorspronkelijke kring te treden. Ondanks wat soms wordt verteld, blijkt uit de feiten overigens ook dat er uiteindelijk slechts weinig initiatieven zijn die direct en/of uitsluitend focussen op de geloofsleer of op het analyseren van theologische divergenties. Divergenties komen inderdaad weinig aan bod (en dan nog uitsluitend in een beperkte kring van ingewijden) en worden zelfs uitgevlakt om te zoeken naar convergerende punten of het opzetten van gemeenschappelijke activiteiten die mikken op onderlinge kennismaking, wederzijds respect en zelfs vriendschapsbanden, des te meer als men zich sterk bewust is van de dringende noodzaak om een antwoord te geven op gemeenschappelijke uitdagingen. Het gaat dus hoofdzakelijk om het uitdrukken van een gedeelde goede wil, onder meer om een weg, of is het een uitweg, te vinden, desnoods door bepaalde aspecten van de werkelijkheid te ontkennen, om samenhang te creëren, en ook om aanstootgevende kwesties te verdringen.

Ondanks het nut van deze indeling, stellen we vast dat op het terrein vooral het vierde dialoogtype belangrijk is. Deze «dialoog onder leken» verenigt mensen op basis van hun gemeenschappelijke menselijkheid en/of hun interesse in spiritualiteit, in nauw contact met de wereld en de maatschappij. De facto is dit de dialoogvorm die het meest «opdook» bij onze contacten op het terrein, in de zin dat onze gesprekspartners vonden dat hij het meest perspectieven biedt, omdat de ervaring die men zelf kan realiseren met de Andere daarin belangrijker is (veeleer dan het innemen van grote theologische standpunten). Sommigen citeren zelfs enkel dat aspect van de interreligieuze dialoog en geven aan dat het net de mensen zijn, die zeker gelovig kunnen zijn, die elkaar ontmoeten en niet direct de godsdiensten op zich, ook al ontmoeten deze mensen zich als vertegenwoordiger van een eredienst. Tareq Oubrou bijvoorbeeld, een imam uit Bordeaux, die sterk geapprecieerd wordt in diverse Franstalige Belgische milieus die streven naar openheid (zowel vanuit de georganiseerde laïciteit als vanuit katholieke milieus), formuleert dit idee zeer goed in een interviewboek dat aan hem opgedragen is: «(...) de interreligieuze dialoog is in de eerste plaats een ontmoeting tussen mannen en vrouwen, individuen, geen ontmoeting van religies. Het zijn gewoon menselijke wezens die met elkaar praten. Ze zijn gescheiden door ongetwijfeld verschillende religieuze tradities, maar ze delen dezelfde menselijkheid, dezelfde wereld, en doorgaans ook dezelfde cultuur, dezelfde sociale omgeving, dezelfde taal, dezelfde mentaliteit.... ».²¹⁶

We noteren, zoals ook blijkt uit dit citaat, dat aan deze interlevensbeschouwelijke ontmoetingen wordt deelgenomen door personen die het belangrijk vinden dat ze (al?) getuigen van een gelijksoortige ingesteldheid, los van hun specifieke religieuze kenmerken. Dit belang kan echter sterk variëren afhankelijk van de al dan niet moeilijke culturele en sociaaleconomische omstandigheden van bepaalde bevolkingsgroepen, maar ook van de context en de generatieverschillen. Dat maakt dat mensen al dan niet nieuwsgierig en open zijn en/of al dan niet verkrampd staan tegenover de Andere, gekoppeld aan een pathos dat steunt op identiteitsoverwegingen.

De initiatieven van theologen lijken dus niet het meest talrijk te zijn en ook niet de grootste reikwijdte te hebben; ze lijken niet echt een mobiliserende factor te zijn bij burgers die willen samenkomen om hun overtuiging te benadrukken (hoewel de reflecties

216 Oubrou T., *Profession imâm*, Paris, Albin Michel, 2009, p. 155.

die daaruit voortvloeien hun acties wel kunnen bepalen). Een uitzondering daarop vormen echter de kleinere denkgroepjes, op het regionale niveau, zoals de Interdiocesane Commissie voor relaties met de Islam (C.I.R.I.), waarop we later terugkomen. Deze Commissie probeert immers om de hedendaagse zorgen van de gelovigen aan te pakken door ze te kruisen met het standpunt van ervaren theologen²¹⁷. De Interdiocesane Commissie voor relaties met de Islam (C.I.R.I.), die werd opgericht binnen het centrum El Kalima, wil immers een belangrijke uitwisselingsplek worden voor vragen rond «relaties met de islam» en wil de relaties met moslims «vanuit het evangelie» benaderen, door bijvoorbeeld contacten te onderhouden met officiële organisaties van moslims in België, maar ook met actoren op het terrein. Daarom organiseert ze studiedagen die heel vaak gaan over actuele thematieken die gevoelig liggen, zoals de dag over «Islamisering: mythe of realiteit» (maart 2014) of die over het begrijpen en voorkomen van radicalisering bij jonge moslims (maart 2015). Om zo concreet mogelijk te kunnen antwoorden op de vele, individuele vragen biedt de CIRI ook dossiers aan die zijn opgevat als een educatieve toolbox, zoals het dossier «Islamitisch-christelijke huwelijken»²¹⁸, gepubliceerd in 2010 in samenwerking met Relatie Opbouw Moslims-Christenen (ROMC). Het dossier biedt een vrij volledige synthese van alle praktische en spirituele dimensies die van belang kunnen zijn bij een gemengd huwelijk, bij de voorbereiding ervan, maar ook tijdens en na het huwelijk (met inbegrip van informatie over de educatie van de kinderen enzovoort). Het gaat dus om sensibilisering zodat mensen die zo'n huwelijk willen aangaan, beschikken over ankerpunten en reflectie-elementen, waardoor ze hun visie kunnen verruimen en aldus onaangename verrassingen, zoveel mogelijk, kunnen voorkomen²¹⁹.

Burgerinitiatieven, die participeren aan wat we hier de dialoog van de leken noemen (als personen die niet professioneel bezig zijn met religie), en waarover we het in heel dit hoofdstuk hebben, werken doorgaans op het lokale niveau. Toch zijn ook enkele meer internationale, en eventueel meer gepolitiseerde, evenementen belangrijk zoals de «World Interfaith Harmony Week»²²⁰. Deze Week werd in 2009 opgestart door koning Abdoellah II van Jordanië, aansluitend bij de «Open Brief», van 17 oktober 2007, van 138 religieuze moslimdignitarissen aan de verantwoordelijken van de christelijke kerken²²¹, die moslims en christenen op basis van theologische argumenten uitnodigt om een gezamenlijke oproep te doen voor vrede, verdraagzaamheid en wederzijds begrip op basis van een gemeenschappelijk liefde voor God, het goede en de naaste. Ze werd vervolgens in 2010 overgenomen door de Verenigde Naties, om meer zichtbaarheid te geven aan de honderden manifestaties die streven naar een harmonieus engagement tussen diverse religieuze tradities. In België gaat het bijvoorbeeld om de activiteiten die worden georganiseerd door de pluralistische beweging «Religions for Peace in Europe», in het bijzonder

217 Deze commissie werd opgericht binnen het centrum El Kalima. Zie www.elkalima.be/ciri/. We komen hierop terug in het tweede gedeelte van dit hoofdstuk.

218 Dit dossier omvat twee luiken: een pastoraal gedeelte, over de begeleidingsmodaliteiten in de katholieke kerk, en een juridisch gedeelte dat een globaal overzicht geeft van de wettelijke bepalingen over huwelijken tussen Marokkanen of Turken en Belgen (voorwaarden voor een geldig huwelijk, artikels over polygamie, administratieve procedures, wederzijdse rechten en plichten van de gehuwden, de ontbinding van een huwelijk enzovoort). Het centrum El Kalima voegt nog een derde luik toe aan het dossier: «Voorstellen voor een religieuze viering» om de liturgische viering van dergelijke gemengde huwelijken te vergemakkelijken. Dit dossier was overigens geïnspireerd op de publicatie van 2004 «Islamitisch-christelijke huwelijken» van de SRI (le Service national français pour les Relations avec l'Islam). In het algemeen vormen publicaties en colloquia van de SRI allemaal inspiratiebronnen voor het opzetten van een interreligieuze dialoog in België. Zie www.relations-catholiques-musulmans.ccf.fr.

219 ROMC (Relatie Opbouw Moslims-Christenen) is het Nederlandstalige equivalent van El Kalima. Het maakt deel uit van het KMS (Kerkwerk Multicultureel Samenleven). Zie www.kms.be/?menu_id=9.

220 Cf. <http://worldinterfaithharmonyweek.com/>.

221 Cf. <http://www.acommonword.com>.

de opvoering van het toneelstuk «Pierre et Mohamed» van Francesco Agnello, dat stelt dat interreligieuze krachten belangrijk zijn om het sociale weefsel binnen verschillende kringen te versterken.²²²

In de volgende bladzijden maken we een onderscheid tussen drie grote ontmoetingstypes volgens hun insluitingsmodaliteiten, maar eveneens volgens hun doelstellingen. Initiatieven van het eerste type beklemtonen vooral dat het belangrijk is om banden te smeden; initiatieven van het tweede type worden meteen al beschouwd als een onderlinge stimulerende verrijking; in het derde type gaat het vooral om gemeenschappelijke acties die een positieve bijdrage leveren aan de samenleving. Deze drie aspecten kunnen elkaar eventueel aanvullen en in wisselende intensiteit voorkomen binnen eenzelfde evenement.

7.2 Initiatieven die vooral blijk willen geven van sympathie, en ook van het creëren van banden rond een erkenning van het belang van religieuze praktijken en/of tradities en/of spiritualiteit

Dit type omvat veel activiteiten: van de meest onzichtbare tot de meest gemediatiseerde. Het kan namelijk gaan om vrij geregelde activiteiten of om uitsluitend erg gerichte uitingen van belangstelling: een gevangenisalmoezenier die spontaan bruggen wil slaan door gedetineerden uit te nodigen om samen te bidden, los van hun specifieke geloof en hun respectieve godsdienstpraktijken. Ongeacht hun vorm mikken al deze manifestaties in de eerste plaats op het creëren van banden.

7.2.1 Eenvoudige tekens van aandacht en erkenning: elkaar de hand reiken op religieuze vieringen

Voor sommige interlevensbeschouwelijke actoren is het niet altijd noodzakelijk om burgers te benaderen via het organiseren van grote evenementen met als doel «*het bouwen van bruggen en het beter weten en begrijpen van wat de andere blij maakt en doet leven*», zoals wordt gesteld door het centrum El Kalima²²³. In partnerschap met het Kerkwerk Multicultureel Samenleven (KMS), dat inmiddels «Orbit»²²⁴ heet, geeft het centrum in de periode van de ramadan wenskaarten uit om burgers van diverse godsdiensten en filosofieën aan te moedigen om de stap te zetten naar moslimkennissen, -collega's en -buren. Daarnaast biedt het centrum ook kalenders aan met een opsomming en uitleg over de levensbeschouwelijke feesten van iedereen, al was het maar omdat deze zo integraal deel zouden uitmaken van de algemeen aanvaarde wereldlijke referenties. Deze inspanningen kunnen vrij gemakkelijk, goedkoop en saai lijken, maar dat betekent niet dat ze vanzelfsprekend zouden zijn. In sommige milieus die alles letterlijk nemen, oogsten ze afkeuring en zelfs spanningen bij personen die het belang van dergelijke uitingen van sympathie en openheid afwijzen.

222 Zie in het bijzonder de website van de Conseil Consultatif des Marocains à l'Etranger die deze evenementen ook promoot: http://www.ccme.org.ma/images/documents/fr/2014/02/Pierre_et_Mohamed_communique_presse.pdf

223 Het centrum El kalima is gevestigd in Brussel. Voor meer informatie over hun activiteiten, zie <http://www.elkalima.be/>.

224 Voor meer inlichtingen over deze vzw, zie www.kms.be. Het thema van de jaarkalender 2015 is «Feesten met de burens».

7.2.2 Met elkaar omgaan en samen naar vieringen gaan om elkaar te leren kennen en om te streven naar vreedzame contacten tussen burgers

Bepaalde initiatieven willen mensen niet noodzakelijk meteen aansporen om te beginnen met een dialoog tussen individuen met diverse overtuigingen. Soms willen ze gewoon een divers scala van burgers bijeenbrengen. Dat kan gebeuren bij een symbolische herdenking, bijvoorbeeld tijdens de ramadan bij het breken van de vasten in bepaalde moskeeën, die bij die gelegenheid hun deuren openen, of meer uitzonderlijk, bijvoorbeeld bij de viering van Mimouna. Het gaat om een avond na het joodse Paasfeest die verwijst naar de tijd, nog niet zo lang geleden, dat de moslims in Marokko hun beste wensen, brood, honing en melk kwamen aanbieden aan hun joodse burens.²²⁵ Ontmoetingen kunnen ook plaatsvinden tijdens een mars²²⁶ (of ook een marathon²²⁷), een concert²²⁸ of een gebed. In Aarlen bijvoorbeeld worden er sinds 2007 meerdere multiconfessionele ceremonies georganiseerd in de Eglise St Martin. De katholieke, islamitische, israëlitische, protestantse en leken gemeenschappen komen er samen voor het vieren van de nationale feestdag (21 juli) en het Koningsfeest (15 november). Bij deze ceremonies brengen de vertegenwoordigers van deze vijf gemeenschappen een boodschap van vrede. Een gelegenheid om de verdraagzaamheid te beklemtonen, maar ook om optimistische boodschappen te formuleren rond vreedzaam samenleven zoals wordt geïllustreerd in dit uittreksel van een discours van Jean-Louis Cornet: *«Onze bijeenkomst vandaag is het levende getuigenis dat het mogelijk is om samen te spreken over het goede, zonder noodzakelijk hetzelfde te denken; meer nog, dat het mogelijk is om samen te leven en om een betere en meer verlichte menselijkheid op te bouwen, dankzij en precies omwille van de rijkdom van onze diversiteit.»*²²⁹ Deze jaarlijkse bijeenkomsten dragen ook bij tot het onderhouden (en ook verdiepen) van contacten, maar ook tot het uiten van solidariteit tussen de religieuze gemeenschappen, die elkaar soms steunen, zoals in maart 2015, toen enkele moslims een oproep deden voor een gift om de synagoge van de stad te verbouwen²³⁰.

225 In april 2013 was er zo'n plechtigheid binnen de joodse Belgisch-Marokkaanse gemeenschap in Brussel, in aanwezigheid van een delegatie van de Moslimexecutieve van België. Zie http://www.youtube.com/watch?v=DDfY6p7cBPY&feature=youtu_gdata_player

226 We citeren bijvoorbeeld de «burgermarsen» die werden georganiseerd binnen het project Jorsala en die bedoeld zijn als uitnodigingen om samen «op weg te gaan», ongeacht de sociale of culturele origine en de overtuiging, en om elkaar zo beter te leren kennen, en zich open te stellen voor het onbekende: <http://www.jorsala.org/fr/>

227 Een voorbeeld is de «Run for a United Word» die op 30 mei 2015 plaatsvindt in Luxemburg-stad, in het kader van het zevende InterFaith-weekend dat wordt georganiseerd in de bovengenoemde «Interfaith Week». Deze nachtmarathon (met verschillende parcours) wil een zestigtal religieuzen en vertegenwoordigers van diverse religies bijeenbrengen, niet alleen om giften te verzamelen voor een «religieus-pedagogisch» project van de Fondation Ethique Planétaire, maar ook om «samen en in het openbaar de eenheid in verscheidenheid te vieren» en om een «religieus netwerk» te versterken. Zie www.interfaith.lu

228 Jaarlijks worden er veel concerten met een spirituele en/of interreligieuze dimensie georganiseerd door diverse organismen. Bijvoorbeeld door de Foyer, in de Eglise Saint-Jean-Baptiste van Molenbeek. Voor de editie 2014 waren er veel artiesten uitgenodigd («de soefi-zangeressen van Chefchaouen, zanger en luitist Abdesselam Khaloufi van Tanger, de Antwerps-Marokkaanse zanger Hassan Boufous, de virtuoze Marokkaanse Brusselaar Ahmed El Maai, en ook de zangers en musici van het internationale gezelschap Graindelavoix»). Voor meer inlichtingen: http://www.foyer.be/?page=sommaire&modal=article&id_article=11360&ztr=54&lang=fr&tp=39.&nouv#sthash.lfjB5k8w.dpuf.

229 Deze bijdrage waarin Jean-Louis Cornet spreekt in naam van de protestantse gemeenschap van Aarlen, evenals die van andere sprekers, werd eveneens gepubliceerd in het blad «Le message d'Arlon», in het kader van het jaarthema (2011): «Forts dans notre diversité».

230 Zie in het bijzonder het artikel van de journaliste Elodie Blogie, dat gepubliceerd werd in de krant «Le Soir», op 4 maart 2015, onder de titel «À Arlon, juifs et musulmans s'épaulent».

Daarnaast is er de vereniging Pri(s)ma²³¹ die op elke eerste donderdag van de maand een interlevensbeschouwelijk bezinningsmoment organiseert, waarbij diverse religies afwisselend de leiding op zich nemen.

In eenzelfde optiek passen de initiatieven van de Sant'Egidio-gemeenschap²³² in Antwerpen, een christelijke lekenbeweging, die ontstaan is na het tweede Vaticaans Concilie om de dialoog tussen de religies te bevorderen. In het kader van het «Festival Living Together» organiseert deze gemeenschap gemeenschappelijke vieringen en talrijke recreatieve en sportieve activiteiten zoals een kano-kajakwedstrijd met «interconfessionele teams».

Aan moslimkant komen twee grote initiatieven geleidelijk op het voorplan: beide initiatieven willen dat moslimgemeenschappen aandacht hebben voor de buitenwereld, ook al bereiken ze een ander publiek en zijn de ontmoetingsmodaliteiten verschillend. Enerzijds denken we aan de viering van de geboortedag van de Profeet, de Mawlid al-nabi, die sinds februari 2013 in Brussel wordt georganiseerd door een partnerschap van verschillende soefibroedersschappen.²³³ Dit jaarlijks evenement wil toegankelijk zijn voor zoveel mogelijk mensen, wat verklaart waarom er entreetickets beschikbaar zijn in de FNAC-winkels. Het evenement behelst verscheidene genres, meer of minder traditionele plechtigheden, meer of minder creatieve culturele momenten en periodes die duidelijk spiritueel gekleurd zijn. Op die manier probeert het op de eerste plaats breed te gaan en bruggen te slaan, los van de bijzondere identiteit en overtuiging van het ene of andere broederschap, maar ook tegenover anderen, onder wie atheïsten, die dit moment zouden willen delen. Men kan alleen maar vaststellen dat iedereen zich daar welkom kan voelen, met uitzondering misschien van mensen die bewust kritiek hebben op het initiatief, omdat ze het te folkloristisch of te heterodox vinden, zoals de politieke of salafistische tendensen binnen de islam stevast doen. Anderzijds is er de Foire Musulmane de Bruxelles, die sinds 2012 jaarlijks wordt georganiseerd door de Ligue des Musulmans de Belgique. Deze moslimbeurs biedt in de eerste plaats de gelegenheid om moslims te ontmoeten die zich religieus en/of sociaaleconomisch engageren en ook om hun werk te ontsluiten op conferenties, stands van exposanten en bij recreatieve activiteiten. Dit initiatief verdient lof omdat het de kans biedt om moslims te ontmoeten, maar de kans om erg diverse banden te smeden is relatief beperkt. Want hoewel de Foire beweert open te staan voor iedereen, moslims en niet-moslims, blijkt ze het altijd moeilijk te hebben om de rijke diversiteit binnen de islamwereld volledig te dekken; in de praktijk biedt ze vooral een tribune aan die een specifieke, veeleer omvattende interpretatie van de islam

231 Deze vereniging organiseert eveneens maandelijks sessies waarbij telkens een andere deelnemer een tekst uit zijn religieuze traditie voorstelt, die vervolgens dient als vertrekpunt voor de uitwisseling. Ze mijden gesprekken van het type «wie bezit de waarheid», maar praten vanuit de invalshoek van andere religieuze tradities over de thema's die aan bod komen in de tekst van de dag.

232 In de marge van dit festival organiseert Sant'Egidio allerlei activiteiten zoals ontmoetingen met diverse religieuze leiders om een vredesboodschap uit te sturen («Peace is the future») of het «Interfaith Harmony Breakfast» (op 5 februari 2015 in Brussel in het kader van de Interfaith Harmony Week) met een twintigtal vertegenwoordigers van het christendom, het jodendom en de islam om te praten over «het belang van 'samen leven' en ontmoetingen in een Belgische maatschappij waar de polarisering toeneemt na de gewelddadige gebeurtenissen in het begin van het jaar in Parijs en in Verviers». Meer concreet werd er hoofdzakelijk ingegaan op de noodzaak van een grotere sociale cohesie in de maatschappij en op het aanbieden van positieve idealen aan jongeren. (http://www.santegidio.org/pageID/3/langID/nl/itemID/6415/Interfaith_Harmony_Breakfast.html)

Voor meer inlichtingen over het Festival Living Together, zie www.santegidio.be/lt/.

233 Bekijk dit evenement op de website van de hoofdorganisator (Ensemble pour la paix et la fraternité): <http://eppf.be/index.php?tg=articles&idc=More&topics=16&article=31>

wil promoten, waarbij min of meer discreet wordt vermeden om een plaats toe te kennen aan andere actoren en standpunten.

• Het specifieke geval van solidariteitsbetuigingen na een drama: een geschikt moment om soms onverwachte, of zelfs onverhoopte banden (opnieuw) te kunnen aanknopen

We stellen inderdaad vast dat smartelijke faits divers soms als een elektrische schok inwerken op de mentaliteit van de mensen. Ze kunnen zelfkritiek bevorderen en/of bepaalde debatten openen, in het bijzonder omdat er nieuwe interpretatiemarges opduiken waardoor er in de praktijk nieuwe relaties kunnen ontstaan. We hebben de indruk dat dit gebeurd is nadat imam Dadou in Anderlecht ten gevolge van brandstichting omkwam in maart 2012: toen organiseerden diverse moslimverenigingen namelijk een mars om de relaties tussen soennitische en sjiiitische moslims te kalmeren. Eenzelfde reactie zagen we met de spontane steun- en solidariteitsbetogingen die plaatsvonden na het bloedbad in het joods museum in Brussel in mei 2014, of met de nieuwe ontmoetingsdynamiek die rond het Centre Régional d'Intégration ontstond tussen actoren uit de verenigings-, de politieke en de culturele wereld, na de huiszoeking in Verviers in januari 2015. De ontmoeting probeert onder het motto «Osons parler la bouche pleine» de reflectie over het samenleven opnieuw te lanceren. Niet al deze manifestaties leiden later meteen tot georganiseerde acties of kunnen min of meer succesvol worden benut, maar ze geven wel blijk van een bepaalde ingesteldheid en attitude. Ze kunnen belangrijke bakens vormen die de voorwaarden van het samenleven kunnen vatten in een nieuw kader. Maar ze moeten uitgaan van een volstrekt voluntaristische dynamiek en worden gesteund om resultaten te kunnen opleveren en om de aankondigingspolitiek en de eenvoudige uitdrukking van emoties te overstijgen.

7.3 Ruimtes om te getuigen van het geloof: om elkaar en zichzelf te leren kennen in het eigen geloof; naar een wederzijdse verrijking

Veel islamitisch-christelijke²³⁴, interreligieuze of, ruimer, interlevensbeschouwelijke ontmoetingen worden met wisselend succes en resultaat georganiseerd op veel plaatsen. Sommigen leggen nog maar de basis van een gezamenlijke dialoog of denken enkel binnen hun gemeenschap al na over het belang van dergelijke ontmoetingen²³⁵. Anderen

²³⁴ Interlevensbeschouwelijke initiatieven die specifiek betrekking hebben op de relaties tussen joden en moslims komen veel minder voor. We hebben overigens ook niet de kans gehad om aan een van deze initiatieven deel te nemen. Toch verwijzen we hier graag naar de bijdrage van een werk, dat niet in de eerste plaats bedoeld was om dit type van dialoog te voeden, maar dat er daarom niet minder een basis en ankerpunten voor biedt die hun nut kunnen bewijzen bij het lanceren van een dialoog van dit type. Het gaat om de «Histoire des relations entre Juifs et Musulmans des origines à nos jours» van de historicus Benjamin Stora en de schrijver Abdelwahab Meddeb, die in 2013 verschenen is bij de Editions Albin Michel. Het werk vertelt de geschiedenis van deze relaties (hun origine, het gemeenschappelijke leven, maar ook de delicate periodes die hebben geleid tot een scheiding) en probeert zo opnieuw een dialoog aan te knopen. Het laat zien dat er vroeger goede relaties bestonden, en dat men samenleefde in gemengde openbare ruimtes enzovoort. Aldus wil het werk andere antwoorden geven aan mensen die lijden onder de onrust, de scheiding, de minachting of de haat.

²³⁵ Het komt ook voor dat verenigingen veeleer binnen hun eigen gemeenschap willen praten over diverse geloofsovertuigingen. We vinden er dan verschillende ruimtes waarin wordt gepoogd om openingen te maken rond vragen over de interreligieuze dialoog. Bijvoorbeeld: het christelijk burgerschapsforum «RivEspérance» in Namen organiseert conferenties en workshops voor een publiek van volwassenen en jonge christenen. De tweede editie die in 2014 werd georganiseerd rond het thema «hoop in dialoog», was opgevat als een verkenning van «enkele dialoogthema's die nooit werden afgehandeld, zoals de verhouding tussen geloof en wetenschap, politiek, kunst, en uiteraard ook de interreligieuze dialoog». (Zie Le carnet du participant, RivEspérance, van 24 tot 26 oktober 2014, p. 1). Rond dit laatste aspect werden

slagen er echter in om elk jaar een trouw publiek te mobiliseren (zoals tijdens de ontmoetingsweken tussen moslims en christenen van het centrum El Kalima²³⁶) of zelfs om een breed kijkerspubliek aan te spreken, zoals het geval is bij de dagen die sinds 2012 worden georganiseerd door de «Groupe de dialogue Islamo-chrétien» die bijeenkomt in Ottignies-Louvain-la-Neuve. Deze ontmoetingen en de thematieken die er aan bod komen (bijvoorbeeld «*Moslims en christenen, wat samen doen?*» of ook «*Geloven, wat overbrengen en waarom? Christenen en moslims denken samen na*») vormen voor de deelnemers een gelegenheid om zich te buigen over de beleving en de moeilijkheden van de andere, maar ook om zelf (opnieuw) vragen te stellen bij hun eigen ervaringen en bij de manier waarop ze hun geloof of eender welke spiritualiteit beleven. Meermaals legden de burgers die deelnamen aan dergelijke initiatieven ons uit hoezeer deze ontmoetingen hen in staat stelden om «terug te komen» op hun eigen tradities en overtuigingen.

In het interconfessionele landschap, dat meestal wordt gedomineerd door volwassenen, om niet te zeggen door personen van rijpere leeftijd, is er onder naam «Co-existeren» een nieuwe dynamiek opgedoken, op aangeven van Frankrijk. Dit project vertrekt van de ervaring van vijf jongeren (van wie een jood, een moslim, een agnosticus, een christen en een atheïst) die op tien maanden tijd de wereld rondgereisd zijn op zoek naar interreligieuze activiteiten²³⁷: «de InterFaith Tour». Op die manier willen ze een jongerenpubliek sensibiliseren rond het wederzijds verrijkende aspect van ontmoetingen, maar ook rond het belang om rond zich te kijken naar wat al bestaat en wat kan dienen als inspiratiebron. Via het voorstellen van hun collectieve ervaring op conferenties, maar ook via het verspreiden van een boek dat een van hen gepubliceerd heeft²³⁸, willen ze iedereen aanmoedigen om het leren kennen van de andere en het opbouwen van een ‘samen leven’ te bevorderen.

Op dergelijke bijeenkomsten van burgers, maar ook van meer beperkte kringen van theologen, stellen we vast dat de deelnemers bereid zijn om, los van bepaalde fundamentele verschillen in hun overtuiging, op zoek te gaan naar gemeenschappelijke kenmerken en ervaringen (in de definiëring van hun waarden, in de moeilijkheden die ze ondervinden om hun geloof te belijden in een geseculariseerde maatschappij enzovoort). Deze interconfessionele ontmoetingen buigen zich dus niet zozeer over ieders religieuze teksten en leerstellingen, maar benadrukken dat ze behoren tot eenzelfde mensheid,

er diverse workshops georganiseerd, met als titels «enkele paden voor het bevorderen van de dialoog en de ontmoeting tussen christenen en moslims»; «Hoe staat het met de relaties tussen moslims en christenen?» of nog «Moet men schrik hebben van de islam?». Deze workshops waren snel volzet, een bewijs van de levendige interesse voor deze kwesties, die er trouwens ook is op de plaatsen die zich nog niet als dusdanig hebben aangesloten bij een interconfessionele dynamiek (omdat de initiatiefnemers behoren tot eenzelfde geloofsgemeenschap). www.rivesperance.be

236 Het centrum El Kalima organiseert jaarlijks een «SeRIC», dit wil zeggen «een ontmoetingsweek tussen moslims en christenen» waarbij in november 2014 kon worden deelgenomen aan veel uiteenlopende activiteiten (vrede mars, concerten, maaltijden, tentoonstellingen, conferenties met onder meer een «analyse van het religieuze discours in de islam en in het christendom», en bijscholingen rond «relationele intelligentie» voor leerlingen van het basis- en secundair onderwijs) in Brussel-Hoofdstad en in enkele steden in Wallonië (Louvain-la-Neuve, Luik en Charleroi). Deze activiteiten en thematieken werden gekozen in overleg met de partnerorganisaties.

237 Ze bezochten 400 initiatieven in 50 landen. Dit internationale project wil de scheidingslijnen tussen religies en samenlevingen verminderen door de aandacht te vestigen op initiatieven in Franse steden, maar ook in Brussel en Namen, die worden beleefd en beschouwd als «veelbelovende oplossingen». Met als doelstelling «het sensibiliseren van jongeren voor de interreligieuze zaak», werd er een groep «co-exister-Bruxelles» opgericht die zich richt tot jongeren van 16 tot 35 jaar die zich wensen «in te zetten voor een actieve co-existentie», op basis van een eenheid in actie vanuit een diversiteit in het geloof. Voor meer informatie over hun activiteiten: www.interfaithtour.com/projet/presentation-du-projet/.

238 Samuel Grzybowski, *Tous les chemins mènent à l'autre – Chroniques d'un tour du monde interreligieux*, Paris, Editions de l'Atelier, 2014.

een geloofsovertuiging hebben, in eenzelfde stad wonen... of ook dat ze soortgelijke ethische principes verdedigen. Burgers of vertegenwoordigers van verschillende overtuigingen zoeken naar een gedeeld standpunt over bepaalde maatschappelijke onderwerpen. In november 2013 namen de vertegenwoordigers en leiders van de erkende erediensten aldus bijvoorbeeld een gezamenlijk standpunt in over het euthanasievraagstuk²³⁹

• Zijn geloof delen en begrijpen wat anderen drijft: de koran gaan lezen om het moslimgeloof te begrijpen is een valstrik en dus geen «goede idee»²⁴⁰

Vaak hoort men mensen zeggen dat men de gewijde teksten van een andere geloofsovertuiging moet lezen om ze te kunnen begrijpen. Maar ook al zouden dergelijke ideeën goedbedoeld zijn, dan nog kan het resultaat zwaar tegenval- len. Volgens ons is het lezen van de koran helemaal geen geschikt middel om de islam en/of de moslimgemeenschappen beter te leren kennen! Net als bij elke andere tekst bestaan er erg verschillende interpretaties over het heilig boek van de moslims, dat het woord van God indirect weergeeft via de openbaring van de profeet Mohammed aan de mensheid. Om de koranopenbaring te kun- nen begrijpen, moet men minstens iets weten over de context waarin het boek geschreven is en over de verschillende manieren waarop deze boodschap van- daag kan worden geïnterpreteerd naargelang van de vele religieuze stromingen en gevoeligheden. Het is dus beter om eerst te leren hoe men deze tekst moet benaderen, vooraleer te beginnen met het lezen ervan. In plaats van de islam (uitsluitend) via de teksten te willen begrijpen, is het belangrijker om relaties aan te gaan met gelovige moslims om te begrijpen hoe ze hun geloof en hun be- langrijke waarden concreet beleven. En ook dan moet men beseffen dat er veel manieren zijn om moslim te zijn en daarnaar te leven, en ook om de religieuze teksten te interpreteren. En voor mensen die zich een idee willen vormen van wat de koran zegt over een bepaald thema, is het absoluut geen goed idee om de tekst rechtstreeks te gaan doorbladeren via trefwoorden. Men kiest beter voor werken die de context schetsen van de manier waarop elk thema anders wordt behandeld naargelang van de specifieke context waarin de openbaring werd overgedragen aan de profeet van de islam. In dit verband vermelden we de *Dictionnaire du Coran*, Paris, Robert Laffont, 2007, een werk (onder leiding) van M. A. Amir-Moezzi, of ook het werk *Les grands thèmes du Coran*, Dervy, 2003, van Jean-Luc Monneret (voorwoord van Dr Dalil Boubakeur).

²³⁹ Zie het «Communiqué des chefs religieux en Belgique au sujet de l'euthanasie» dat werd gepubliceerd in november 2013. Het communiqué is het resultaat van een bijeenkomst van zeven religieuze leiders in België (een protestant, een Israëliet, een anglicaan, een katholiek, een evangelische predikant, een ortho- doxe geestelijke en een moslim) en het drukt hun ongerustheid en hun gezamenlijk verzet uit aangaande het debat over de uitbreiding van de wet van 2002 die euthanasie uit de strafrechtelijke sfeer haalt. Tekst beschikbaar op <http://info.catho.be/2013/11/06/communique-des-chefs-religieux-en-belgique-au-su- jet-de-leuthanasie/#.VNsu2hwx0>.

²⁴⁰ Voor personen die meer willen weten over de koran, kunnen we trouwens enkele werken aanbevelen. Bijvoorbeeld dat van de islamoloog Rachid Benzine: *Le coran expliqué aux jeunes* (de koran voor jonge- ren). In de vorm van een denkbeeldig gesprek tussen de auteur en een adolescent (waarbij hij de vragen stelt die hij zelf als zestienjarige had) probeert dit werk zowel aan moslims als aan niet-moslims sleutels aan te reiken voor het lezen en begrijpen van de koran, van de context waarin het werd geschreven, van de leerstellingen die erin staan enz. In verband met deze heilige tekst voor de moslims geeft Rachid Ben- zine de volgende toelichting: «Men moet er niet aan beginnen als men denkt dat men alles al weet, want het koranpaleis omvat een onuitputtelijke voorraad aan zingevingen (in het meervoud!) voor wie het wil bezoeken vanuit een nieuwe kijk.» (Benzine R., *Le Coran expliqué aux jeunes*, Paris, Editions du Seuil, 2013, p. 15).

7.4 Activiteiten van interlevensbeschouwelijke verenigingen die eveneens aansluiten bij een optiek van gemeenschappelijk handelen

Heel vaak zijn de diverse instellingen en verenigingen die interconfessionele activiteiten organiseren, ook op diverse manieren actief op andere maatschappelijke niveaus. Een groot deel van hen organiseert immers ook reflectie- en sensibiliseringsactiviteiten (opleiding, creëren van educatieve tools) en sociale bijstandsacties zoals het inzamelen en verdelen van levensmiddelen enz.

Sommigen beginnen bijvoorbeeld met denkoefeningen om te begrijpen hoe mensen het samenleven ervaren, om op die manier een zo goed mogelijk beeld te krijgen van de uitdagingen die deze relaties stellen en om het standpunt van enkel maar de gelovigen te overstijgen, om zo nieuwe actiemodaliteiten voor de interlevensbeschouwelijke dialoog te vinden. In dit verband werd er door het platform «Face2faith, dialogue et conviction»²⁴¹ een luistercampagne opgezet met een gediversifieerd team dat in de loop van 2012 ging luisteren naar 400 personen. Het was de bedoeling om inspiratie op te doen voor initiatieven, om «de interreligieuze en interlevensbeschouwelijke dialoog en samenwerking te voeden, in het bijzonder via meer synergieën tussen bestaande verenigingen aan de ene kant en alle burgers die zich willen inspannen voor een beter ‘Samenleven’ aan de andere kant»²⁴². Van deze campagne verscheen er een publicatie, «Convictions et croyances face aux défis sociétaux», die ingaat op diverse thematieken zoals het feit dat iemand vandaag gelovig is; de diverse interacties en spanningen binnen en buiten geloofsgemeenschappen; de perceptie van verschillende hedendaagse maatschappelijke uitdagingen en enkele paden, in het bijzonder rond educatie, om overtuigingen door te geven; de limieten en troeven van de interconfessionele dialoog.

In dit verband verwijzen de auteurs van het rapport naar de uiteenlopende verwachtingen die schuilgaan achter de initiatieven van dit type. Sommigen willen zich focussen op vraagstukken rond geloofsovertuigingen, onder meer op het zoeken naar equivalente en convergente punten in referenties en religieuze teksten. Voor anderen kunnen de ontmoetingen alleen maar perspectieven en resultaten opleveren als ze thematisch aansluiten bij hedendaagse maatschappelijke uitdagingen (zoals solidariteit, hulp aan daklozen enz.), als actief wordt deelgenomen aan ethische debatten, en als ze een tegenwicht vormen, niet alleen voor onverdraagzaamheid, maar ook voor diverse extremismen, van welke aard ook. Voor bepaalde gesprekspartners van deze luistercampagne, die worden geciteerd door de auteurs van het rapport, kan de interreligieuze dialoog dus niet worden herleid tot het verzamelen van goede wil: het moet niet alleen een plaats van broederschap zijn, maar ook «een potentiële plaats om te onderhandelen over divergenties», waar conflicten op een gecontroleerde manier kunnen aan bod komen. Daarnaast wordt vandaag ook de nadruk gelegd op een zekere efficiëntie van de uitgevoerde initiatieven: «Naast de gelegenheid voor kritische, positieve ontmoetingen kan de behandeling van fundamentele kwesties het opduiken van terreininitiatieven tussen participanten vergemakkelijken en aldus een prestatiegericht tonaliteit toevoegen aan de interlevensbeschouwelijke dialoog»²⁴³.

241 Dit perspectief sloot initieel aan bij het plan om in augustus 2014 in Brussel een Parlement van de Wereldreligies (een evenement dat om de vijf jaar plaatsvindt in een grote stad) te organiseren. Door een gebrek aan financiële middelen is dit niet doorgegaan. Voor meer informatie over de doelstellingen van dit platform, deze luistercampagne en voor het raadplegen van het rapport dat daaruit voortvloeide, surf naar www.face2faith.eu.

242 Face2faith dialogue & conviction, Convictions et croyances face aux défis sociétaux – une campagne d’écoute en Belgique, Bruxelles, 2014, p.12.

243 Face2faith dialogue & conviction, Convictions et croyances face aux défis sociétaux – une campagne

We citeren eveneens de «Carrefour interculturel et intergénérationnel (C2i)»²⁴⁴ die geregeld ontmoetingen organiseert tussen hun volwassen leden en verschillende groepen jonge Brusselaars met een migratieachtergrond, niet alleen om te praten over actuele onderwerpen, maar bijvoorbeeld ook om kennis te delen. Zo dragen ze onder meer hun kennis over de geschiedenis van de stad Brussel over via het organiseren van bezoeken. De jongeren leren er meer over bepaalde historische gebouwen en meer algemeen over plekken «die deel uitmaken van de Belgische geschiedenis en cultuur» zoals de Grote Markt van Brussel, de onderaardse gangen van de Koudenberg enz.

De activiteiten van de vereniging Orbit, en van het centrum El Kalima verdienen extra aandacht. Deze verenigingen gaven de aanzet voor veel initiatieven die informatie over de islam willen verschaffen. Ze organiseren eveneens ontmoetingen met moslims, via feestelijke en meer bespiegelende evenementen, om uitwisselingen tussen christenen en moslims te steunen en uit te diepen.

Om de wederzijdse kennismaking te bevorderen organiseert Orbit bijvoorbeeld een sessie van twee uur in scholen en diverse verenigingen onder de titel «Christendom en Islam bevragen elkaar». In de loop van deze activiteit wordt ingegaan op diverse gelijkenissen en verschillen tussen de islam en het christendom, zoals de verschillende standpunten over het geloof, God, christus of ook de relatie tussen de mensheid en de schepping²⁴⁵. Deze initiatieven willen eveneens aantonen dat een religie vragen kan stellen over een andere religie, dat deze uitwisselingen nieuwe perspectieven kunnen openen voor het begrip en de religieuze identiteit van beide religies, met wederzijds respect.

Het christelijk centrum El Kalima creëerde dan weer toolboxes die direct gebruikt kunnen worden door leerkrachten van het basis- en het secundair onderwijs. Deze pedagogische, niet-theologische dossiers willen hun kennis over de islam vergroten en hen in staat stellen om met hun leerlingen te praten over specifieke thema's zoals «à l'école... Mes premiers pas avec l'islam» (op school... mijn eerste stappen met de islam), een toolbox die inlichtingen geeft over de elementaire begrippen van het moslimgeloof of ook «Ensemble à l'école - chrétiens et musulmans» (Samen op school - christenen en moslims), waar thematieken van de christelijke en van de moslimtraditie naast elkaar worden geplaatst (het verband met de waarheid; de profeten, de eredienst, de feesten en de gebruiken en ook de dialoog tussen de islam en het christendom, het verband tussen wetenschap en geloof op school...)²⁴⁶.

d'écoute en Belgique, Bruxelles, 2014, p. 224.

244 Dit initiatief gaat uit van meerdere leden van de groep «Poursuivre Bruxelles», een beweging die steunt op het gemeenschapspersonalisme van Emmanuel Mounier. We noteren echter dat deze vereniging zowel door moslim- als door niet-moslimanimatoren wordt beheerd. www.carrefour2i.be.

245 In een vrij gelijksoortige zoektocht naar convergenties startte een protestantse kerk in Gent met het project «Abraham/Ibrahim in de Bijbel en de Koran». Er worden vier sessies georganiseerd om uitleg te geven over de figuur van Abraham in deze twee boeken, maar er wordt ook gepraat over wat geloven betekent voor een christen, voor een moslim enz.

246 Bij deze documenten horen ook vijf «fiches over de islamitisch-christelijke cultuur» waarin via fiches in woord en beeld precies wordt uitgelegd wat een kerk, een moskee is (de eigen specifieke kenmerken, maar ook de externe stijl, wat we intern aantreffen, en de riten die worden gevolgd); uitleg over de gemeenschappen (betekenis van de Umma, de oprichting ervan, de expansie en de vervolgingen, de clerus...), over de vasten (Vastentijd en Ramadan, voorschriften, betekenis...); het gebed (de voorbereiding van het gebed, de belangrijke momenten enz.) maar ook de Bijbel en de Koran (hun geschiedenis, structuur, boodschap, rol in het leven van de gelovige enzovoort). Deze pedagogische fiches en dossiers kunnen de leerkrachten gebruiken volgens hun noden. Indien nodig worden ze, in de loop der jaren, geüpdatet en vervolledigd om rekening te houden met de uitdagingen van de samenleving en de specifieke vragen van leerkrachten.

Dergelijke instrumenten gidsen de leerkrachten door de teksten en stellen hen in staat om parallellen te trekken tussen het christendom en de islam zodat er kan worden gepraat over convergente en divergente punten. Maar ze bieden ook de gelegenheid om te praten over maatschappelijke kwesties en over de manier waarop die worden behandeld, begrepen en besproken in de verschillende geloofsgemeenschappen.

De radicalisering van jonge moslims vormt een van de nieuwe thema's die de actualiteit beheersen. We noteren dan ook dat steeds meer verenigingen en reflectiegroepen, met inbegrip van de hierboven geciteerde, proberen om inzicht- en preventiepaden uit te tekenen. Zo werden er bijvoorbeeld ontmoetingen opgezet met ouders van jongeren die vertrokken zijn naar Syrië. Het was niet «enkel» de bedoeling om hun lijden te delen, maar ook om inzicht te krijgen in de gedachtegang van deze jongeren (de redenen die hen hebben aangezet om te vertrekken: uit religieuze en/of humanitaire overwegingen, uit altruïsme, om in te gaan op «een oproep uit een ideale wereld», omdat ze gediscrimineerd of gedesorienteerd zijn? ...); de religieuze discours die worden gehanteerd door sommige «roofdieren», zoals ze worden genoemd op dergelijke uitwisselingen, op straat en op sociale netwerken; en ook reflectiepaden over diverse manieren om daartegen in te gaan in moskeeën, de gezinsomgeving, de school en de verenigingswereld.

Er werden ook studiedagen georganiseerd met hetzelfde doel, zoals «Comprendre et prévenir la radicalisation de jeunes musulmans» (Begrijpen en voorkomen dat jonge moslims radicaliseren) op initiatief van de Interdiocesane Commissie voor relaties met de Islam (CIRI).²⁴⁷ Deze dag waarop veel leerkrachten aanwezig waren, was volgens de organisatoren niet bedoeld om actuele feiten te commentariëren en te beoordelen, maar wel om inzicht te krijgen in radicaliseringssituaties en -processen bij jonge moslims, zodat iedereen op zijn niveau zou kunnen ingrijpen. Verschillende professoren zoals Dassetto waren in de voormiddag uitgenodigd om hun analyses en oplossingspaden te delen met het publiek. De namiddag was vooral gewijd aan de voorstelling van verschillende instrumenten en reflecties van actoren op het terrein. De Coordination Nationale d'Action pour la Paix et la Démocratie (CNA PD) presenteerde bijvoorbeeld enkele van haar instrumenten die kunnen worden ingezet voor deze thematiek²⁴⁸, zoals «L'engagement des jeunes Belges dans le conflit en Syrie» (De betrokkenheid van jonge Belgen in het conflict in Syrië: waarbij diverse brochures jongeren informeren over de oorzaken, maar ook over de effecten van dit gewapend conflict, en waarbij hen alternatieven voor een fysieke participatie worden voorgesteld, om hen te leiden naar «andere, niet-gewelddadige types van burgerengagement») of ook het instrument «Terrorisme qui joue avec nos peurs?» (Terrorisme dat inspeelt op onze angsten?/ bestaande uit 16 pedagogische fiches die mikken op «een kritische benadering van het begrip terrorisme om zingeving op te bouwen» en het gebruik ervan in bepaalde media). Volgens een pedagogische gedetacheerde van dit organisme, vermijden ze door die benadering «een theologisch pingpongspel» en willen ze op die manier beklemtonen dat ze niet vanuit een religieuze kijk in discussie willen gaan met jongeren. Toch stelt dit initiatief anderen, met name godsdienstleerkrachten, in staat om jongeren ertoe aan te zetten om hun kritisch vermogen tegenover het discours

247 Deze dag vond plaats op 7 maart 2015 in Louvain-la-Neuve. Voor meer informatie over de verschillende tussenkomsten, zie programma: www.elkalima.be/2015/02/comprendre-et-prevenir-la-radicalisation-de-jeunes-musulmans/

248 Deze instrumenten worden overigens ook gebruikt als vertrekpunt voor animaties in klassen. Zie <http://www.cnagd.be/-Outils-pedagogiques-.html>

dat wordt gevoerd over hun eigen godsdienst te ontwikkelen en om te waarschuwen voor simplistische discours die «het gezond verstand ontkennen», zoals werd verduidelijkt door een leraar islamitische godsdienst naar aanleiding van een getuigenis van een van zijn leerlingen inzake het verband tussen wetenschap en geloof²⁴⁹.

7.5 Conclusie

I Het gebeurt soms dat deelnemen aan dergelijke initiatieven voor sommige personen een gelegenheid is om gelovige moslims te ontmoeten (wat in het dagelijkse leven niet gebeurt) om te luisteren naar andere religieuze discours en andere getuigenissen van mensen die hun geloof belijden in een geseculariseerde maatschappij. Soms moet ook worden uitgelegd en herhaald dat dergelijke uitwisselingen volledig los staan van enige bekeringsijver, al was het maar om bepaalde deelnemers gerust te stellen. Ook bij het ontwikkelen van reflecties kunnen er moeilijkheden opduiken: niet alleen omdat bepaalde discours daar heftiger kunnen overkomen of omdat sommigen niet in staat zijn om een plaats te geven aan opbouwende kritiek tijdens de uitwisselingen, maar eenvoudigweg ook omwille van het profiel van de personen die erbij betrokken zijn. Dergelijke initiatieven trekken immers niet altijd een erg gediversifieerd publiek aan: het gebeurt erg zelden dat de deelnemers geen goed sociaal statuut hebben; bepaalde levenscategorieën zijn vaak ondervertegenwoordigd (bij deze evenementen zijn christelijke deelnemers vaak ouder dan moslimdeelnemers); heel vaak zijn de deelnemers personen die al min of meer overtuigd zijn.

Debatten zijn dus niet altijd vanzelfsprekend. Maar volgens bepaalde fervente actoren en deelnemers aan deze interlevensbeschouwelijke initiatieven ontstaan er na verloop van tijd heel vaak vertrouwensrelaties waardoor sommige problemen vervolgens kunnen worden overwonnen. Bij onze ontmoetingen werd aangestipt dat men al enige tijd thuis moet zijn in een lokale gemeenschap om het verschil te kunnen maken. Het is ook om die reden dat we hier alleen maar gedetailleerd ingaan op slechts enkele van de vele interlevensbeschouwelijke initiatieven. Eens te meer streefden we niet naar een uitputtende behandeling, maar veeleer naar een bepaalde kwaliteit, dit wil zeggen de activiteiten die al een bepaalde tijd worden ontwikkeld door lokaal verankerde organismen. Dit verklaart ook waarom we slechts zelden verwijzen naar meer «top-down»-internationale projecten (des te meer omdat het vanwege de omstandigheden waarin dit onderzoek werd gevoerd voor ons niet mogelijk was om de baten, impact en grenzen van internationale projecten echt te evalueren).

In de loop van dit hoofdstuk hebben we geprobeerd om bepaalde bestaande tendensen binnen interlevensbeschouwelijke initiatieven voor te stellen en te laten zien welke mogelijkheden ze bieden, zoals een nieuwe kijk op de sociale realiteit die ons omringt: als het religieuze aspect expliciet wordt vermeld, verwezen personen die we ontmoetten, in dit verband soms naar «andere vormen van luciditeit». Vragen over onze manier van samenleven, die soms intern binnen religieuze gemeenschappen opduiken, kunnen via deze benadering eveneens worden besproken in andere kringen, en toegankelijk zijn voor iedereen, met inbegrip van ongelovigen. Tijdens deze evenementen werd bijvoorbeeld meermaals aangestipt dat het verrijkend is om andere overtuigingen te vermelden, als dat kan bijdragen tot het herdenken van een «normale» context.

²⁴⁹ Het aangehaalde voorbeeld ging over een leerling die aan deze leerkracht vertelde dat een imam in zijn wijk beweerde dat «de aarde niet beweegt».

Vandaag hebben wij echter de indruk dat dergelijke initiatieven niet echt een aanzet geven voor sociale verandering, maar veeleer bijdragen tot ontmoetingen tussen gelovigen onderling of met individuen met diverse overtuigingen.

Deze nog vrij recente interlevensbeschouwelijke benadering blijkt echter intern al te leiden tot het bewustzijn dat er grenzen zijn aan de opgestarte initiatieven. We noteren ook een bereidheid om de eigen activiteiten en het nut ervan te herzien. Zo kunnen er immers meer resultaten worden geboekt voor de maatschappij en de uitdagingen die zich vandaag stellen, en zo kan men er ook meer personen bij betrekken (in het bijzonder jongeren).

8. BESLUIT OVER DEZE «GOEDE PRAKTIJKEN» DIE NU AL BIJDRAGEN TOT HET OPBOUWEN VAN POSITIEVE RELATIES TUSSEN MOSLIMS EN NIET-MOSLIMS

8.1 Even herinneren aan de inschakelingsprocessen

Bij de geschiedenis van de migratie van mensen rijst, telkens opnieuw, en volgens nieuwe voorwaarden, het probleem van de readaptatie en de herziening van de relaties tussen de bevolkingsgroepen die voortaan naast elkaar moeten leven in steden, bedrijven, scholen, ziekenhuizen enz.

Zolang een nieuwe bevolkingsgroep wordt ervaren en bekeken als een extern, tijdelijk gegeven, **volstaat een relatieve, maar wel degelijk reële scheiding om deze relaties leefbaar te houden**. Maar als deze bevolkingsgroep stabiel wordt, en de relaties duurzamer en veelvuldiger worden binnen een ruimte, in organisaties en publieke instellingen, worden de relaties anders bekeken, in de wetenschap dat conflicten inherent blijken te zijn bij welke sociale betrekkingen dan ook. Socioloog Georg Simmel, die het centrale belang van het conflict in socialisatieprocessen terug bovenhaalt en in eer herstelt, **acht een zekere antipathie niet alleen onvermijdelijk, maar zelfs noodzakelijk** binnen stedelijke concentraties: *«Zonder deze aversie kan men zich niets voorstellen bij het leven in grote steden, waar we dagelijks in contact komen ontelbare andere individuen. Elke interne organisatie van dit menselijk verkeer steunt op een extreem gevarieerde gradatie van sympathieën, onverschilligheden en aversies, van de meest voorbijgaande tot de meest duurzame. (...) Wat zich meteen voordoet als een desocialisering is dus in werkelijkheid slechts een van de verschillende vormen van socialisering»*.²⁵⁰ We kunnen daaraan toevoegen dat deze initieel afstandelijke attitudes zich inderdaad meteen opdringen in de menselijke relaties met personen die voor ons vreemd zijn, maar dat betekent helemaal niet dat ze in bepaalde omstandigheden niet overruled zouden kunnen worden.

Soms verloopt de verandering via «natuurlijke» wederzijdse aanpassingsprocessen. Via 'trial and error' vinden ze na verloop van tijd oplossingen, ondanks de klassieke processen van relatief sociaal isolement, spanningen af en toe, ruimtelijke en sociale breuklijnen tussen bevolkingsgroepen die er al langer wonen en nieuwkomers. Aldus leren migranten de taal van het land in de praktijk en de jonge generaties, die hun weg vinden in de maatschappij via hun studies, worden vrij vanzelfsprekend bemiddelaars. Ofwel begint alles ook vaak te vervagen: de culturele gebruiken, de lichamelijke gewoontes, de manier om zich te kleden, om relaties met anderen te onderhouden of om zich te gedragen in het publiek, zaken die vaak steunen op tradities uit een rurale wereld; misschien worden ze vervangen door nieuwe praktijken.

Maar het gebeurt ook, ofwel omwille van de culturele, sociale of sociaaleconomische afstand, ofwel door het benutten van specifieke manieren van identiteitsopbouw, **dat de natuurlijke aanpassing moeilijker verloopt**. En als alles wordt overgelaten

²⁵⁰ G. Simmel, « Le conflit », in *Sociologie – Etudes sur les formes de la socialisation*, Paris, PUF, 2013 (2ème édition française ; 1re édition allemande : Duncker & Humblot, Leipzig, 1908), p. 270.

aan natuurlijke processen, kan de aanpassing leiden tot een breuk of een scheidingsspiraal.

In België is de aanwezigheid van de moslimbevolking geleidelijk groter geworden en daardoor stelde de kwestie van de wederzijdse relaties tussen deze nieuwe bevolkingsgroepen en de context zich op een andere manier. Niet omwille van een generieke culturele of religieuze afstand, maar veeleer omwille van specifieke visies op de islam, die dominant geworden zijn in de hele moslimwereld en bij de Europese moslims vanaf de jaren 1970. Maar net op het moment dat de eerste migranten uit moslimlanden zich volledig begonnen te integreren in de maatschappij, bleven er grote migratiegolven komen, en begonnen bijzondere visies op de islam op te duiken en zich te ontwikkelen in de moslimlanden. Het gaat enerzijds om een zogeheten «reformistische» interpretatie van de islam die eist dat de islamidentiteit en de politieke islam worden bekrachtigd, naar het voorbeeld van tendensen zoals de Moslimbroeders of de Milli Görüs. Anderzijds gaat het om een behoudsgezinde, normatieve en piëtistische islam. Deze omvat twee versies: een missionarisversie, zoals de Jama'at at Tabligh of andere gelijksoortige bewegingen die de eerste generatie Arabische moslims sterk hebben beïnvloed in de jaren 1970-80; daarnaast is er een salafistische versie, die erg dogmatisch is, ontstond in de jaren 1990-2000 en invloed heeft op de jonge generaties.²⁵¹

Deze visies op de islam zijn sterk doorgesijpeld bij een deel van de moslimbevolking. Ze verspreiden opvattingen en visies over de wereld die niet echt gericht zijn op inschakeling in de westerse samenlevingen omwille van hun vrij negatieve kijk op de sociale en politieke context, maar ook omdat ze de naleving eisen van veel verplichtingen en verbodsbepalingen die een impact hebben op de relaties met de sociale context of deze zelfs bemoeilijken.

Deze visies versmallen in zekere zin het mogelijke actieveld van de moslimbevolking in de sociale context waarin ze leven. Een context die overigens omwille van twee redenen op zich al moeilijker werd, wat niet bevorderlijk was voor de maatschappelijke inschakeling. Enerzijds leidden de transformaties van het economische systeem, op een moment dat deze bevolkingsgroepen hun weg begonnen te vinden in de samenleving, tot een toenemende werkloosheid en de uitstoot van de minst gekwalificeerde jobs. Anderzijds leidden, in de nasleep van de Iraanse revolutie van 1979, dynamieken in de wereldislam en hun lokale repercussies tot een weinig flatterend beeld van de islam, maar ook tot globale onrust, en zelfs verzet bij de bevolking. **Deze problemen stapelden zich op, werden zware tegenvallers op sociaaleconomisch en op religieus-cultureel vlak, en bemoeilijkten, over en weer, de wederzijdse ontmoeting van moslims en niet-moslims in de maatschappij.**

Ondanks deze vaststellingen is het belangrijk om niet te veralgemenen want op de ene of andere manier **vond de meerderheid van de moslimbevolking haar weg in het inschakelingsproces**, hoewel deze wederzijdse ontmoeting soms werd afgeremd onder invloed van bepaalde visies op de islam en door de sociaaleconomische problemen. **Maar een ander deel is er niet in geslaagd om het hoofd te bieden**

²⁵¹ In verband met dit onderwerp, zie B. Maréchal, *Les Frères musulmans en Europe – Racines et discours*, Paris, PUF, 2008 ; R. Meijer (ed.), *Global salafism – Islam's New Religious Movement*, Columbia University Press, 2011.

aan de moeilijkheden waarop het stootte. Het zijn personen die instemmen met de rigoristische voorschriften van de islam, en er soms in wegvlugten; of personen en families die kwetsbaarder zijn dan anderen, in het bijzonder wegens sociale en familiale redenen en die niet genoeg energie of sociale en menselijke hulpmiddelen hadden om het hoofd te bieden aan objectieve problemen zoals het gebrek aan werk. In dit geval kan dat bij jongeren belangrijke repercussies hebben zoals schooluitval, werkloosheid, of bij sommigen een terugplooiën op een sterke etnisch-religieuze identiteit, wat voor een kleine groep resulteert in uitgesproken keuzes. De meerderheid van de niet-moslims lijkt vrij onverschillig te staan tegenover deze nieuwe moslimaanwezigheid, maar dat belet niet dat personen, ongeacht of ze al dan niet welgesteld zijn of zich overgelaten voelen aan hun lot, zich geleidelijk meer kwetsbaar en zelfs bedreigd voelen in hun identiteit door deze moslimaanwezigheid, waardoor ze deze laatste gaan wantrouwen en zelfs uitsluiten.

8.2 Integratiepraktijken: beter situeren in de context, en zelfs herbekijken door middelen vrij te maken

Al dertig jaar worden er aldus, zo goed en zo kwaad als het gaat, met veel vallen en opstaan, individuele en collectieve acties en soms al dan niet samenhangende maatregelen ontplooid om komaf te maken met de belemmeringen die een wederzijdse, geleidelijke co-inclusie in de maatschappij verhinderen. We merken daarbij ook op dat deze initiatieven het gebrek aan werk niet wegwerken, maar ze kunnen er minstens toe bijdragen dat bijkomende belemmeringen worden afgeremd, of uit de weg worden geruimd.

Het woord integratie wordt vaak afgewezen. Met een beetje creativiteit kunnen we zeker een ander woord vinden. Maar het is belangrijk om te weten waarover we praten. Het is zo dat samenlevingen in hun geheel, maar ook steden, bedrijven, verenigingen, en zelfs families, voortdurend worden uitgedaagd om «samen te blijven», om te strijden tegen middelpuntvliedende of sociaal ontbindende krachten. De sociologen van de jaren 1930 gebruikten het wiskundige beeld van de integratie om te praten over processen die komaf wilden maken met ontbindende krachten. Maar zowel de werkloosheid, het wantrouwen en sommige types van de islam, die zich in de afgelopen decennia ontwikkelden, liggen aan de oorsprong van de ruimtelijke, sociale en cultureel-religieuze tweedeling, en zelfs van tegenstrijdige visies over de grondbeginselen van het gemeenschapsleven waarnaar gestreefd moet worden.

In tegenstelling tot wat slogans soms willen laten geloven, is het onjuist en onrechtvaardig om in het algemeen te spreken over een «mislukte integratie», waarbij de schuld wordt gegeven aan de politiek of aan de moslimbevolking. Het is onjuist omdat er erg veel succesvolle trajecten zijn: hele generaties van personen met een migratieachtergrond die een sereen leven leiden met hun gezin, studeren, werken, bijdragen aan het ontwikkelen van solidariteitsnetwerken in de maatschappij enz. Hoewel er een afschuwelijk tekort is aan studies over «normale» inschakelingsprocessen, zijn er veel mensen met een migratieachtergrond die het uitzonderlijk goed doen en meer aandacht in de media verdienen: journalisten, voetballers, kunstenaars en zangers bijvoorbeeld. Vaak denkt men dat het traject van iemand maar geslaagd is, als die persoon hogere of universitaire studies gedaan heeft, waarbij men

vergeet of soms misschien neerkijkt op andere beroepskeuzes.

Maar wat betreft de mislukking van de «integratie» is het ook onrechtvaardig tegenover het enorme werk dat de maatschappij zelf al heeft geleverd, zowel bij moslims als bij niet-moslims, door in te gaan tegen negatieve en middelpuntzoekende krachten, maar ook door de inschakeling van nieuwe bevolkingsgroepen actief te bevorderen. **Wie een «mislukte integratie» claimt, negeert de energie en de sensibiliseringsacties die in de afgelopen veertig jaar werden ontplooid in scholen, diverse sociale en culturele instellingen, de verenigingswereld, de politieke wereld enz.**

Men kan ongetwijfeld meer en beter doen, maar wie spreekt van een mislukking, belet dat er een balans opgemaakt wordt van wat al dan niet werd gedaan om toekomstgerichte oplossingen te vinden.

Zo'n balans is des te belangrijker omdat men door de voortzetting van de migratiestromen, via gezinshereniging of via de komst van nieuwe bevolkingsgroepen, tot het besef moet komen dat een regeling op lange termijn noodzakelijk is. In de hedendaagse geglobaliseerde samenlevingen, met hun inherente migratiestromen, is het immers noodzakelijk dat de integratie als nieuwe vorm van collectieve sociale actie een permanent karakter krijgt: de integratie streeft ernaar dat diverse bevolkingsgroepen samenwonen en samen leven, handelen, werken en studeren. Zonder een actieve integratie dreigen we af te stevenen op gefragmenteerde samenlevingen, waarin elke bevolkingsgroep zich terugplooit op het universum van zijn eigen gemeenschap.

Dit terreinonderzoek probeerde een balans op te maken van benaderingen, praktijken en projecten die effectief en veelbelovend zijn voor de samenleving in het algemeen, maar eveneens meer specifiek voor de relaties tussen moslims en niet-moslims.

Dit rapport wil een gedetailleerd beeld schetsen van enkele van deze initiatieven, die heel vaak al jaren werden uitgetest, om na te gaan welke attitudes en 'manieren van zijn' volgens ons bijdragen tot het succes ervan, of minstens tot het uit de weg ruimen van een aantal obstakels in de relaties tussen moslims en niet-moslims, die vaak berusten op een gebrekkige kennis van de andere of op allerlei misverstanden. We gaan ze hier niet proberen samen te vatten, dat zou afbreuk doen aan de rijkdom ervan. We focussen ons liever op drie aspecten: de soorten praktijken, de doelgroep en de voorwaarden die maken dat een praktijk positieve resultaten kan opleveren. Het komt er met andere woorden op aan de elementen en voorwaarden die ons onontbeerlijk lijken, sociologisch te duiden om vraagstellingen en actieperspectieven aan te moedigen.

8.3 De belangrijkste soorten praktijken

Dit terreinonderzoek boog zich over zes soorten onderscheiden ruimtes waar moslims en niet-moslims met elkaar in contact komen en er «goede praktijken» worden uitgevoerd: ziekenhuizen, scholen, maar eveneens andere, zogeheten «alternatieve» ontmoetingsplaatsen. Het gaat om jeugd- en buurthuizen, moslimverenigingen, sportclubs, recreatiecentra (workshops koken en muziek bijvoorbeeld) en vormings-

ateliers (zoals taalcursussen). We besteedden aandacht aan initiatieven in (federale, regionale en gemeentelijke) publieke instellingen die de opdracht hebben om het welzijn van de bevolkingsgroepen te verbeteren, via hulpprojecten rond sociale en professionele inschakeling, en om hen aan te moedigen om betere onderlinge relaties aan te knopen, in het bijzonder via het maken van gidsen en handboeken rond diversiteitsmanagement. Tot slot bogen we ons over de praktijken in de media, en ook over diverse interlevensbeschouwelijke inspanningen, waarbij er wordt uitgewisseld over geloofsovertuigingen. In dit rapport benaderen we deze thematieken elk apart, maar op deze verschillende ontmoetingsplaatsen is er een soortgelijke actiologica aanwezig. En als we de verschillende praktijken die zijn opgenomen in deze studie transversaal analyseren, stellen we vast dat ze te herleiden zijn tot drie hoofdtypes, die we hieronder voorstellen: acties die bijdragen tot het verhogen van de wederzijdse kennis, die betrekking hebben op het wennen aan het samenleven en tot slot acties die gezamenlijke activiteiten willen promoten.

• **Acties rond het verhogen van de wederzijdse kennis**

Deze acties beklemtonen de cognitieve dimensie. Ze willen de wederzijdse kennis verbeteren zodat de betrokkenen een beter inzicht krijgen in het standpunt van de andere en de redenen van diens standpunten en verklaringen. Potentieel gaat het hier om vier afgeleide doelstellingen: een betere kennis kan het onderlinge begrip versterken en aldus komaf maken met vooroordelen en bestaande spanningen of conflicten; het kennen van het standpunt van de andere kan bijdragen tot het vergelijken van meningen en standpunten, en dus ook tot het nuanceren of zelfs het wijzigen ervan; deze ontmoetingen vormen een gelegenheid om relaties te smeden of minstens interpersoonlijke contacten, zodat de andere geen abstracte, stereotiepe figuur blijft, maar een concreet persoon wordt; deze kennis en contacten vormen ook een erkenning van de andere als medeburger of medebewoner in een bepaald gebied of instituut.

De concrete acties kunnen erg uiteenlopend zijn. Sommige focussen op de ontwikkeling van expressieve vormen (in theater, muziek, beeldende kunst); andere werken via ontmoetingen zoals dialooggroepen tussen religies of uitwisselingsgroepen over gemeenschappelijke uitdagingen (zoals inzake werkgelegenheid of het beheer van een buurt of gemeente). In andere gevallen, in scholen of verenigingen, gaat het om grondige kennisoverdracht, didactische tentoonstellingen over religies, migraties, «diversiteit», genderrelaties... of publicaties over al deze thematieken. Deze acties zijn beslist belangrijk, in het bijzonder als ze gericht zijn op kennisopbouw, wat het geval is in bepaalde scholen of instellingen en verenigingen. Expressieve acties rond muziek en beeldende kunst zijn interessant: globaal werd echter vastgesteld dat de ingezette middelen niet echt in overeenstemming zijn met de verwachte resultaten inzake het bereiken van diverse doelgroepen, behalve in goed gerichte gevallen, zoals toneelstukken over schokkende kwesties, zoals het stuk *Jihad* in een regie van Ismaïl Saïdi.

En wat de ontmoetingspraktijken betreft, blijkt vaak dat men vrij snel wil overgaan naar een andere dimensie, die de oorspronkelijke uitwisselingen overstijgt en uitmond in het delen van gemeenschappelijke ervaringen.

Het gebeurt ook dat veel (bijvoorbeeld recreatieve of burgerlijke) activiteiten, die niet meteen bedoeld zijn om mensen met een andere cultuur en overtuiging bijeen

te brengen en bij te dragen tot vreedzame relaties, deze functie toch vervullen. Ze moedigen mensen (die elkaar niet kennen of aanspreken) aan om met elkaar om te gaan en onder bepaalde voorwaarden (activiteiten die zich geregeld herhalen, spreken van een gemeenschappelijke taal, een zekere betrokkenheid van iedereen enz.), kunnen potentiële spanningen daardoor verijldeld worden, zonder dat er noodzakelijkerwijs eerst grondig en specifiek werd nagedacht over de relaties tussen personen met een andere overtuiging. Vooroordelen kunnen daar worden doorprikt, niet via specifieke denkoefeningen, maar in de eerste plaats uitgaande van het onderling delen van ervaringen en spontane contacten bij informele ontmoetingen.

• **Acties bedoeld om beter te wennen aan het samenleven**

Het gaat om acties die doorgaans worden opgezet als het samenleven nader wordt bekeken of in vraag wordt gesteld door nieuwe verwachtingen of eisen in een bepaald sociaal kader, en soms ook door conflicten. Dit is het geval in ziekenhuizen en bedrijven. Er komen bijsturingen en onderhandelingen waarbij werkwijzen die vanzelfsprekend leken, beter worden uitgelegd. Deze situaties worden vaak benaderd via het concept «redelijke compromissen» die het probleem proberen te herleiden tot een recht op het voldoen aan specifieke eisen die kaderen binnen een na te streven gelijkheidsbeginsel. Bij onze observaties ging het veeleer over «haalbare compromissen (of bijsturingen)», want het ingaan op eisen hangt vaak af van organisatorische verplichtingen, en van het afwegen van de vraag tegenover andere gebruiken of collega's op het werk. Alles moet ook passen in een onderhandelingslogica, die 'de facto' alleen kan slagen, als deze vragen niet buitenproportioneel zijn, dit wil zeggen als ze redelijk zijn en geformuleerd worden binnen een serene uitwisselingscontext. Dit betekent dat vragen (die soms op een eisende manier worden geformuleerd, zoals iemand die verwijst naar de patiëntenrechten om te worden geholpen door een vrouwelijke gynaecologe), niet zo absoluut zijn als sommigen denken. Het moet gaan om vragen waarover onderhandeld kan worden zodat men zich kan aanpassen aan een situatie, waarover bijvoorbeeld vooraf al uitleg gegeven is, los van een noodsituatie waarbij de discussies en spanningen hoog kunnen oplopen.

• **Acties gericht op samen «doen»**

Dit soort acties is gangbaar in scholen, bedrijven en publieke instellingen: de mensen werken samen op de werkvloer om diensten te leveren aan de burger. Dat kan zo vanzelfsprekend lijken dat sommigen vergeten hoe belangrijk deze dagelijkse samenwerking is. Dit «samen doen» vinden we ook terug bij politieke partijen en in vakbondsorganisaties. Evenals bij teamsporten: dit zijn belangrijke plaatsen voor het samen handelen in het algemeen, des te meer omdat de teams echt op een meervoudige manier zijn samengesteld. Op het sportieve vlak wordt er, zowel bij de centrale instellingen, als bij de lokale teams, heel wat gedaan om de verschillen te beheren en het samenleven te promoten, dit soms tegen de excessen van het supporterspubliek in en ondanks tendensen om mono-etnische teams samen te stellen.

In buurten en steden zijn er acties rond «samen doen» om het samen behoren tot een grondgebied zichtbaar te maken en, daarenboven, om dit gebied te beschouwen als een plaats waar het leven wordt gedeeld. Dat is onder meer het doel van feesten en folklore als momenten van relatieve sociale cohesie. Op zich sluiten ze aan bij een

traditie, maar ze blijken ook uiterst bestand te zijn tegen verandering. In zeldzame gevallen wordt een feest opnieuw uitgevonden en kan het, zoals de Zinnekeparade in Brussel, oude en nieuwe bevolkingsgroepen met elkaar verbinden.

In scholen proberen bepaalde initiatieven de loutere kennis te overstijgen door te werken in het kader een burgerproject van de school, dus in een project om samen te handelen. Dat gebeurt bij ontmoetingsgroepen die elkaar willen leren kennen, wat in het begin onontbeerlijk is, maar wat vervolgens moet evolueren om samen iets te doen.

Zoals blijkt uit de voorgaande tekst komen veel initiatieven van publieke instanties of worden ze gefinancierd door publieke instanties. Andere worden uitgevoerd door privéverenigingen: daarbij zijn er groepen en verenigingen van niet-moslims, maar ook enkele initiatieven van moslims, in het bijzonder van moskeeën, hoewel er steeds meer initiatieven worden genomen door verenigingen, vooral binnen bevolkingsgroepen van Arabische origine.

8.4 Enkele algemene bedenkingen over de (gemiste) bestemmingen van de relatiepraktijken

De vermelde acties richten zich op diverse grote groepen bestemmingen, terwijl andere vreemd genoeg vrijwel afwezig zijn.

Het grootste deel van de geleverde inspanning gaat in de eerste plaats naar jongeren. Jongeren zijn de toekomst van een land: ze slorpen heel wat energie op, in de eerste plaats via de school, de centrale doorgangspolek voor kinderen en jongeren. Maar er worden ook veel initiatieven genomen door jeugdhuizen en -organisaties, jeugdgroepen, cultuurhuizen, diverse verenigingen. Soms gaat het om culturele, muzikale en theatervoorstellingen die gemaakt worden door jongeren voor jongeren. Er zijn ook veel sportactiviteiten.

Soms gaat het heel gewoon om de cohabitatie tussen jongeren, maar vaak is het ook een feit dat jongeren met een moslimachtergrond, die zich via diverse kanalen maatschappelijk hebben aangepast aan de doctrines van de politieke islam of van de behoudsgezinde normatieve islam, een negatieve kijk hebben op de sociale context, op leerinhouden die hun verbazing, verzet of vijandigheid oproepen. Des te meer omdat, zoals we al beschreven, het perspectief op werk voor een deel van hen, die gebukt gaan onder mislukkingen en lage beroepskwalificaties, nog problematischer is.

Bij de jeugd moet er in bepaalde gevallen ook een onderscheid worden gemaakt tussen jongens en meisjes. Voor meisjes moeten er blijkbaar minder bijzondere initiatieven worden genomen, maar in bepaalde gevallen, zoals in sommige jeugdhuizen, probeert men de aanwezigheid van meisjes en een mix van jongens en meisjes wel te bevorderen.

We merken ook op dat recente gebeurtenissen, in het bijzonder het vertrek van jongeren naar Syrië om mee te doen aan de jihad, de intensiteit van gerichte jongereninitiatieven heeft doen toenemen. Soms gaat het om pure en eenvoudige preventie van radicalisering, maar het kan ook gaan om een debat en uitwisselingen die de relaties tussen moslims en niet-moslims laten rijpen.

Vervolgens richten veel initiatieven zich ook op bevolkingsgroepen in het algemeen, en op volwassenen, mannen en vrouwen, in het bijzonder; vaak worden ze zelfs door hen opgestart, als individu, als groep of als vereniging. We moeten echter vaststellen dat deze acties gewoonlijk ofwel noodzakelijk zijn voor het werk om het hoofd te bieden aan gemeenschappelijke uitdagingen, ofwel hen bereiken via initiatieven, op basis van hun inzet als vrijwilliger of belangeloze helper. Bovendien gaat het om personen die al gevoelig zijn voor de samenlevingsthematiek, in het bijzonder dankzij moskeeën, kerken, centra voor vrijzinnig humanisme enz.

Tot slot worden er ook initiatieven opgezet die zich in de eerste plaats, hoewel niet uitsluitend, richten tot opinieleiders, om allerlei redenen; het zijn vaak meer intellectuele initiatieven. Twee opmerkingen daarover.

Hoewel het belang van opinieleiders erg groot is in dit verband, aangezien het vaak gaat om een confrontatie of divergerende ideeën en visies op de realiteit, merken we toch op dat er in het hele land relatief weinig regelmatige uitwisselingsinitiatieven zijn met opinieleiders. In het beste geval zijn er beleefdheidsuitnodigingen – wat al interessant is op zich – of een debat naar aanleiding van een colloquium, maar er zijn geen vaste, duurzame initiatieven om na te denken over de manier waarop religies worden ervaren in vrijzinnige, meervoudige samenlevingen.

Er is ook nog een andere vrij verbazingwekkende situatie. Uit voorgaande werkzaamheden weten we dat het dragen van de hoofddoek op school, in het openbaar ambt en meer algemeen op het werk grote problemen stelt en al enkele decennia zorgt voor gespannen sociale relaties met moslims. Maar we hebben geen initiatieven gezien rond de betrokkenheid van vrouwen of rond gemengde ontmoetingen, om de confrontatie daarover aan te gaan en het debat te laten rijpen. Er zijn zeker (drukkings)groepen die een standpunt innemen tegenover deze kwestie, maar geen plaatsen waar geregeld uitwisselingen plaatsvinden, noch tussen moslims (om te praten over het al dan niet verplichte karakter, of de opportuniteit ervan), noch tussen moslims en niet-moslims.

8.5 Enkele contextuele succesvoorwaarden

Het succes en de kwaliteit van initiatieven hangen vooral af van het pertinente belang van de geplande acties met betrekking tot irritaties, spanningen of verwachtingen, maar ze worden ook bepaald door het actie- en mobiliseringsvermogen van de initiatiefnemers ervan. Dankzij de uitgevoerde analyses kunnen we de aandacht vestigen op enkele sociologische voorwaarden, ongetwijfeld naast andere, die een «goede praktijk» mogelijk maken.

- **Eerste basisvoorwaarde: een empathische, welwillende benadering moet gepaard gaan met het verwerven van kennis en ervaring**

Deze praktijken laten zich niet improviseren en werken niet vanuit een oppervlakkig idee of een eenvoudige inval. Bij onze analyses konden we vaststellen dat de initiatieven met de meeste perspectieven, in scholen, jeugdhuizen, rond sport- en recreatieactiviteiten of diverse sociale projecten, werden uitgevoerd door personen of teams die minstens voldoen aan vier karakteristieken:

- een grondige kennis van het terrein, de context, de doelgroep en zijn concrete situatie, maar ook van partners of gesprekspartners evenals van hun verwachtingen;
- kennis van de ruimere context, met inbegrip van een grote diversiteit in de levenswijze en het denken over de islam (we noteren hier dat het bij voorkeur inschakelen van een «cultureel verwante» persoon de benadering kan scheef trekken, als deze niets te vertellen heeft over de diverse culturele en religieuze gevoeligheden, wetende dat sommigen meer flexibel zijn dan anderen);
- een visie op de te halen doelstellingen en benaderingshoeken die de voorkeur verdienen op basis van de context en de doelgroep. Bijvoorbeeld naargelang het gaat om het vrij direct benaderen van ergerniswekkende problemen of om het kiezen van een benadering via meer algemene, op consensus gerichte thematieken, of ook om het constant bewaren van het evenwicht tussen deze twee benaderingstypes enz. Een ander voorbeeld: ofwel de aanwezige partijen direct tegenover elkaar zetten of werken via een moderator. Een laatste voorbeeld, al zijn er uiteraard nog andere: het aansnijden van de thema's vanuit een thematische, conceptuele benadering of veeleer vanuit het dagelijkse leven van de mensen enz.;
- het beheersen van de methodologische stappen en de agenda's die moeten worden gevolgd om de doelstellingen te bereiken: het is cruciaal om de gekozen methode vooraf grondig te bestuderen, zelfs vooraleer te beginnen met het ontwikkelen van de eigenlijke activiteiten, aangezien deze een bepalende impact kunnen hebben op de inhoud van de uit te voeren initiatieven.

Globaal moet men in staat zijn om te begrijpen wat zinvol is voor de andere, en hoe dat een coherent geheel vormt. Als er bijvoorbeeld een diagnose moet worden gesteld van een situatie of van een patiënt, dan kan men dat niet onvoorbereid doen. Er bestaan weliswaar geen pasklare recepten, maar wel een knowhow die voortvloeit uit kennis en ervaring. De knowhow berust namelijk op het bestaan van een lange relatie tussen personen met een andere cultuur en religie, zodat men goed begrijpt hoe iemand zich voelt, hoe men vooroordelen kan ontkrachten, en inziet dat identiteiten complexer en veranderlijker zijn dan wat men op het eerste gezicht zou denken enz.

- **Tweede voorwaarde: er moet een echte sfeer van vertrouwen zijn**

Als het gaat over relaties tussen moslims en de sociale context, en over wederzijdse relaties tussen moslims en niet-moslims, zullen initiatieven des te meer succes opleveren als de individuen of de groepen die ze uitvoeren, voldoende vertrouwen genieten bij beide partijen. Vertrouwen is onontbeerlijk om in te gaan tegen de sociale afstand, de terughoudendheid, en zelfs het wederzijdse wantrouwen; vertrouwen wordt langzaam opgebouwd en, in dit kader, is het bijzonder belangrijk om elkaar niet te vroeg te bruuskeren. Soms zijn de relaties die worden gelegd bij het uitvoeren van initiatieven, heilzamer dan de initiatieven zelf.

• **Derde voorwaarde: de minimale duur van de actie moet vooraf worden vastgelegd**

Men is vaak geneigd om te denken in mediatieke *one shot*-initiatieven, gedreven door het zoeken naar onmiddellijke resultaten. Deze initiatieven kunnen soms waardevol zijn als voorbeeld of omdat ze de bakens aangeven, maar eigenlijk werken ze niet echt op middellange termijn en leveren ze uiteindelijk resultaten op die vrij ontgoochelend zijn voor iedereen. Tenzij het de bedoeling is om in te haken op uitzonderlijke gezamenlijk gedeelde momenten van bijzonder geluk (zoals het succes van onze Rode Duivels op het WK Voetbal in Brazilië) of een groot drama (zoals de dood van imam Dadou in de Rida-moskee in Anderlecht in maart 2012 of de aanslag op het Joods Museum in Brussel in mei 2014). Dergelijke gelegenheden worden dan aangegrepen om zijn solidariteit en/of menselijkheid te betuigen. Op deze erg bijzondere momenten kunnen de spanningen die er tot uiting komen tegelijk momenten bij uitstek zijn voor een nieuwe kijk op elkaar en zelfs voor nieuwe relaties. Het is belangrijk om te kunnen teruggrijpen naar samen gedeelde ervaringen om ze zin te kunnen geven en om banden te smeden, voor het uitwerken van passende oplossingen voor de uitdagingen waarmee de samenleving ons confronteert.

Naast deze uitzonderlijke momenten, zijn het vooral activiteiten van lange adem, die duurzaam inspelen op opeenvolgende problemen, en die de tijd nemen om nieuwe mensen aan te trekken, die volgens ons beter in staat zijn om de «natuurlijke» processen rond cohesie te begeleiden. Dit impliceert stabiele structuren, betaalde werknemers en/of vrijwilligers, die vanaf de start kunnen rekenen op een relatieve bestendigheid. Door een verankering op lange termijn kan er trouwens ook een netwerk van betrouwbare medewerkers, «die de weg kennen», worden opgebouwd, en kunnen er bij de ondernomen stappen meer diverse niveaus van actoren op het terrein worden betrokken evenals publieke begunstigen, ongeacht of het gaat om jongeren of volwassenen, die later kunnen meewerken aan het verspreiden van de goede praktijken. De betrokkenheid van iedereen, met inbegrip van het publiek waarvoor de acties bedoeld zijn, zorgt achteraf voor een betere verspreiding van perspectief biedende acties. Wat de partnerschappen betreft, is het belangrijk dat ze solide en min of meer geïnstitutionaliseerd zijn (ook al vereist dat automatisch meer tijd). Bovendien moeten ze echt betrokken zijn bij het project, in het bijzonder bij het uitwerken van de doelstellingen, en zich bijvoorbeeld niet tevreden stellen met een eenvoudige verdeling van de taken.

• **Vierde voorwaarde: de kaders en doelstellingen moeten voor iedereen zo duidelijk mogelijk zijn**

Het is inderdaad belangrijk dat de spelregels en de doelstellingen zo goed mogelijk toegelicht zijn voor alle betrokkenen, op welk niveau dan ook. Dat geldt in het bijzonder voor gemeenschappelijke institutionele kaders zoals scholen en jeugthuizen, maar ook in het algemeen. Reglementen zijn essentieel omdat men dan later in geval van nood kan teruggrijpen naar een duidelijk vooraf bepaald kader, maar uiteraard volstaat dat niet om het hoofd te bieden aan eventuele moeilijkheden en spanningen die kunnen opduiken tussen personen. Als men de tijd genomen heeft om na te denken over de actieperspectieven en de uitvoeringsmodaliteiten van de projecten, is de kans op een goede afloop volgens ons wel groter. En dat is onder meer zo omdat er bij het voorbereidingswerk rond het vastleggen van de bakens relaties van vertrouwen en we-

derzijds respect kunnen worden aangeknoopt, en dat men ook rekening leert houden met de mogelijkheden van iedereen en met de context waarin de acties moeten worden uitgevoerd.

• **Vijfde voorwaarde: de opdrachten en actiemogelijkheden die inherent zijn aan de diverse betrokken professionele statuten, moeten toegelicht worden**

De «goede praktijken» die we hier voorgesteld hebben, betrekken vaak personen met diverse beroepsstatuten:

- Het vaststellen van deze «goede relatiepraktijken» kan een vereiste zijn voor beroepsactiviteiten of specifieke diensten, bijvoorbeeld om bij te dragen tot de cohabitatie in een bedrijf, scholen of ziekenhuizen.
- Dat kan ook worden gerealiseerd buiten een professionele context, maar moet wel worden uitgevoerd door professionals (dat is het geval bij cultuur- en jeugdhuisen). In deze gevallen is het belangrijk dat deze professionals de relaties met hun sociale context cultiveren, dat ze deze voortdurend vernieuwen en voortdurend streven naar het uitbreiden van hun sociaal weefsel, zo niet ontstaat er al snel een kloof tussen hen en het milieu waarvoor ze zich moeten inzetten. Het is eveneens belangrijk dat deze instanties in staat zijn om te werken met vrijwilligers en dat ze een referentie worden, symbolisch en op het vlak van de identiteit. Deze instanties hoeven niet noodzakelijk een multiculturele of interculturele «opdracht» te hebben; integendeel zelfs.
- Het inzetten op «goede relatiepraktijken» kan eveneens worden omgezet in vage initiatieven, die worden gerealiseerd door formele of informele verenigingen en vaak steunen op vrijwilligerswerk. Deze verdienen al onze aandacht want vaak bevinden zij zich aan de oorsprong van kwaliteitsinitiatieven. Toch hebben ook zij er belang bij om zoveel mogelijk te werken in een duurzaam perspectief, want duurzaamheid is de belangrijkste maatstaf voor de winst die deze acties opleveren.

Kortom, het is belangrijk dat al deze initiatieven erop toezien dat ze verbonden blijven met alle energie van de sociale context en, vooral, dat ze zichzelf ontwikkelen in relatie met de «andere» partij, wie dat ook moge zijn.

Er kan ook nog naar andere voorwaarden worden verwezen. We zouden er bijvoorbeeld ook kunnen aan herinneren hoe onontbeerlijk de netwerking en de samenwerking zijn. In dat verband kan een opvolging van de informatie over de initiatieven, een soort van «observatorium voor goede praktijken» nuttig zijn om bekend te maken wat er gebeurt en, ruimer, om te laten zien dat er positieve acties zijn rond de relaties tussen moslims en niet-moslims.

We kunnen er ook aan herinneren dat het niet altijd noodzakelijk is om te innoveren om goed te presteren of om nieuwe structuren te creëren om te kunnen inspelen op nieuwe vragen. Soms kan het heel wat relevanter zijn om te vertrekken van plaatsen waar al een vertrouwensrelatie bestaat, bijvoorbeeld tussen de actoren op het terrein en de bevolking, in het bijzonder als deze al konden inspelen op vroegere noden en verwachtingen. Om «de situatie te veranderen», is het dus niet altijd nodig om nieuwe projecten op te zetten, soms is het interessanter om initiatieven en denkoefeningen die al bestaan beter bekend te maken en te verspreiden zodat ze op een veel groter terrein effecten kunnen opleveren.

9. BIJLAGE

9.1 Radicalisering en «goede praktijken» rond samenleven na 10 januari 2015

Door het vertrek van jongeren naar Syrië beseft men u duidelijk welke impact radicale islamitische ideologieën hebben op de jeugd. In de jaren 1990 waren er al jongeren vertrokken om te gaan vechten in Afghanistan of Bosnië. Maar door het relatief grotere aantal strijders dat vertrokken is naar Syrië en de nabijheid van de realiteit in het Midden-Oosten is de attitude veranderd, zowel bij de moslims als bij de rest van de bevolking en de autoriteiten. Deze vertrekken en ook de uitstraling daarvan op een deel van de jeugd begint duidelijk te maken dat de radicalisering geen totaal marginaal fenomeen is en leidt ertoe dat er meer wordt nagedacht over de redenen en de verantwoordelijkheden van iedereen. De moordaanslagen in Parijs, begin januari 2015, op mensen die rustig hun boodschappen deden in een koosjere supermarkt aan de Porte de Vincennes en op journalisten van Charlie Hebdo hebben de publieke opinie nog meer geschokt omdat het niet meer ging om jongeren die vertrokken naar Syrië om te strijden aan de zijde van radicale groepen islamisten, maar om acties die werden uitgevoerd in Europa. In België werden deze gebeurtenissen in mei 2014 voorafgegaan door de aanslag op het joods museum in Brussel waarbij vier personen het leven lieten. In Kopenhagen leidden die feiten op 14 en 15 februari 2015 tot een schietpartij aan een cultureel centrum dat een debat organiseerde over de vrijheid van meningsuiting, en aan een synagoge in dezelfde stad. Deze aanslagen waren gericht op plaatsen en personen die symbool stonden voor de Europese wereldbeschouwing. De Europese landen worden aldus meegesleurd in de logica van radicale moslimtendensen, net zoals de moslimlanden zelf die sinds het einde van de jaren 1960 worden geteisterd door een vloed van gewapende en terroristische acties, waaronder de recente aanslag aan het Bardo-museum in Tunis waarbij 24 personen werden gedood, en tientallen werden verwond, van wie veel Europese toeristen.

In werkelijkheid werden er al sinds de jaren 1990 door Europese moslims aanslagen gepleegd op Europese bodem. Soms maakten ze veel slachtoffers. Zoals de aanslagen op de metro van Parijs die in het midden van de jaren 1990 werden gepleegd door het netwerk van Khaled Kelkal, een jongere uit Lyon, met de steun van de Algerijnse Groupe Islamique Armé; of, nog zwaarder, de aanslagen die werden gepleegd in de voetsporen van Al Qaida en de aanslagen van 11 september 2001, namelijk eerst de aanslag in het Madrileense station Atocha, op 11 maart 2004, waarbij 191 personen werden gedood. Vervolgens de aanslagen van 7 juli 2005 in de Londense metro, met 56 doden en meerdere honderden gewonden. Ook de geïsoleerde aanslag van 2 november 2004 op de Nederlandse cineast Theo Van Gogh, auteur van een film die sterk vijandig was tegenover de islam in het algemeen, stond symbool voor de toenemende spanning rond de islam en de figuur van de profeet. Dit was overigens al voorafgegaan door de ter dood veroordeling van Salman Rushdie door imam Khomeyni, wegens enkele hoofdstukken in zijn roman «De Duivelsverzen», waarin de figuur van de profeet van de islam werd opgevoerd.

Deze aanslagen en gebeurtenissen zorgden zeker voor heftige emoties, afkeuring en veel kritische opmerkingen. Ze vereisten het optreden van de politie en leidden tot de invoering van nieuwe regelingen rond bewaking en de samenwerking tussen politiediensten. Maar we moeten erkennen dat het ontdekken van radicale verzetshaarden in de jaren 1990 en de gepleegde aanslagen bij de Europese moslims en niet-moslims niet leidden tot het besef dat deze feiten, hoewel ze gepleegd waren door een klein aantal actoren, misschien een symptoom waren van een dieperliggend fenomeen dat ernstig genomen moest worden. Een dogmatisch fenomeen binnen de islam, maar eveneens een sociaal, burgerlijk en geopolitiek fenomeen.

Het vertrek van jongeren naar de jihad en de aanslagen van begin 2015 zorgden echter voor een nieuwe bewustwording. Ze leidden tot nieuwe initiatieven en openden nieuwe debatten, in het bijzonder ten gevolge van de algemene consensus die ontstaan is, zowel bij moslims als bij niet-moslims, over de noodzaak om al het mogelijke te doen om te verhinderen dat jongeren als strijders kunnen vertrekken. En dat in weerwil van de rekrutering door de ene of andere beperkte kern die de vertrekken rechtvaardigt, en ondanks de boodschappen op het internet en soms ook het belang of de passie van een kleine, maar wel degelijk bestaande groep van de moslimjeugd die dweept met het idee om mee te doen aan de gewapende strijd.

Acties om de jihadistische radicalisering in scholen te voorkomen

Van moslimzijde vermeerderden zowel moskeeën als de onderwijswereld hun inspanningen om aan de jongeren uit te leggen dat vertrekken naar de jihad zinloos is en dat de jihadistische visie en de terroristische acties niet stroken met de islamitische voorschriften. In dit verband spreken de moslimverantwoordelijken en gezagsdragers, meer dan in het afgelopen decennium, duidelijke taal. Getuigenissen van enkele ouders over een zoon of dochter die vertrokken zijn naar Syrië of Irak droegen eveneens bij tot deze bewustwording, hoewel de impact daarvan toch beperkt blijft omdat de jihadististen ook stellen dat het ideologisch legitiem is om te breken met de familie.

De onderwijswereld zet zich in het hele land aanzienlijk in, ofwel op initiatief van de bevoegde politieke autoriteiten en diensten, ofwel op initiatief van scholen of bepaalde leerkrachten zelf. Zowel scholen met een sterke moslimaanwezigheid als scholen met weinig of geen moslims, in het bijzonder in meer rurale gebieden, spannen zich in. De moordaanslag op journalisten van Charlie Hebdo en de media-berichtgeving over dit evenement hebben het nemen van initiatieven versneld. Het jihadisme en de vrijheid van meningsuiting worden sindsdien naast elkaar geplaatst, terwijl de scholen voordien eerder reageerden op de tweede kwestie, omdat ze voor de eerste minder goed voorbereid waren.

Er werden thematische bewustmakingsacties, vormingsdagen voor leerkrachten en opvoeders georganiseerd zowel rond de islam als rond de vrijheid van meningsuiting. Scholen organiseerden debatten met meerdere vertegenwoordigers van erediensten en riepen steeds meer op tot cohabitatie en tolerantie.

In de Federatie Wallonië-Brussel riep de minister van Onderwijs, in de nasleep van het Preventieplan rond radicalisering, maart 2015 uit tot de «maand van de

tolerantie» om bij te dragen tot meer respect voor tolerantie en tot het ontkrachten van stereotypes.

Deze evenementen maakten dat in het officiële net van het Franstalig onderwijs opnieuw de vraag werd gesteld naar het invoeren van een cursus ‘burgerschap’. Een arrest van het Grondwettelijk Hof dat lessen godsdienst en lekenmoraal facultatief stelde, bracht het debat in een stroomversnelling. Er zal dus een cursus «burgerschap» worden georganiseerd in plaats van een van de twee uur religie of lekenmoraal. Via deze perspectieven lijkt men dus punctuele initiatieven te willen overstijgen, door structureel een lesuur te programmeren waarin men alle leerlingen expliciet wil laten nadenken over de betekenis van een neutrale overheid, een democratie en een gedeeld burgerschap. Het burgerschap mag echter niet herleid worden tot een uur onderricht. Dat kan immers worden gezien als een vorm van indoctrinatie als het hele schoolgebeuren er niet in slaagt om bruggen te slaan tussen de school en de leefomgeving van de jongeren, zeker als het gaat om jongeren met een achtergrond van kansarmoede, oude of hedendaagse migratie, en/of moslimouders.

In het Franstalig landsgedeelte vielen deze gebeurtenissen toevallig samen met de opvoeringen van het theaterstuk *Djihad*, geschreven door Ismaël Saïdi, en door hemzelf gespeeld samen met Ben Hamidou, Reda Chebchoub en Shark Carrera. Dit stuk roept veel reacties op. Het laat zien wat de auteur vindt van jihad-vertrekkers en meer algemeen van radicale doctrines binnen de islam. Op een humoristische wijze voert het stuk drie jongeren op die als jihadstrijders vertrekken naar Syrië, en die nooit meer zullen terugkomen. Het stuk, dat telkens wordt gevolgd door een debat onder leiding van Ismaël Saïdi en met andere sprekers waaronder een journalist en een islamoloog, leidt via een reeks vragen tot een reflectie over indoctrinering, spanningen rond identiteit, beweegredenen en rechtvaardigingen van het vertrek, de realiteit van een keuze die ontstaat is van elke jihadistische romantiek en de sociale kloof die ze veroorzaakt. Met de steun van de overheid werd het stuk gespeeld in talloze zalen en trok het een erg gemengd publiek met mensen die bewust met elkaar in contact wilden komen: op enkele maanden tijd woonden enkele tienduizenden jongeren de voorstellingen bij. Het stuk heeft zeker bijgedragen tot de pedagogische inspanningen van de schoolwereld: het brak het ijs, het verminderde de spanning zonder te banaliseren, het liet bepaalde taboes sneuvelen, maar tegelijk smeedde het ook leidraden die later opnieuw kunnen worden opgepikt en op allerlei manieren kunnen worden versterkt via uitwisselingen. De analyse in het stuk is misschien wat beperkt omdat ze geen verband legt tussen radicalisering en sommige, ondertussen gangbare, visies van de islam, die kunnen leiden tot radicalisering. Het stuk gaat zeker in op de ontredde van de jongeren, en, doorgaans met een humoristische ondertoon, ook op de absurditeit van sommige van hun standpunten. De auteur lijkt die ideeën uitsluitend te beschouwen als overblijfselen van een ideeënwereld die volgens hem voorbijgestreefd is of toch meteen zal verdwijnen. Hij lijkt de fundamenteën en de context van deze ideeën dus niet echt in vraag te stellen, ook al is het duidelijk dat deze standpunten vandaag nadrukkelijker aanwezig zijn dan ooit. De auteur vertelt overigens een vaag verhaal over het leven van de moslimjeugd in België. Parallel aan een reflectie over de uiteenlopende ontwikkeling van jongeren binnen de maatschappij, zijn we ook getuige van een exclusieve beschuldiging van de sociale context, zonder dat er echt vragen worden gesteld bij enige specifieke interne verantwoorde-

lijkheid van de gemeenschap, afgezien van een zekere ouderwetsheid. Alles verloopt alsof het gaat om een soort gedeelde collectieve verantwoordelijkheid voor een bepaald jeugdprobleem dat echter zo omvattend en vluchtig is dat het ondenkbaar lijkt om daar de ene of andere gezagsfiguur binnen de moslimgemeenschap voor verantwoordelijk te stellen. Eigenlijk schuilt zowel de rijkdom als de beperking van het stuk waarschijnlijk in het feit dat de reflecties in de eerste plaats lijken te vertrekken vanuit de ervaring van de jongeren, zonder dat ze voldoende afstand kunnen nemen en kritisch kunnen kijken naar zichzelf, hun eigen subjectieve percepties en ook de discours uit hun omgeving. Het stuk ontrafelt de radicalisering dus wel doeltreffend, maar het gaat erg behoedzaam om met de sociale context: in het beste geval wordt deze geassocieerd met het nostalgische gevoel van een gemiste kans, in het slechtste met verbittering, rancune en agressiviteit.

Demonstratieve acties

Net zoals na de aanslag in het joods museum, leidden de gebeurtenissen van begin januari tot gezamenlijke bezinningsmomenten en tot de gezamenlijke participatie van religieuze en levensbeschouwelijke verantwoordelijken aan publieke debatten in de media. Op vraag van de eerste minister ondertekenden diezelfde verantwoordelijken op 15 januari een verklaring rond het verdedigen en «promoten van de fundamentele vrijheden en onze gemeenschappelijke basiswaarden».

De verantwoordelijken van de erediensten en de lekenmoraal hebben nog een bijkomende stap gezet door samen een mars te organiseren voor tolerantie, met als slagzin: «Together in peace. Vrijheid en respect». De Gemeenschap van Sant Egidio speelde een belangrijke rol bij het coördineren en organiseren van dit initiatief. De mars was bedoeld als een «nationale» manifestatie, vond plaats op 15 maart 2015 en bracht zo'n 5000 personen bij elkaar. Er werd halt gehouden aan een moskee, een synagoge, een lekenhuis, een orthodoxe kathedraal, een katholieke kerk en een protestantse tempel. In *De Standaard* en *Le Soir* verscheen op 10 maart een gezamenlijk opinieartikel waarin de verantwoordelijken van de erediensten en de lekenmoraal hun standpunten wilden verduidelijken en hun aanhangers wilden mobiliseren: «Als officiële vertegenwoordigers van de erkende religies en de lekenmoraal in dit land zijn we ons bewust van onze verantwoordelijkheid: het aanmoedigen van onze getrouwen en sympathisanten om zich actief in te zetten voor een vreedzame samenleving, de verdediging van de democratische rechten die eigen zijn aan de rechtsstaat en het fundamentele respect voor elk menselijk wezen, ongeacht zijn geloof of overtuiging». Het grote belang van deze verklaring ligt in het feit dat deze vertegenwoordigers zich bewust zijn van hun onderlinge verschillen over ethische kwesties of het onderwijs, en zelfs over het verband tussen geloof en wetenschap.

Lokale acties

Lokale initiatieven die streven naar toenadering tussen gemeenschappen of naar een leven in gemeenschap doken in het hele land op, soms op initiatief van moskeeën, parochies of andere filosofische gemeenschappen, soms ook op initiatief van burgers. Antwerpse jongeren organiseerden bijvoorbeeld in een stadspark een feest voor diversiteit en tegen racisme. Op 31 januari manifesteerden lokale jongeren in Molenbeek op Facebook samen met de Buurthuizen, tegen huiszoekingen in de gemeente die gericht waren tegen geradicaliseerde bevolkingsgroepen. Met als slogan

«Je suis 1080/Ik ben 1080» reageerden ze tegen het slechte imago van de gemeente en toonden ze dat ze trots zijn dat ze er wonen. Maar door het vormen van een menselijke ketting op het gemeenteplein, wilden ze eveneens laten zien dat ze streven naar een leven in gemeenschap en een gedeeld burgerschap. Dat stond ook op de affiches: «Je suis 1080=Citoyenneté». In Verviers organiseerden de moskeeën van de stad op zaterdag 15 februari, net een maand na de huiszoekingen die sporen nalieten bij de bewoners, een «open dag». In Antwerpen had de tweede editie van de *Moslimexpo Vlaanderen*, op 2 en 3 mei 2015, als thema de diversiteit en het leven in gemeenschap, zowel intern binnen de moslimgemeenschap als bij hun externe relaties. Ook citeren we een gebaar van goede wil van de moslims van Bastogne: zij besloten om de stad financieel te helpen bij de renovatie van de plaatselijke synagoge. In de nasleep van de recente dramatische gebeurtenissen, krijgen al deze initiatieven een belangrijke sociale en symbolische betekenis, die niet onderschat mag worden.

Los van initiatieven voor vandaag: de fundamentele problemen

De moordaanslagen tegen joodse instanties stellen het probleem van het antisemitisme; de moordaanslag tegen een persorgaan zoals Charlie Hebdo stelt het fundamentele probleem van de vrijheid van meningsuiting; de aansluiting van jonge moslims bij radicale groepen die onaanvaardbaar geachte misdaden plegen, stellen het probleem van de relatie tussen de moslimjeugd en de sociale context: waarom maken jonge Belgen dergelijke keuzes die ingaan tegen wat ze hadden moeten leren bij hun familie, op school en via hun deelname aan het burgerleven in hun woonplaats en het land? Deze drie sleutelkwesaties leiden tot uiteenlopende standpunten die, vanuit een gedeelde afwijzing van extremistische daden, aantonen dat de burgers op veel punten sterk van mening verschillen.

Het is hier niet de plaats om in detail in te gaan op de bestaande argumentaties, maar we willen wel enkele aspecten van de relaties tussen moslims en niet-moslims vermelden.

Bij het overschouwen van de publieke tussenkomsten van intellectuelen en groepen moslims en niet-moslims, valt het sterk op dat niet dezelfde aspecten worden beklemtoond. Niet-moslims schuiven de vrijheid van meningsuiting sterk naar voren. Over het onderwerp wordt er meer geschreven en gedebatteerd. We zien dat bepaalde standpunten genuanceerd worden en dat er een debat ontstaat tussen de verdedigers van het absolute recht op vrijheid van meningsuiting, het recht op godslastering (door het updaten van een formulering uit de 18de eeuw) enzovoort, waarbij de vraag rijst of een dergelijke verdediging wel opportuun is met betrekking tot de sociale context.

Moslims vestigen in hun uiteenzettingen meer de aandacht op het probleem van de «integratie» en het «samenleven»: het zijn termen die sommigen afwijzen, anderen ter discussie stellen, en nog anderen aanvaarden. Het gaat niet om een gewone semantische discussie, het komt er vooral op aan om vorm te geven aan het begrip burgerschap in de «stad» en de plaats daarin van de mosliminstellingen, met hun normen, verplichtingen en verbondsbepalingen. Denken in termen van burgerschap wordt vrij algemeen gedeeld, maar het blijft de vraag wat men daaronder verstaat. Deze vraag is min of meer expliciet gekoppeld aan de tragische actualiteit, maar op een andere manier: gaat het om een burgerschap van individuen die zich kunnen vinden in een bepaald geheel van waarden of om een burgerschap dat bestaat via een culturele of geloofsgemeenschap? Voor de enen is het belangrijk dat de jongeren de

principes en waarden van een gemeenschappelijk burgerschap ingeprent krijgen. Anderen stellen de vraag: waaraan moet de verantwoordelijkheid voor het vertrekken van jongeren in de eerste plaats worden toegeschreven? Aan afwijkende standpunten binnen de hedendaagse islam of aan de sociale context, die discriminatoir, xenofob of islamofob zou zijn, die deze jeugd zou uitsluiten waardoor deze zich gaat radicaliseren. Als dat het geval is, moeten we dan niet nadenken over een institutionele gemeenschap die sterk in staat is om deze jeugd te verdedigen en te beschermen? Zou dit pad niet het beste middel tegen radicalisering zijn?

Veel vragen blijven open en dus worden er nieuwe denkoefeningen georganiseerd. Het valt op dat posities vorm krijgen en zich laten gelden, maar elke partij blijft vasthouden aan haar eigen standpunt, zonder te opteren voor een debat ten gronde. De debatten worden gevoerd op afstand, vaak via de pers als tussenschakel of, minder efficiënt, ter gelegenheid van een tv-debat dat meestal blijft steken in korte, onge-nuanceerde uitspraken. Het is misschien een illusie om te denken dat een «goede praktijk» rond fundamentele problemen zou vereisen dat men de tijd neemt om een langdurige, respectvolle en serene reflectie te organiseren. Dat is niet het geval en we mogen ons dus al gelukkig prijzen als er geen storende polemieken opduiken, want deze zorgen enkel voor een verharding van de posities.

Een laatste impliciete vraag gaat over de islam in het bijzonder en de religies in het algemeen. Draagt de islam bij tot geweld en op welke manier; en geldt dat ook voor religies in het algemeen; het is een oude beschuldiging aan het adres van de religies.

Bij de moslims duiken er uiteenlopende standpunten op tussen diegenen die deze problemen negeren en het debat verleggen naar een discussie over burgerschap of discriminatie, diegenen die niet direct antwoorden en veeleer pleiten voor vreed-zame relaties en respect van de religies voor het leven en diegenen die het geweld willen aanpakken en daarbij mikken op de impasses en de problemen bij de inter-pretatie van teksten binnen het gedachtegoed van de moslims: zij eisen dringend een kritische kijk op de stromingen binnen de islam en een totaal andere aanpak van de tekstinterpretatie. Bij niet-moslims blijft de beschuldiging dat religies in het algemeen een factor van geweld zijn een onderliggend standpunt, maar de huidige evolutie binnen de islam lijkt het te bevestigen.

Opnieuw valt het op dat over deze standpunten binnen de islam of binnen de ruimere samenleving en tussen diverse overtuigingen geen grondige en relatief serene debatten worden gevoerd. Maar, in de mate dat deze overtuigingen in het algemeen en de religies (opnieuw) referentievariabelen lijken te worden in debatten over burgerschap, lijkt het nuttig dat er, los van principiële beweringen of beheer-sovereentenkomsten rond levensbeschouwelijke zaken, debatten ten gronde kunnen worden gevoerd tussen burgers zodat komaf kan worden gemaakt met wederzijdse achterdocht of een soort verkapte koude oorlog.

Koning Boudewijnstichting,
stichting van openbaar nut
Brederodestraat 21,
1000 Brussel
info@kbs-frb.be
02-500 45 55

Giften op onze rekening
IBAN: BE10 0000 0000 0404
BIC: BPOTBEB1
zijn fiscaal aftrekbaar
vanaf 40 euro.

Koning Boudewijnstichting

Samen werken aan een betere samenleving

De Koning Boudewijnstichting is een onafhankelijke en pluralistische stichting die actief is op zowel lokaal, regionaal, federaal, Europees als internationaal niveau. We willen de maatschappij ten goede veranderen en investeren daarom in inspirerende projecten of individuen. In 2014 gaven de Koning Boudewijnstichting en de Fondsen die ze beheert 30 miljoen euro steun aan 270 individuen en 1.712 organisaties voor projecten rond armoede, gezondheid, ontwikkeling, maatschappelijk engagement, erfgoed,...

Verder organiseert de Stichting ook studiedagen, rondetafels en tentoonstellingen, deelt ervaringen en onderzoeksresultaten via (gratis) publicaties, gaat partnerschappen aan en stimuleert filantropie 'via' en niet 'voor' de Koning Boudewijnstichting. 2.122 personen in onze stuurgroepen, begeleidingscomités, bestuurscomités en onafhankelijke jury's, stellen hun expertise ter beschikking. Hun vrijwillige inzet zorgt voor kwalitatieve keuzes, onafhankelijkheid en pluralisme.

De Stichting werd opgericht in 1976, toen Koning Boudewijn 25 jaar koning was.

Dank aan de Nationale Loterij en aan alle schenkers voor hun gewaardeerde steun.

kbs-frb.be

Abonneer u op onze e-News

Volg ons op: Facebook | Twitter | YouTube | LinkedIn

PUB N°3371

Moslims en niet-moslims in België:
inspirerende praktijken bevorderen het samenleven.